

Dux László
Jogtalan világ

(Philippe Sands: Lawless World (Penguin Books, London, 2006.)

Nem szerény célkitűzés olyan nemzetközi jogi témájú könyvet írni, amely egyszerre akar a nemzetközi jog gyakorlati működése mögött meghúzódó alapvető folyamatokra rávilágítani és érvelni a nemzetközi jog eszméjének megőrzése mellett, ráadásul úgy, hogy a könyvről lehetőleg a londoni taxisofőrök is beszélgessenek utasaikkal (xxi. o.). Philippe Sands mégsem adta lejjebb és – bár ez utóbbit nem áll módunkban ellenőrizni – 2005-ben, majd 2006-ban kibővítve megjelent könyvével teljesíti is a kitűzött céljait. Ezt elsősorban az a tény teszi lehetővé, hogy Sands nem csak elméleti szakértője a nemzetközi jognak, hanem gyakorlati művelője is: tanácsadóként részt vett több nemzetközi egyezmény tárgyalásán és ügyvédként nagy visszhangot kiváltó nemzetközi jogi perekben látott el képviselőt. Könyvének bemutatásakor azonban már a legelején ki kell emelni, hogy azt erőteljes politikai céllal írta szerzője.

A könyv alaptézise az, hogy a második világháborút követően amerikai hatásra kiteljesedő nemzetközi jogi rendszer alapjait, a kilencvenes évek végétől kezdődően éppen az USA kormányzata kezdte meg aláásni. Ebben mind 1945 után, mind az 1990-es években segítőtársra leltek az éppen aktuális brit kormányokban. Sands szerint ez egy nagyon veszélyes folyamat, könyvét ezért a kialakult nemzetközi jogi szabályozási rendszer melletti kiállásnak is szánja. Az előbbi folyamattal párhuzamosan, a globalizációnak köszönhetően, az utóbbi években egyre több ember találkozik mindennapjaiban a nemzetközi joggal, ami szintén egy új és beláthatatlan következményekkel járó fejlemény.

A könyv első fejezetében Sands a nemzetközi jog történeti fejlődését tekinti át. A szerző a hangsúlyt – eltérve a hasonló történeti áttekintések többségétől – a második világháborút követő fejlődésre helyezi. Az azt megelőző időszakban ugyanis véleménye szerint alig fogadtak el nemzetközi egyezményeket és alig léteztek nemzetközi szervezetek. A Rooseveltt és Churchill által 1941-ben kiadott Atlanti Charta azonban alapvetően megváltoztatta a helyzetet és megnyitotta a kaput a háború utáni új korszak előtt. Az ENSZ és a hozzá kapcsolódó más szervezetek létrehozása, a háborús bűncselekmények közös szabályozása a Nürnbergi pereket követően és a nemzetközi szabad kereskedelem keretnormáinak elfogadása mind a Chartában lefektetett alapelvekre vezethető vissza. Az európai integráció és a gazdasági globalizáció újabb terepet biztosított az újabb és újabb nemzetközi szabályok elfogadására, amelyek az emberi élet egyre több területét fedték le. Az 1990-es évek folyamán aztán ezek a nemzetközi jogi szabályok elhagyták a külügyminisztériumok folyosóit és beléptek a nagyvállalatok tárgyalóiba, a civil szervezetek lobbileveleibe és a folyóiratok címlapjaira (15. o.). Ezt a változást Sands három okra vezeti vissza, melyek a következők: a globalizáció szélesebb folyamata, amely a nemzetközi kapcsolatok növekedésével új jelentőséget ad a nemzetközi jognak, a technológiai-informatikai forradalom, ami jobb információ-áramlást és hozzáférést tesz lehetővé és végül egy demokratizálódási folyamat, ami az uralmon lévők valamiféle legitimitációs kényszerét okozza az általuk vezetett társadalmi csoportok felé.

A könyv szerzője szerint az áttörést, ennek a hosszan megbúvó folyamatnak a felszínre törését, a második fejezetben bemutatott Pinochet ügy jelentette, amelynek egyes szakaszaiban

szakértőként maga is részt vett. Az idős chilei diktátor végül ugyan hazatérhetett hazájába, de az ellene lefolytatott eljárás sokak számára demonstrálta, hogy a nemzetközi jogi szabályoknak lehetnek fogai, azaz nem lehet minden esetben az állami szuverenitás mögé bújni. Ez sok amerikai politikus számára baljós fejleménynek tűnt és megfelelő ellenlépéseken kezdtek gondolkozni. Ezeket a fejleményeket csak felerősítette az állandó Nemzetközi Büntető Bíróság létrehozatala 1998-ban, amelyet a előkészítő tárgyalásokon szerzett tapasztalatait felhasználva mutat be Sands a könyv harmadik fejezetében. A törvényszéket létrehozó Római Statútum tárgyalásai során már kiderült, hogy – kezdeti lelkesedése ellenére – az állami szuverenitás ilyen fokú korlátozása már elfogadhatatlan a világ sok pontján katonai jelenlétet fenntartó USA számára.

Sands a következő két fejezetben a klímavédelmi egyezmény elfogadását mutatja be, illetve a WTO-GATT jogának környezetvédelmi célú felhasználásának lehetőségeit taglalja. Itt is alapvetően az USA politikájában bekövetkezett lassú változást követi végi, érdekesebbek azonban a nemzetközi tárgyalások tényleges gyakorlatát bemutató részek. A szélesebb közvélemény számára érdekes de egyszerre nyugtalanító lehet, hogy egyes globális jelentőségű nemzetközi egyezmény konkrét tartalma sokszor nem a szakmai érvek megalapozottságán, vagy az azokat képviselő felek politikai súlyán, hanem olyan banalitásokon dőlnek el, mint például az, hogy mennyire megnyerő és szimpatikus egy-egy képviselő vagy, hogy időben odaér-e a terembe valamelyik szakértő. Új és szintén figyelemreméltó fejlemény, hogy a különböző egyezmények tartalmára egyre nagyobb hatást tudnak gyakorolni különböző civil szervezetek és hálózataik. A hatodik fejezetben ismertetett befektetőket védő nemzetközi egyezmények fejlődése is ezt a folyamatot illusztrálja, illetve azt bizonyítja, hogy a nemzetközi jog bizonyos szabályait az egyébként szkeptikus erők is elfogadják, sőt védelmükben határozott fellépésekre is hajlandóak.

Az ezután következő öt fejezet az elmúlt évek legfelkapottabb nemzetközi jogi témáit taglalja: a guantanamoi foglyok jogi helyzete, az iraki háború jogszerűségének megindoklása vagy a terrorizmus elleni háború jogi következményei mind olyan kérdések, amelyek nem csak a szűk nemzetközi jogi közösség érdeklődésére számíthatnak. Sands nagyon pontosan mutat rá a Bush és a Blair kormányzat jogi érvelésének gyengeségeire, sőt az iraki háború brit megalapozásáról a könyv első kiadásában nyilvánosságra hozott dokumentumok belpolitikai feszültséget is okoztak Nagy-Britanniában. A szerző szerint a nemzetközi jogi szabályok figyelmen kívül hagyása és megsértése egyenes következménye annak a folyamatnak, amely a kilencvenes évek közepén kezdődött és a neokonzervatív ideológia hatalom közelébe jutásával teljesedett ki az USA-ban. A könyv ezen utolsó öt fejezetében a legkritikusabb a szerző, kritikus megállapításait azonban minden esetben szakmai érvekkel támasztja alá a szerző, így elkerüli sok hasonló témájú könyv egyoldalú USA ellenességét.

A Lawless World című könyvről nehéz eldönteni, hogy egy nemzetközi jogi vagy pedig egy politikai témájú mű. Ez azonban ma, amikor a nemzetközi jog nagyon gyakran és közvetlenül határozza meg mindennapjainkat, és egyre nyilvánvalóbb, hogy a nemzetközi jogi érvelést sokszor egyértelműen politikai célok leplezésére használják talán nem is annyira fontos kérdés. Philippe Sands könyvét saját bevallása szerint a nemzetközi jog megőrzése melletti kiállásnak szánta egy olyan időszakban, amikor éppen a jogág alapjait lefektető államok kormányzatai kérdőjelezték meg alappilléreit. A könyv megjelenése óta eltel időszak inkább azt igazolja, hogy a nemzetközi jog integritása elleni támadás csak egy átmeneti epizód volt és ma már evidenciának tűnhet Sands sok megállapítása. Maradandóbbnak bizonyulhat azonban az a felismerés, hogy a nemzetközi jog ma már nagyon sok helyzetben hat közvetlenül életünkre, miközben elfogadásának mechanizmusai nemcsak nehezen megismerhetőek, de

nehezen kontrollálhatóak is. Sands élvezetes stílusú és érthető nyelvezetű műve sokak számára teszi érthetőbbé a nemzetközi jog kialakulását és működését. Ugyanakkor a könyv adat- és gondolatgazdagsága miatt azoknak is könnyű szívvel ajánlható, akik tudományosan érdeklődnek a téma iránt, számukra is nagyon hasznos olvasmány a 2006-ban megjelent könyv.

Matura Tamás Jogfilológiai tanulmányok

(Nótári Tamás Studia Iuridico-philologica I. Studies in Classical and Medieval Philology and Legal History. Hungarian Polis Studies 14. Debrecen 2007. 313 pp.)

Studia Iuridico-philologica I., Studies in Classical and Medieval Philology and Legal History címmel jelent meg Nótári Tamás, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar docensének tanulmánykötete a Németh György professzor által gondozott *Hungarian Polis Studies* sorozat tizennegyedik tagjaként. A kötet angol, német és francia fordításban átfogó képest fest a szerző elmúlt években publikált, az ókor és a kora középkor időszakát érintő munkásságáról, amelyet most tartalmilag bővített, az idézet szakirodalom tekintetében pedig aktualizált formában vehet kézbe az olvasó. A tanulmányok egytől-egyig aprólékos pontossággal összeállított jegyzetekkel és átlátható szerkezettel egyaránt segítik az apróbb részletek és a nagy ívű összefüggések megértését. A római jogász rendszer szemlélete egyesül a klasszika-filológus korabeli források közötti tájékozottságával, ami a görög illetve római jog- és vallástörténet és a középkori bajor história témái köré csoportosított publikációk tudományos értékét erősíti.

A *The Scales as the Symbol of Justice in the Iliad*¹ kötet első tanulmánya, melyben a szerző az *Ilias* azon sorait vizsgálja, melyekben a mérleg, mint az igazságszolgáltatás eszköze és jelképe jut szerephez, Zeus a mérleg segítségével határoz a hősök sorsáról. A Homérosznál megjelenő *igazság mérlege*, mint szimbólum fogalmának tisztázása mellett a jelkép eredetének egyiptomi, görög és római forrásaival is megismerkedhetünk. Hesiodos *Munkák és napok* című művének jogról és a jogérvényesítésről kifejtett nézeteit vizsgálja a *Hesiod und die Anfänge der Rechtsphilosophie*² című tanulmány. Az *Erga kai hémerai* tanköltemény, amelynek célja Hesiodos testvérének, Persésnek a jog és munka tiszteletére tanítása volt. A szerző bemutatja a munka és jog feltétlen szükségességéről szóló költői érvelést, majd a *diké* fogalmának a homéroszi eposzokban és Hesiodos *Ergájában* betöltött szerepét vizsgálja meg. A *Numen and Numinosity – On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*³ a rómaiak tekintély szemléletét veszi górcső alá. Az *auctoritas* fogalmának vizsgálatakor megállapítható, hogy a vallási és a politikai tevékenység nehezen választható el a római gondolkodás szerint. A *numen* vizsgálata a *triumphus* és a *flamen Dialis* szerepének szempontjából kitűnő lehetőséget ad a fenti megállapítás alátámasztására. A *Summum ius summa iniuria – The Historical Background*

¹ Nótári i.m. 9-20. Vö. Nótári T.: The Scales as the Symbol of Justice in the Iliad. Acta Juridica Hungarica 2006. 249. skk.; A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál. Collega 2002/2. 43. skk.; Hamza G.–Nótári T.: Lélek- és sorsmérés Homerosznál és Vergiliusnál. In: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest, 2006. 9. skk.

² Nótári i.m. 21-44. Vö. Nótári T.: Bürgergemeinschaft und Rechtsgedanke bei Hesiod. In: Politai et Cives. Epigraphica III. Hungarian Polis Studies 13. Ed. György Németh–Péter Forisek. Debrecen 2006. 7. skk.; Hésiodos jogkonceptiója. Jogtudományi Közlöny 2005 328. skk.; Hamza G.–Nótári T.: Hésiodos és a jogbölcselet kezdetei. In: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest, 2006. 25. skk.

³ Nótári op.cit. 45-74. Vö. Nótári T.: On Some Aspects of the Roman Concept of Authority. Acta Juridica Hungarica 2005/1-2. 95. skk.; Numen és numinozítás – a római tekintély fogalom vallási gyökerei. Aetas 2003/4. 33. skk.; Hamza G.–Nótári T.: A római tekintélyfogalom vallási aspektusai. In: Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest 2006. 86. skk.

of a Legal Maxim⁴ elsősorban Cicero alapján vizsgálja meg a jog helyes és igazságos alkalmazásának problematikáját, a *summum ius* elv jelentését. Figyelmet érdemel, hogy a témában már megjelent korábban a szerző egy latin nyelvű publikációja is. *Die Lanze als Macht- und Eigentumssymbol im antiken Rom*⁵ címmel a lándzsa és a pálca, mint a legfőbb hatalom jelképével ismerkedhetünk meg. Gaius a *legis actio sacramento in rem* tárgyalásakor leírja, hogy a pálcát a lándzsa helyettesítőjeként alkalmazták a jogszerű tulajdon szemléltetésére, míg a lándzsa különleges szerepe fennmaradt a hadüzenet szertartásos kinyilvánítása során. Az oly sokat vitatott *legis actio sacramento in rem* kapcsán a szerző a *Remarks on the Origin of the legis actio sacramento in rem*⁶ című tanulmányában a szakirodalom eredményeire alapozva felveti annak lehetőségét, hogy a szakrális és a magánharc motívumai egymásnak nem ellentmondó, hanem kiegészítő elemek lehettek. A *Remarques sur le ius vitae necisque et le ius exponendi*⁷ a hatalomalattiak felett gyakorolt *paterfamilias* jogokat vizsgálja, részletesen elemzi a *ius vitae necisque*, a *iudicium domesticum* és a *consilium necessarii(or)um* szabályrendszerét. A következő tanulmány már a középkori bajor historiográfia egyik érdekes időszakát tárgyalja *Comments on Bishop Virgil's Activity in Bavaria*⁸ címmel. Salzburg ír származású püspöke, Virgil (749-784) nevéhez köthető a Salzburg történetének legkorábbi művei, így a *Gesta sancti Hrodberti confessoris*, a *Libellus Virgilii* és a *Liber confraternitatum*. Püspöksége alatt épült fel a Rubert-dóm, missziót szervezett a karantánok területére. Virgil és Bonifác konfliktusa, a kor bajor kül- és belpolitikája és a *Libellus Virgilii* teszi teljessé a történelmi képet. A korszak másik érdekes eseménye III. Tasziló bajor herceg trónfosztása és az ellene indított koncepció per volt, amelyről a *III's Dethronement – Remarks on an Early-Medieval Show Trial*⁹ című publikációban olvashatunk. A bajor Agilolfing-dinasztia utolsó hercegét Nagy Károly egy koncepció perben fosztotta meg hatalmától 788-ban, miután külpolitikailag elszigetelte és vazallusává tette. A per furcsasága, hogy a fő vád egy negyed századdal korábbi esemény volt, miszerint Tasziló engedély nélkül hagyta el a királyi hadsereget. A *The Trial of Methodius in the Mirror of the Conversio*

⁴ Nótári i.m. 75-96. Vö. Nótári T.: *Summum ius summa iniuria*. Magyar Jog 2004. 7. 385. skk.; Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez. Jogtudományi Közlöny 59. 2004/7-8. 221. skk.; *De summo iure summae iniuria apud Ciceronem*. Vox Latina 43. 2007. 346. skk.; *Summum Ius Summa Iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation*. Acta Juridica Hungarica 44, 2004/1-2. 301. skk.

⁵ Nótári i.m. 97-128. Vö. Nótári T.: *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eotvos nominatae 2004. 133. skk.; *The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome*. Acta Juridica Hungarica 48. 2007/3. 231. skk.; *Die Lanzensymbolik der legis actio sacramento in rem*. Studia Iuris Caroliensia 2. 2007. 135. skk.

⁶ Nótári i.m. 129-152. Vö. Nótári T.: *Jog, vallás és retorika*. Szeged 2006. 50. skk.; *Duellum sacrum – gondolatok a legis actio sacramento in rem eredete kapcsán*. Állam- és Jogtudomány 2006/1. 87. skk.; *Comments on the Origin of the legis actio sacramento in rem*. Acta Juridica Hungarica 2006/2. 133. skk.

⁷ Nótári i.m. 153-178. Vö. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. Jogtudományi Közlöny 53. 1998/11. 421. skk.; *Remarques sur le ius vitae necisque et le ius exponendi*. Studia Iuris Caroliensia 1. 2006. 151. skk.

⁸ Nótári i.m. 192-202. Vö. Nótári T.: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged 2007; *Virgil és Bonifác – egy konfliktus jogi és irodalmi síkjai a kora középkorban*. Jogtudományi Közlöny 2007. 3. 100. skk.; *Virgil püspök bajorországi jogvitáinak margójára*. In: Tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Szerk. Mezey B.-Révész T. M. Budapest 2006. 369. skk.; *On Bishop Virgil's Litigations in Bavaria*. Acta Juridica Hungarica 2007. 1. 49. skk.; *Salzburgi Virgil – püspök és karikaturista*. In: Hamza G.–Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I*. Budapest, 2006. 217. skk.

⁹ Nótári i.m. 203-232. Vö. Nótári T.: *III. Tasziló trónfosztása – adalék egy koraközépkori koncepció perhez*. Jogtudományi Közlöny 2005. 503. skk.; *Tassilo III's dethronement – contributions to an early-middle-age show trial*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Iuridica et Politica 2005. 65. skk.; *Személyállapot és társadalomszerkezet a kora középkori Bajorországban*. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestinensis 42. 2005. 163. skk.; *Egy kora középkori koncepció per – III. Tasziló trónfosztása*. In: Hamza G.–Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I*. Budapest, 2006. 261. skk.

*Bagoariorum et Carantanorum*¹⁰ Metód és Konstantin tevékenységét, a karantán és pannóniai keresztény missziót mutatja be, a pápa, Bizánc és a keleti-frank uralkodó bulgáriai hittérítő mozgalma mellett. Mindezek adják a történelmi környezetet a Metód ellen indított perhez és a *Conversióban* szereplő vádakra. A *Die Geschichte des Ingo bei Enea Silvio Piccolomini*¹¹; válaszokat keres az Enea Silvio Piccolomini által 1458-ban megírt *De Europában* szereplő Nagy Károly idejében élt Ingo herceg létezésével kapcsolatos kérdésekre. A herceg életének leírása számos ponton kérdéseket vet fel, kezdve attól, hogy miként emelkedett hercegi rangra, egészen az általa leírt lakoma irodalmi aspektusaiig.

A szerző a *Portrait zweier ungarischer Mediävisten, Gyula Kristó und Samu Szádeczky Kardoss*¹² című művében tiszteleg mesterei – a középkorász Kristó Gyula és a nemzetközileg elismert klasszika-filológus, bizantinológus Szádeczky-Kardoss Samu – előtt, egyben tudománytörténeti portrét festve munkásságukról.

A könyvismertetés eredendő tömörsége mellett is törekedtünk az érdeklődés felkeltésére, amelyet méltán megérdemel e kötet, hiszen a tág történelmi időintervallumot felölelő tanulmány gyűjteményt haszonnal forgathatja úgy a kíváncsi egyetemista, mint a témái kutatói és az érdeklődő laikus olvasó is.

¹⁰ Nótári i.m. 233-282. Vö. Nótári T.: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 2000/3. 93. skk.; On the Avar-related chapters of the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Chronica* 2005. 26. skk.; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum – Document of an Early Medieval Show Trial*. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Iuridica et Politica* 25. 2007. 95. skk.

¹¹ Nótári op.cit. 283-304. Vö. Nótári T.: Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” c. művéből. *Documenta Historica* 42. Szeged 1999; A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művében. Aetas 1999/4. 149. skk.; Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete. Középkortörténeti tanulmányok, A III. Medievisztikai PhD-Konferencia előadásai. Szerk. Weisz B. Szeged 2003. 103. skk.; A kereszténység és az iszlám harca Enea Silvio Piccolomini (II. Pius pápa) világképében. In: Hamza G.–Nótári T.: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest, 2006. 392. skk.

¹² Nótári op.cit. 305-313. Vö. Nótári T.: Emlékezés Szádeczky-Kardoss Samu professzora. *Jogtörténeti Szemle* 2005. 1. 44. skk.; In memoriam Samuelis Szádeczky-Kardoss piissimam. *Vox Latina* 2005. 142. sk.; En memoire de Professeur Samuel Szádeczky-Kardoss. *Acta Antiqua* 46. 2006/3. 209. skk.; Szádeczky-Kardoss Samu (1918–2004). Aetas 2005. 4. 182. skk.; In memoriam Kristó Gyula. *Jogtörténeti Szemle* 2004/2. 63. sk.; Kristó Gyula emlékezete. *Jogelméleti Szemle* 2004/2.

TAMÁS NÓTÁRI
INFIDELITAS AND HARISLIZ – ON THE DETHRONEMENT OF
TASILO III

The creation of a unified empire by Charlemagne required quite a number of victims, one of whom was Tasilo III, the last duke of the Agilolfing dynasty reigning in Bavaria for two centuries. The history of his fall may awake the legal historians' interest because the Frank monarch dethroned him not by means of a bloody military defeat but by a legal trial (now called show trial¹) in 788. The main charges brought against Tasilo were *infidelitas*, i.e., unfaithfulness to the liege lord and *harisliz*, i.e., desertion – though the latter was claimed to have been carried out a quarter of a century before the legal trial. The given work aims to enlighten the legal background of this rather opaque case by contouring the historical context.

The difficulties in reconstructing the history of the dethronement of the last Bavarian duke and the fall of the Bavarian Dukedom originate from the character of the sources: we can get information about the events of the period only from Frank descriptive sources, and these texts reproduce the events that reflect the

¹ Erler, A. Herzog Tassilo vor dem Königsgemach in Ingelheim. in *Beiträge zur Ingelheimer Geschichte* 27, 1978. 27sq.; Schieffer, R. Ein politischer Prozeß des 8. Jahrhunderts im Vexierspiel der Quellen. in *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolingischer Kultur I. Politik und Kirche. Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte* 80. Mainz, 1997. 167sq.; Airlie, S. Narratives of triumph and rituals of submission: Charlemagne's mastering of Bavaria. in *Transactions of the Royal Historical Society*, 6th series 9, 1999. 93sq.

dethronement in 788, from the viewpoint of its legitimation.² We can make a reconstruction of these events mainly on the ground of two sources: the *Annales regni Francorum* and the *Annales qui dicuntur Einhardi*. Nonetheless others can also help in completing, correcting or contrasting the plot of the trial. Neither the notes of the *Annales regni Francorum*, nor those of the *Annales qui dicuntur Einhardi* originate from the year of the event under analysis, but from later times. The *Annales regni Francorum* was written in two phases: the first lasted from 787 to 795, when the notes of the events of the period between 741 and 795 were added, while during the second phase, which took place after 795, notes were made year by year. For part one (until 795) the author used chronicles that have been partially lost by now.³ The *Annales* attributed to Einhard were written approximately between 814 and 817 (as a reedition of the *Annales regni Francorum*), and during this working process the author made stylistic corrections, on the one hand, and substantial changes in the evaluation of the events and their emphasis, on the other. Since this source (the *Annales qui dicuntur Einhardi*) came to being two decades later than the *Annales regni*

² Classen, P. Bayern und die politischen Mächte im Zeitalter Karls des Großen und Tassilos III. in *Ausgewählte Aufsätze. Vorträge und Forschungen* 28. Sigmaringen, 1983. 235; Krawinkel, H. *Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht*. Forschungen zum deutschen Recht II/2. Weimar, 1937. 47sqq.; Becher, M. *Eid und Herrschaft. Untersuchungen zum Herrescherethos Karls des Großen*. Vorträge und Forschungen, Sonderband 39. Sigmaringen, 1993. 21–87; Becher, M. Zwischen Macht und Recht. Der Sturz Tassilos III. von Bayern 788. in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Hrsg. v. Kolmer, L.–Rohr, Chr. Regensburg, 2005. 39.

³ Löwe, H. Die Reichsannalen. in *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger II*. Weimar, 1953. 245sqq.; Kolmer, L. Zur Kommendation und Absetzung Tassilos III. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 43, 1980. 293; Hoffmann, H. *Untersuchungen zur karolingischen Annalistik*. Bonn, 1958. 38sqq.

Francorum, it can only be used secondarily.⁴ However, we must take the narrations of the *Annales regni Francorum* only *cum grano salis*, since the passages concerning the Bavarian conditions before 788 were defined by the events of 788, i.e., the facts were stylized and manipulated so that they would justify the judgement in the trial against Tasilo.⁵ It seems extremely probable to accept the idea that the quite detailed narration concerning Bavaria and Tasilo is a reedition of a chronologically divided royal Frank document, with an almost official language, written in the course of the legal trial, containing the reasoning of the charge and judgement, and on the whole its justification. Consequently, the source presents the events from the highly subjective point of view of Charlemagne, i.e., the winner of the case.⁶

The present paper first considers Tasilo's reign and the historical background of the trial (I.), then it investigates the Frank–Bavarian conflict and the *sacramenta fidelitatis* of Tasilo (II.). In the end, after highlighting the question of *infidelitas* and of *harisliz* it will analyse the show trial itself (III.).

I. Tasilo was born in 741 as son of the Bavarian duke Odilo, who belonged to the Alemann branch of the Agilolfing dynasty (the family's male line died out around

⁴ Löwe 1953. 253; Rob-Santer, C. Die Darstellung des Feindes in der karolingischen Geschichtsschreibung. Historie zwischen Tradition und Innovation. in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Regensburg, 2005. 108.

⁵ Classen 1983. 235; Kolmer 1980. 293; Rosenstock, E. Unser Volksname Deutsch und die Aufhebung des Herzogtums Bayern. *Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde* 29, 1928. 1sq.; Kolmer, L. Tassilo überschreiben. in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Regensburg, 2005. 17.

⁶ Classen 1983. 235sq.; Kolmer 1980. 294; Kolmer 2005. 9sq.; Pohl, W. Bayern und seine Nachbarn im 8. Jahrhundert. in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Regensburg, 2005. 59.

736) and his wife, Hiltrud of Frank origin (Carl Martell's daughter, Karlmann's and Pippin's sister). After her father's death Hiltrud, ignoring her brothers' opposition and urged by her step-mother Swanahilt, a relative of the Bavarian Royal Family (whom Carl Martell brought with him from his 725 Bavarian military campaign and made his second wife), married Odilo.⁷ Still in Odilo's life – after the war that had broken out between the brothers-in-law in 743, ending with Bavarian defeat – in 745 Pippin put Virgil, who later turned out to be Tasilo's greatest supporter, into the episcopal chair of Salzburg.⁸ In 748, the year of Odilo's death, the Carantanian Slavs asked for Frank and Bavarian help against the Avars – just like in 741/42 when the Carantanian duke Boruth repelled the Avar attack also with Bavarian assistance⁹ – and thus the opportunity of an eastern mission was opened up for the Bishopric of Salzburg.¹⁰ In 749, Hiltrud's half-brother, Grifo attempted to seize power in Bavaria, and a number of nobles (including Lautfid and count Suitger) also joined him. Pippin defeated the rebels and made the eight-year-old Tasilo – who was under the guardianship of his sister

⁷ Reindel, K. Das Zeitalter der Agilolfinger. in *Handbuch der Bayerischen Geschichte I*. Hrsg. v. Spindler, M. München, 1967. 124; Erkens, F.-R. Summus princeps und dux quem rex ordinavit. Tassilo III. im Spannungsfeld von fürstlichem Selbstverständnis und königlichem Auftrag, in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Hrsg. v. Kolmer, L.–Rohr, Chr. Regensburg, 2005. 22.

⁸ Wolfram, H. Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 108, 1968. 159. About Virgil see *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. Dopsch, H.–Juffinger, R. Salzburg, 1985; Löwe, H. *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 11. 1951.

⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 4. (Ed. Lošek, F. MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997.) Cf. Szádeczky-Kardoss, S. *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (The sources of the Avar history from 557 to 806) Budapest, 1998. 266sq.

¹⁰ Löwe, H. *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom*. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13. Stuttgart, 1937. 17sq.; Becher 2005. 41.

– duke of Bavaria.¹¹ In 754 Hiltrud died, so Tasilo was placed directly under the guardianship of his uncle.¹²

Pippin released Tasilo from his guardianship in 757, at the Imperial Assembly held in Compiègne, although the sources of official Frank historiography do not refer to it.¹³ At the same time they (the *Annales regni Francorum*, the *Annales qui dicuntur Einhardi* and other chronicles) emphasize Tasilo's vassal *commendatio*, i.e., they report that Tasilo with the Bavarian nobility in the Saint-Denis Monastery, over the relics of Dionysius, Rusticus and Eleutherius promised allegiance not only to Pippin but also to his sons Charlemagne and Karlmann. In addition, he ceremoniously swore an oath over the tombs of St. Martin and Germanus that he would remain faithful to the Frank monarch and his successors for the rest of his life.¹⁴ These accounts, however, should be trusted only with strong reservations.¹⁵ If the Bavarian duke accompanied by his nobility had really taken a vassal oath of allegiance before his uncle Pippin, the relations of the Bavarian Dukedom with the Frank Empire would have been placed on a completely new basis of public law, i.e., on strong dependence, and the self-conscious Bavarian nobility would have been

¹¹ *Annales regni Francorum a. 748* (Ed. Kurze, F. MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 6. Hannover, 1895.); *Annales qui dicuntur Einhardi a. 748* (Ed. Kurze, F. MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 6. Hannover, 1895.); *Annales Mettenses priores a. 749* (Ed. Simson, B. MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 10. Hannover–Leipzig, 1905.)

¹² Wolfram 1968. 160.

¹³ Klebel, E. Bayern und der fränkische Adel im 8. und 9. Jahrhundert. in *Grundfragen der alemannischen Geschichte*. Mainvorträge 1952. Vorträge und Forschungen 1. 1955. 193sq.; Kienast, W. *Die fränkische Vasallität. Von den Hausmeiern bis zu Ludwig dem Kinde und Karl dem Einfältigen*. Frankfurt am Main, 1990. 80sq.

¹⁴ *Annales regni Francorum a. 757*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 757*; *Annales Lobienses a. 756 (!)* (Ed. Waitz, G. MGH SS 13. Hannover, 1881.); *Chronicon Vedastinum a. 757* (Ed. Waitz, G. MGH SS 13. Hannover, 1881.)

¹⁵ Becher 1993. 35sq.

subordinated to the Franks. Moreover, Tasilo could not have retained his authority before his subjects.¹⁶ It cannot be ignored that the form of vassal commendation mentioned by the Frank *Annales* became a custom only in the third quarter of the 9th century.¹⁷ The Bavarian law of order imposed the obligation of allegiance before the Frank (from 751 Caroling) king on the duke, and the oath of allegiance towards Pippin and his sons taken by Tasilo meant nothing else but the confirmation of the right of inheritance acknowledged also by the pope. The fact that in those times the *duces* defeated by the Franks would have been obliged to take an oath of allegiance, give hostage and admit the Frank *dicio* makes the vassal subordination of Tasilo improbable, and so nothing would have motivated Pippin to bring Tasilo, with whom he had a really good relation, into such a humiliating situation.¹⁸ It is worth considering the *Annales Mettenses priores* that came to existence after Charlemagne had been crowned emperor, more specifically its account of the 757 events: it only mentions the oath of allegiance sworn by Tasilo and his nobility but not the vassal *commendatio*.¹⁹ It is extremely probable that after Bavaria was completely annexed in 794, the later Frank propaganda, rather tendentiously, did not feel it necessary to repeat the version partially forged before.

¹⁶ Wolfram, H. Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 115, 1975. 72; Jahn, J. *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35. Stuttgart, 1991. 336.

¹⁷ Krawinkel 1937. 47sq.

¹⁸ Kolmer 1980. 297sq.; Erkens 2005. 28.

¹⁹ *Annales Mettenses priores a. 757*; about the *Annales Mettenses* see Hoffmann 1958. 42.

Tasilo had to express somehow in his oath the relations between the Bavarian duke and the Frank king which was loose both personally and in terms of public law and was by no means of vassal kind and had already been maintained for decades.²⁰ We cannot declare with complete certainty that the Bavarian nobility would really have sworn an oath to Pippin together with Tasilo. However, it seems probable that the Frank tradition refers to it in order to testify those who stood by Charlemagne's side during Tasilo's fall, and by doing that broke the obligatory loyalty to their legal lord, the Bavarian duke. Only another oath of allegiance, namely the one to the Frank king could be their excuse. So Frank historiography traced the conflict of Tasilo and Charlemagne back to matters of the past with a view to legitimate the Frank king's solely political motivation.²¹

It would be a mistake suggested just by these Frank sources to consider the Compiègne events to be the reason for the future conflict. The truly decisive turn in Frank-Bavarian relations caused by the Frank policy of expansion came only long after Charlemagne's accession to the throne, and the confrontation with the Bavarian duke became important only in 781. During his whole reign, Pippin made efforts to maintain balanced relations with his sister Hiltrud and his cousin Tasilo, so in this light the Caroling–Agilolfing conflict cannot be considered as one that thematized European politics for decades. Without Pippin's help Tasilo could not have obtained his dignity as Bavarian duke; and also he could not have

²⁰ Classen 1983. 235; Kolmer 1980. 298; Jahn 1991. 338.

²¹ Jahn 1991. 339sq.; Becher 1993. 40sq.

controlled the tension provoked by Grifo. In case of serious tension the times of guardianship could not pass in peace for the young duke. Finally, after Charlemagne's victory annihilating Langobard self-government, the independent Bavaria could not have remained in its full integrity. From 766 the Bavarian charters were dated exclusively in accordance with the years of Tasilo's reign, the duke issued laws by himself and could practice his rights of clerical organisation. Therefore, it can be stated that until 787 Tasilo reigned without direct Frank interference, managed his foreign and home affairs, which steps, of course, did not preclude the consideration of the Frank alliance.²²

In order to throw light on Tasilo's role in the Aquitanian campaign and his rejection to take part in it, it is expedient to review the background of the events. After the 757 oath of allegiance, the official Frank sources remain silent for a while about the Frank–Bavarian affairs; they prefer dealing with Pippin's home politics and the Saxon conflicts. The emperor, however, was soon engaged in the Aquitanian conflict: Pippin wanted to force Waifar, the Aquitanian duke, who had long been in alliance with the Bavarians, to renounce his rights over the church benefices, and to extradite Frank refugees from his country, but Waifar did not want his principal sphere of authority to be violated so much, so he could not meet the demand, which unambiguously meant war. Without much ado, Pippin forced the Duke of Aquitania down to his knees, who then surrendered but wanted to lay Pippin's demands before the Aquitanian *placitum* – the Frank monarch seemed to

²² Jahn 1991. 341; Becher 1993. 42sq.; Krawinkel 1937. 51.

be satisfied with these conditions at first sight.²³ The abandonment of the church prerogatives would have certainly shaken the principal power that was effectively defended by Waifar with all means at his disposal, in its very basis. Accordingly, the Frank interpretation evaluated his method as fraudulence, his reign as tyranny. Only shortly before his death, in 768 could Pippin achieve that the Aquitanian nobles got rid of the duke by themselves.²⁴ When after his father's death he again started a war with Aquitania, his brother Karlmann rejected the promised support²⁵ – this unambiguously shows that Pippin's offensive policy counted as strongly dubious even among the Frank nobility.²⁶

In May 763, at the Frank Imperial Assembly held in Nevers near the Loire, they adopted a decision on starting the fourth Aquitanian campaign. The Frank army overran Aquitania with much power, swept along its whole territory, destroyed and burnt numerous monasteries and settlements.²⁷ According to the official Frank sources at first, Tasilo took part in the military acts but later saying he was ill he returned to Bavaria. The alleged fact that his *harisliz* in those times did not cause any serious political reactions is also shown by the fact that Pippin's court historiographer Nibelung did not regard it worth mentioning.²⁸ The Frank sources originating from after 788 – in order to legitimate Tasilo's show trial –

²³ *Continuationes Fredegarii* 41. (Ed. Krusch, B. MGH SS 2. Hannover, 1888.); *Annales Mettenses priores a. 760; Annales regni Francorum a. 760*

²⁴ *Continuationes Fredegarii* 42sq.

²⁵ Einhardus, *Vita Karoli magni* 5. (Ed. Holder-Egger, O. MGH SS in usum scholarum 25. Hannover, 1991.)

²⁶ Wolfram 1968. 162; Jahn 1991. 371.

²⁷ *Continuationes Fredegarii* 47.

²⁸ Jahn 1991. 372.

considered his reluctance to participate in Pippin's cruel campaign to be the breaking of the 757 oath of allegiance. Moreover, they stressed that having forgotten the monarch's good deeds, led by evil thoughts the duke returned to Bavaria with the intention to never face the king again.²⁹ The later, though a lot more objective in rendering the *Annales Mettenses priores* and the *Annales Maximiani* inform only about the fact that Tasilo left the army in secret, without the king's permission and returned to Bavaria. However, both of them remain silent about Pippin's good deeds and Tasilo's fraudulence.³⁰ Tasilo perhaps broke his oath towards the Frank monarch, yet – contrary to the later Frank rendering – his act could by no means be evaluated as a deed punishable with death sentence. Only later, particularly because of the events in 788, the Frank propaganda wanted to find – and if unable to find, then create – such evidence or provable facts against the Bavarian duke by which they could legitimate his dethronement caused by political reasons.³¹

At an Imperial Assembly in Worms, 764 Pippin laid the case of Waifar and Tasilo (the dukes who refused to obey him) before the nobility. However, because of the severe weather conditions from December, 763 till March, 764³² which made the provision of the army very difficult and exhausted all their supplies, he

²⁹ *Annales regni Francorum a. 763*; *Chronicon Vedastinum a. 763*

³⁰ *Annales Mettenses priores a. 763*; *Annales Maximiani Continuatio a. 764* (!) (Ed. Waitz, G. MGH SS 13. Hannover, 1881.)

³¹ Kolmer 1980. 305; Becher 1993. 45–51.

³² *Annales Iuvavenses maiores a. 763* (Ed. Bresslau, H. MGH SS 30/2. Hannover, 1934.); *Annales Iuvavenses minores a. 763* (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.) About the *Annales Iuvavenses* see Bresslau, H. *Die ältere Salzburger Annalistik*. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1923. Phil.-Hist. Klasse Nr. 2. Berlin, 1923.

was unable to start the planned campaign against Bavaria either in 764 or in 765.³³ It is possible that his consultants persuaded him out of a two-front war, which would have seriously weakened the Frank Empire, sorely tried as it was as a result of the Aquitanian campaign. In order to solve the conflict between Pippin and Tasilo, Pope Paul I also acted as a mediator, because in his evolving conflict with the Langobard monarch he needed an ally from beyond the Alps, and a Frank–Bavarian collision would not have suited his plans.³⁴

Pippin's death in 768 precipitated the Caroling power into deep crisis, the *bellum Aquitanicum* ending in Charlemagne's victory showed the disagreement between Charlemagne and Karlmann. The crisis is also reflected in the charters of the period, as in order to strengthen the Frank monarch's legitimacy the chancellery started using the formula "*gratia Dei*".³⁵ Tasilo intended to turn the weakening of the Frank Royal Power to his dukedom's advantage. The Bavarian–Langobard alliance had been presumably established long before this by the marriage of Tasilo and Liutpirg, the daughter of Desiderius. During his travel to Italy in 768/69 Tasilo made closer friends with the Langobards³⁶ and tried to find a way to the Pope as a possible ally. The Italian orientation was motivated among others by the fact that before his death Pippin had managed to conquer Aquitania

³³ *Annales regni Francorum a. 764*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 764*; Wolfram 1968. 163; Oelsner, L. *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter König Pippin*. Berlin, 1975. 383.

³⁴ Jahn 1991. 373sq.; Löwe 1937. 47; Classen 1983. 236; Reindel, K. Bayern im Karolingerreich. in *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben I*. Düsseldorf, 1967. 221; Becher 1993. 49sqq.

³⁵ Erkens 2005. 37; Erkens, F.-R. Der Herrscher als gotes drút. Zur Salralität des ungesalbten ostfränkischen Königs. *Hist. Jb.* 118, 1998. 24sqq.; Wolfram, H. *Intitulatio I. Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 21. Graz–Wien–Köln, 1967. 215sqq.

³⁶ Jarnut, J. *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1982. 119.

and integrate it into his empire and also to have Waifar, Tasilo's past ally killed.³⁷

When in 769 Charlemagne wanted to liquidate the Aquitanian opposition once and forever, his brother Karlmann left the Frank army.³⁸

The Bavarian delegation appeared before Pope Adrian I, who had come to the throne in 772. Threatened by Desiderius' demands of power, the Pope wanted the Bavarian delegation to act as mediators of his interests towards Charlemagne. Putting the future alliance into a sacral form, at Pentecost of 772 the Pope baptized and appointed the successor to the Bavarian throne, Theodo,³⁹ and thus as the highest moral authority he approved the latter's future demands for the Bavarian Dukedom, which had been made for many centuries (and were accepted also by the Merowings), and elevated him to a king-like status.⁴⁰ (The king-like status is also proved by the *epitheta* "electissimus",⁴¹ "eminentissimus",⁴² "nobilissimus",⁴³ "religiosissimus",⁴⁴ "gloriosus",⁴⁵ "gloriosissimus"⁴⁶ and "inlustrissimus"⁴⁷ in some contemporary sources.⁴⁸) Tasilo could obtain Theodo's baptism only through the alliance previously concluded with Charlemagne, but in return he had to distance himself from his father-in-law,

³⁷ Jahn 1991. 392.

³⁸ *Annales regni Francorum a. 769*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 769*; *Annales Mettenses priores a. 769*; Einhardus, *Vita Karoli magni* 5.

³⁹ *Annales Admuntenses a. 772* (Ed. Wattenbach, W. MGH SS 9. Hannover, 1851.)

⁴⁰ Erkens 2005. 33sq.; Freund 2005. 75; Becher 2005. 41.

⁴¹ *Traditio Frisingensis* Nr. 7. (Bitterauf, Th. *Die Traditionen des Hochstifts Freising I–II*. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge 4–5. München, 1905–1909.)

⁴² *Traditio Frisingensis* Nr. 39.

⁴³ *Traditio Frisingensis* Nr. 100; 106.

⁴⁴ *Traditio Frisingensis* Nr. 102.

⁴⁵ *Traditio Frisingensis* Nr. 31; 121b

⁴⁶ *Traditio Frisingensis* Nr. 32; 55; 75.

⁴⁷ *Traditio Frisingensis* Nr. 13; 19; 20; 24a; 24b; 28; 33; 38; 39; 41; 44; 46; 47; 48; 49; 50; 52; 56; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 70; 74; 84; 86; 90; 95; 96; 97; 98; 118.

⁴⁸ Wolfram 1967. 162; 169sq. Cf. Erkens 2005. 30.

Desiderius: because of the *amicitia* binding the Bavarian duke with the Frank monarch and the *conpaternitas* binding him to the Pope, he had to observe the destruction of the Langobard state with folded arms.⁴⁹ Having settled his foreign affairs, Tasilo gained opportunity to focus attention on his own military aims, namely on the rebelling Carantanians, whom he defeated that year.

II. Simultaneously with this, realising the impending danger, Tasilo sent a delegation (whose members included Alim, the bishop of Säben, counts Megilo and Machelm and abbot Atto) to Rome. However, Charlemagne impeded them on their way to the Pope and let only bishop Alim and abbot Atto go on.⁵⁰ At the same time, it cannot be excluded that Tasilo fell victim to an error with respect to Atto's intention, who as far back as 772 during his visit to Rome had made good friends with Pope Adrian, and it is very likely that even in 786 he primarily wanted to urge his promotion as a bishop. In a few years he did receive the Freising Bishopric.⁵¹ In order to settle the overhanging Frank–Bavarian conflict, the Pope sent two bishops to Bavaria, so that he could reconcile the two cousins, whereas Charlemagne's deputies had to remind Tasilo of his oath of allegiance sworn to Pippin and Charlemagne.⁵² The Bavarian duke, in order to strengthen the peace made with the Frank king – after receiving hostages from Charlemagne as a means

⁴⁹ Reindel 1967. 131; Wolfram 1968. 166; Jahn 1991. 470sq.; Freund 2005. 77; Becher 2005. 41.

⁵⁰ Abel–Simson 1969. I. 383sq.

⁵¹ Jahn 1991. 525.

⁵² Abel–Simson 1969. I. 394sqq.

of guaranteeing his safety – went to Worms, where they mutually proved their intentions with expensive gifts. According to the *Annales Petaviani* and the *Annales Mosellani*, the meeting passed in perfect order and peace.⁵³ The *Annales regni Francorum* state, however, that Tasilo was forced to go to meet Charlemagne in Worms where he promised obedience and loyalty to the king and his sons. In addition, he gave twelve hostages, whom bishop Sindperht caused to be detained in Frank custody in Quierzy.⁵⁴ The *Annales Mettenses priores* again provide a totally different version: Tasilo was not forced to approve his oath of allegiance in Worms but with the help of bishop Sindperht he gave back the hostages he had received.⁵⁵ After this, Tasilo once again attempted to get in contact with Rome. Under count Machelm's guidance he sent a delegation to Italy but they died of the devastating fever in Rome.⁵⁶

In 781 there came a decisive change in Frank–Bavarian relations: within the frame of his attempts to subordinate the territory of the former Meroving Empire, Charlemagne tried to curtail the independence developed by Tasilo. Through the alliance with the pope and the *basileus* he isolated Bavaria, and through the oath of allegiance enforced in Worms he somewhat tried to integrate it into the sphere of Frank power. However, the terminology (*comigatus*⁵⁷) describing Tasilo's release presupposes Frank claim for power,⁵⁸ even if he did not demand from the

⁵³ *Annales Petaviani a. 781* (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.); *Annales Mosellani a. 781*

⁵⁴ *Annales regni Francorum a. 781*; Löwe 1937. 61sq.

⁵⁵ *Annales Mettenses priores a. 781*

⁵⁶ Wolfram 1968. 168; Abel–Simson 1969. I. 397.

⁵⁷ *Annales Petaviani a. 781*

⁵⁸ Abel–Simson 1969. I. 397.

duke, contrary to the statement of the *Annales qui dicuntur Einhardi*⁵⁹ total subordination.⁶⁰ The changes outside Bavaria may also have contributed to the fact that in 782 an Avar delegacy appeared at the assembly held at the source of the river Lippe, but we have no information about their aim except for the general *pacis causa*.⁶¹

During the 870's Tasilo's system of alliance based on personal relations was shaken by several deaths: on the one hand, important churchmen, that is Arbeo, the bishop of Freising, Virgil, the bishop of Salzburg, and Oportunus, abbot of Mondsee, on the other hand, queens, Hildegard and Bertrada, whose persons constituted guarantee of the status quo, passed away.⁶² The disintegration of this system enabled Charlemagne to isolate Tasilo both in home and foreign affairs. Arn, whom a few years later Tasilo had entrusted with leading the delegation to Rome, became the head of the Salzburg diocese.⁶³ The Bishopric in Freising was taken by Atto, who, similarly to Arn, can be considered one of the winners of the Frank takeover that took place in 788, *de iure* in 794. Furthermore, concerning both of them we cannot exclude the hypothesis that they could have been among the accusers in the lawsuit against Tasilo conducted in Ingelheim.⁶⁴

⁵⁹ *Annales qui dicuntur Einhardi a.* 781

⁶⁰ Jahn 1991. 527; Becher 1993. 51–58.

⁶¹ *Annales regni Francorum a.* 782; *Annales qui dicuntur Einhardi a.* 782; Szádeczky-Kardoss 1998. 269; Pohl 2005. 64.

⁶² Freund 2005. 84; Becher 2005. 42.

⁶³ Freund 2005. 81.

⁶⁴ Abel–Simson 1969. I. 449sq.; Jahn 1991. 528. (This hypothesis about the role of Arn was recently rejected by Freund 2005. 88.)

In 784 a military collision took place in the area of Bolzano between the Bavarian troops and count Hrodperht who had been sent there by the Frank monarch, and in the same year the Saxons and some of the Friesians revolted against Charlemagne. Hrodperht looted, destroyed and burnt down the border fortress of Bolzano.⁶⁵ This Frank provocation motivated Tasilo to form an alliance with his eastern neighbours, the Avars and after that he started a destroying attack against Hrodperht, who belonged to the Frank unit. With this step the illusionary good relations between Charlemagne and Tasilo ended, and with queen Hildegard's death the influence keeping the Frank monarch back from taking measures against his Bavarian brother-in-law also ceased to exist. The drama ending in Tasilo's dethronement was irresistibly coming to its culmination.⁶⁶

To prevent the outburst of a nearing discord, Tasilo sent Arn, the bishop of Salzburg and Hunrih, the abbot of Mondsee to Rome with the order to ask the Pope to be his mediator.⁶⁷ Beyond doubt, Tasilo wanted to continue the independent Bavarian policy – using the wording of the *Annales qui dicuntur Einhardi*, peace and mutual understanding⁶⁸ – but for Charlemagne the existence of a last dukedom independent in home and foreign affairs on the territory of the Frank Empire became more and more inconvenient. Pope Adrian allegedly tried

⁶⁵ *Annales regni Francorum a. 784*; Abel–Simson 1969. I. 477sq.; Becher 2005. 42.

⁶⁶ Löwe 1937. 63; Classen 1983. 239; Jahn 1991. 531.

⁶⁷ *Annales Maximiani Continuatio a. 787*; *Chronicon Vedastinum a. 787*; Abel–Simson 1969. I. 572sqq.; Löwe 1937. 64sqq.; Wolfram 1968. 169; Wolfram, H. Arn von Salzburg und Karl der Große. in *1200 Jahre Erzbistum Salzburg. Die älteste Metropole im deutschen Sprachraum*. Hrsg. v. Dopsch, H.–Kramml, P. F.–Weiß, A. S. Salzburg, 1999. 21; Freund 2005. 86.

⁶⁸ *Annales qui dicuntur Einhardi a. 787*

to mediate on Tasilo's behalf efficiently, and Charlemagne would also have been inclined to sign an agreement immediately. However, Tasilo's delegates presumed that they lacked the authority to accept the conditions suggested by Charlemagne.⁶⁹ As a reaction, the Pope threatened Tasilo and his followers with excommunication if the Bavarian Duke were to refuse to keep his oath to Pippin and Charlemagne and warned him that in order to avoid bloodshed, he should fully obey the king, his sons and the Frank people.⁷⁰ If he were not to do so, then he, the Bavarian Duke should take responsibility for all devastations done by the *bellum iustum* led by the Franks – i.e., the pope threatened Tasilo with Frank intervention.⁷¹ The papal pressure decisively contributed to the Bavarian Duke's fall.

From Rome Charlemagne went to Worms, where he gave an account of the negotiations with Tasilo at the synod of clerical and non-clerical leaders, and through the envoys he called upon the Bavarian Duke to appear before him. Tasilo, however, just like his brother-in-law, Arichis, rejected it; instead he gave hostages and gifts to the Frank monarch.⁷² Charlemagne decided to end this discord having lasted for years between him and Tasilo by force, and marched with his army against Bavaria. He pitched camp at Lechfeld above Augsburg and placed another Frank troop at the Danube at Pförring. Meanwhile, Pippin went

⁶⁹ *Annalium Tiliatorum* pars altera a. 787 (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.)

⁷⁰ Pohl 2005. 63sq.; Freund 2005. 86sq.

⁷¹ *Annales regni Francorum* a. 787; cf. Jahn 1991. 537.

⁷² Einhardus, *Vita Karoli magni* 10; Abel–Simson 1969. I. 595sqq.; Bund, K. *Thronsturz und Herrscherabsetzung im Frühmittelalter*. Bonner Historische Forschungen 44. Bonn, 1979. 388sqq.

against Bolzano. Bavaria was blockaded by superior Frank military forces from all sides against which any opposition would have been in vain.⁷³ According to the *Annales regni Francorum*, the Bavarian nobility approved of Charlemagne's measures,⁷⁴ but it seems extremely probable that it was opportunism rather than the natural sense of rights that prevailed on them.⁷⁵ According to the *Annales regni Francorum* Tasilo had to appear in Charlemagne's camp in Augsburg, and on 3 October 787 in addition to confessing his alleged sins he was obliged to swear an oath of allegiance to the Frank monarch, owing to which Charlemagne became Bavaria's liege lord. He had to give twelve hostages and his son and co-reigner, Theodo as the thirteenth, although he could keep his dukedom as a *beneficium*.⁷⁶ The dukedom's *redditio* was allegedly carried out in such a way that Tasilo handed to Charlemagne a stick ending in a human figure and a spear as symbols of full vassal subordination to the Frank reign.⁷⁷

The oaths taken by Tasilo to Charlemagne may be summarized as follows: he more or less probably swore an oath of allegiance in 757, and certainly in 781; then in 787 he subjected himself as a vassal to Charlemagne. The authors of the sources traced back to and explained the 757 oath on the basis of the 787 vassal

⁷³ *Annales Laurissenses a. 787* (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.); Einhardus, *Vita Karoli magni* 11.

⁷⁴ *Annales regni Francorum a. 787*

⁷⁵ Jahn 1991. 538.

⁷⁶ *Annales regni Francorum a. 787 Tunc praespiciens se Tassilo ex omni parte esse circumdatum et videns, quod omnes Baioarii plus essent fideles domno rege Carolo quam ei et cognovissent iustitiam iamdicti domni regis et magis voluissent iustitiam consentire quam contrarii esse, undique constrictus Tassilo venit per semetipsum, tradens se in manibus domni regis Caroli in vassaticum et reddens ducatum sibi commissum a domno Pippino rege, et recredidit se in omnibus peccasse et male egisse. Tunc denuo renovans sacramenta et dedit obsides electos XII et tertium decimum filium suum Theodonem.*; *Annales Iuvavenses minores, maximi a. 787*; *Annales Maximiani Continuatio a. 787*; Abel–Simson 1969. I. 600; Wolfram 1968. 171; Kolmer 1980. 296sq.; Jahn 1991. 538; Szádeczky-Kardoss 1998. 274; Becher 2005. 42.

⁷⁷ Wolfram 1968. 170sq.; Gauert, A. Das Zepter Herzog Tassilos III. *Deutsches Archiv* 18, 1962. 214sq.

oath, or to be more precise, they consciously misinterpreted it.⁷⁸ Let us review what the substance of the oaths of allegiance could be. The essence of the oath of allegiance was without doubt *fidelitas*, although it is fairly difficult to reconstruct the content of this notion. It can mean relations between two people that bind them to assist each other with *Rat und Tat*, facilitate one another's advantage, and prevent any harm to any of them.⁷⁹ One cannot, however, formulate a static definition as the content of the oaths depended on the person and position of the subjects concerned.⁸⁰ In the 8th century different kinds of allegiance oaths may appear in the sources: after 786 or 792 – the dating is disputable – the subject's oaths became customary again because at that time the participants of a conspiracy tried to excuse themselves by claiming that they had not taken an allegiance oath to Charlemagne.⁸¹ It gave reason for obliging every subject older than twelve to take an oath.⁸² The texts of the oath are not known; in the *Legationis Edictum* of 789, in the *sacramentum fidelitatis* to be taken to the king and his sons, the juror promises to remain faithful for the rest of his life (*fidelis sum*⁸³) but the details are not expressed. A *capitulare* originating from 802 contains some enumeration that was binding on the jurors of the *sacramentum fidelitatis*;⁸⁴ however, the difference between the subject and (vassal) allegiance oaths cannot

⁷⁸ Classen 1983. 245.

⁷⁹ Ehrenberg, V. *Commendation und Huldigung*. Weimar, 1877. 111sq.

⁸⁰ Kolmer 1980. 299; Becher 1993. 78sqq.

⁸¹ *Capitulare Missorum a. 792 vel 786* Nr. 25. 1. (Ed. Boretius, A.–Krause, V. MGH Capit. 1–2. Hannover, 1883–1897.)

⁸² *Capitulare Missorum a. 792 vel 786* Nr. 25. 4; Kolmer 1980. 300.

⁸³ *Duplex Legationis Edictum a. 789 ... quia fidelis sum et ero diebus vitae meae sine fraude et malo ingenio*

⁸⁴ *Capitulare Missorum Generale a. 802* Nr. 33. 2sqq.

be defined more precisely.⁸⁵ The sources inform about a number of oaths that can be interpreted as that of allegiance. Thus, for example, the *Annales Mettenses priores* relates when describing the events of 755 that the Langobard king Aistulf broke the *fides* promised to Pippin when he broke into Rome contrary to law and his oath, so as a conciliation he had to yield a part of his treasure to the Frank monarch, and while giving hostages he had to repeat his oath to remain faithful to the Frank power forever (*semper esse fidelem*) and promise that he would pay tax annually.⁸⁶ The *Annales regni Francorum* concerning 775 also gives an account of the Langobards breaking their oath, whereas regarding 777 it informs us of similar events concerning the Saxons.⁸⁷ The wordings of the different *Annales* are very similar, so one can conclude that after the settlement of the armed conflicts with the given tribe or state those who had subjected themselves to the Frank monarch promised sometimes taxes, often hostages, but in each case – *fidelitas*.⁸⁸

The texts of Tasilo's oaths are not known to us. They can be inferred most easily from the cases of their breaches: including the rejection of paying taxes and *contumacia*, the attempt of getting out of Frank power (*dicione abstrahere*) either by revolts or by military acts. At the same time, the breaking of the prohibition of arbitrary military actions also meant a breach of *promissiones*, *sacramenta* and *fidelitas*, since nobody was allowed to start an attack without the Frank king's

⁸⁵ Kolmer 1980. 300; Becher 1993. 87.

⁸⁶ *Annales Mettenses priores* a. 755

⁸⁷ *Annales regni Francorum* a. 775; a. 777

⁸⁸ Kolmer 1980. 301. About the different aspects of *sacramenta* see Becher 1993. 94sq.

permission. On the grounds of the above, it may be stated in all probability that the juror (taking the oath of allegiance) was usually obliged to acknowledge the Frank chief power, and he had to abstain from everything that would cause its breaking. Nevertheless, it cannot be concluded that as a main rule he would have been obliged to provide an army; furthermore, his autonomy in home and foreign policy was not affected either.⁸⁹ The rebellion against Frank dominance, i.e., the breaking of the allegiance oath brought about different sanctions, and eventually resulted in annexing the given state – kingdom, dukedom – into the Frank Empire. Consequently, the obligation of *fidelitas* appeared among other things to be an important means of relations between the states. However, it is only one of the fields of its application; none the least significant was it for proving the subjects' loyalty and creating vassal relations within the country – yet a common element of all these was the promise of *semper fidelis esse*.⁹⁰

III. The show trial against Tasilo took place in Ingelheim in 788: at the meeting of the Franks and *nationes* subordinated to them⁹¹ similarly to other *vassi* according to the *Annales regni Francorum*,⁹² or, together with the rest of the Bavarian *principes* according to the *Annales Mettenses priores*⁹³ Tasilo had to

⁸⁹ Mitteis, H. *Lehnrecht und Staatsgewalt*. Darmstadt, 1958. 48sq.; 57.

⁹⁰ Kolmer 1980. 302.

⁹¹ *Chronicon Moissiacense a. 788* (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.)

⁹² *Annales regni Francorum a. 788*; cf. Krawinkel 1937. 48sq.

⁹³ *Annales Mettenses priores a. 788*

appear, too.⁹⁴ According to the *Annales Nazariani* after Tasilo appeared in Ingelheim, Charlemagne had duchess Liutpirg, the children and the treasures taken away from Bavaria. Moreover, to make his humiliation complete, Tasilo had to appear before the king weaponless.⁹⁵ At the trial held in the presence of the Frank *optimates*, the Bavarians “loyal” to Charlemagne accused Tasilo of serious charges,⁹⁶ claiming that he had refused to keep his oath even after he had placed hostages, including his son, at the king’s disposal. He carried out all these deeds on his wife’s suggestion; similarly, the duchess – to revenge her father’s dethronement – urged her husband to enter into an alliance with the Avars.⁹⁷ This alliance was of utmost importance as the Avars lived outside the Christian world and the *ius gentium* of the period; consequently, whoever united with them, faced the whole Christian world.⁹⁸ Tasilo could not reject any of the charges, since getting in contact with other nations was part of his independent foreign policy, and he formed these relations at his discretion, which was of course interpreted by the Frank monarch as unfaithfulness.⁹⁹ However, these charges would not have been enough for sentencing Tasilo to death and depriving him and his successors of the dukedom, and for passing the dukedom into Charlemagne’s hands. They had to adduce thus the duke’s former alleged guilt, among others *harisliz*, i.e., the

⁹⁴ Abel–Simson 1969. I. 620sq.; Löwe 1937. 63sq.; Kolmer 1980. 311; Wolfram 1968. 173; Wolfram 1987. 187sq.

⁹⁵ *Annales Nazariani* a. 788 (Ed. Pertz, G. H. MGH SS rer. Germ. 1. Hannover, 1826.); Jahn 1991. 541.

⁹⁶ *Annales Mettenses priores* a. 788

⁹⁷ Einhardus, *Vita Karoli magni* 11; *Annales Laureshamenses* a. 788 (Ed. Pertz, G. H. MGH SS 1. Hannover, 1826.); Szádeczky-Kardoss 1998. 274sq.; Pohl, W. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988. 314sq.; Wolfram 1968. 173.

⁹⁸ Löwe 1937. 67; Wolfram 1968. 172.

⁹⁹ Jahn 1991. 542.

desertion from the (king's) army done during the 757 Aquitanian campaign.¹⁰⁰ The legal background of the accusation, as shown by further analysis, was not fully established merely by the arbitrary leaving of the army, since *harisliz* as a *crimen* was punishable by death only from the 9th century onwards.¹⁰¹ After pronouncing Tasilo guilty, Charlemagne's "benevolence" and "relative emotions" made him prevent the execution of the death sentence. Tasilo had to request permission to spend the rest of his life in a monastery where he could repent of his sins and could thus at least ensure his salvation.¹⁰² The duke's *tonsuratio* took place on 6 July 788, then he was exiled to Jumièges. Similarly, his sons, Theodo and Theodbert, his wife, Liutpirg and his daughters, Cotania and Hrotrud were presumably locked up in different monasteries – strictly separated from each other. This way, the Agilolfing dynasty was prevented from being maintained by marriages.¹⁰³ Charlemagne exiled all the nobles loyal to Tasilo, the captured

¹⁰⁰ Kolmer 1980. 318sq.

¹⁰¹ Kolmer 1980. 325; Jahn 1991. 542.

¹⁰² *Annales Laureshamenses a. 788; Annales regni Francorum a. 788 Tunc dominus rex Carolus congregans synodum ad iamdictam villam Ingilenhaim, ibique veniens Tassilo ex iussione domni regis, sicut et ceteri vassi eius; et coeperunt fideles Baioarii dicere, quod Tassilo fidem suam salvam non haberet, nisi postea fraudulens apparuit, postquam filium suum dedit cum aliis obsidibus et sacramenta, suadente uxore sua Liutbergane. Quod et Tassilo denegare non potuit, sed confessus est postea ad Avaros transmisisse, vassos supradicti domni regis ad se adortasse et in vitam eorum consiliasse; et homines suos, quando iurabant, iubebat, ut aliter in mente retinerent et sub dolo iurarent; et quid magis, confessus est se dixisse, etiamsi decem filios haberet, omnes voluisset perdere, antequam placita sic manerent vel stabile permetteret, sicut iuratum habuit; et etiam dixit, melius se mortuum esse quam ita vivere. Et de haec omnia conprobatus, Franci et Baioarii, Langobardi et Saxones, vel ex omnibus provinciis, qui ad eundem synodum congregati fuerunt, reminiscetes priorum malorum eius, et quomodo dominum Pippinum regem in exercitu derelinquens et ibi, quod theodisca lingua harisliz dicitur, visi sunt iudicasse eundem Tassilonem ad mortem. Sed dum omnes una voce adclamarent capitale eum ferire sententiam, iamdictus dominus Carolus piissimus rex motus misericordia ab amore Dei, et quia consanguineus eius erat, contenuit ab ipsis Dei ac suis fidelibus, ut non moriretur. Et interrogatus a iamfato clementissimo domno rege praedictus Tassilo, quid agere voluisset; ille vero postolavit, ut licentiam haberet sibi tonsorandi et in monasterio introeundi et pro tantis peccatis paenitentiam agendi et ut suam salvaret animam.*

¹⁰³ Abel–Simson 1969. I. 627sq.; Jahn 1991. 543; Kolmer 1980. 314.

dominion was left not to *duces* but to *comites*, and so he completed the system of *comitatus* in Bavaria too.¹⁰⁴

The narration of the different *Annales* seems to be too harmonic and complete to reflect reality: Tasilo's defence is totally missing and his confession makes an implausibly remorseful impression as well.¹⁰⁵ Following Matthias Becher's train of thought, let us take a closer look at the different versions of some Annals about the plot of the trial. When reading the narration of the *Annales regni Francorum* on the process of the trial, it becomes remarkable that it is free from any gaps: the conduct of those present seems too composed, the charges are flooding as it were by themselves, the accusers are obscured, the king sinks into passivity, the only action he takes is to obtain mercy for the accused, and the duke moves to monastery voluntarily, on its own initiative and not on the king's order. This rightly arouses suspicion that the author did not want to document actual events but to enhance Charlemagne's nimbus: to stylise the king, who brought Bavaria under his power, into an ideal Christian ruler.¹⁰⁶ In contrast with the *Annales regni Francorum* conveying official Frank propaganda, a more realistic description can be read in the *Annales Laureshamenses* since here it is the conspiracy against the Franks and the alliance with the Avars entered into on the advice of the duke's evil wife that make the duke's former confidants to testify against their lord, which eventually leads to the death sentence delivered by the Franks and reduced only

¹⁰⁴ *Annales regni Francorum a. 788*; Einhardus, *Vita Karoli magni* 11; cf. Jahn 1991. 543.

¹⁰⁵ Kolmer 1980. 313.

¹⁰⁶ Becher 1993. 64sq.; Becher 2005. 43sq.

owing to Charlemagne's intervention. The events here seem more plausible, lifelike; the image depicted of the passive Frank ruler, however, is again favourable – this is presumably due to the personal sympathy of the author, Richbod, bishop of Trier, who was on intimate terms with Charlemagne.¹⁰⁷ The *Annals of Murbach (Annales Nazariani)* presents a version completely different from, fully contrasting with the *Annales regni Francorum* – this work cannot be called a consistently anti-Carolingian source though. It relates that Charlemagne has Tasilo's family carried off from Bavaria to Frank territory, has the duke disarmed, and then, after his *tonsuratio*, has him locked up in a monastery as a convict. Here the king does not withdraw into the background, and does not hide behind the Bavarians or Franks who accuse the duke but he himself hears the duke's case and passes the judgment. And his judgment is to lock up the duke in a monastery, and not a death sentence reduced only by benevolence to confinement.¹⁰⁸

Both the legal establishment of his children's locking into monasteries and Bavaria's annexing into the Caroling Empire are extremely dubious, since after Tasilo's *tonsuratio* his sons should have taken over the dukedom pursuant to the *Lex Baiuvariorum*, which assures the Agilolfing right of inheritance.¹⁰⁹ The demand made by Tasilo's children and wife for the Bavarian Dukedom was not

¹⁰⁷ Becher 1993. 66sq.; Becher 2005. 44sq.

¹⁰⁸ Becher 1993. 67sqq.; Becher 2005. 46sqq.

¹⁰⁹ Erkens 2005. 24; *Lex Baiuvariorum* 3, 1. (Ed. Schwind, E. v. MGH LL nat. Germ. 5, 2. Hannover, 1926.) *Dux vero praeest in populo, ille semper de genere Agilolfingarum fuit et debet esse, quia sic regni antecessores nostri concesserunt eis; qui de genere illorum fideles regi erant et prudens ipsum constituebant ducem ad regendum populum illum.*

disputed, but their personal status was altered so that *de iure* they were not entitled to realize their demand.¹¹⁰ Charlemagne, of course, would have had the opportunity to sentence the rest of the family like Tasilo to death, but he must have been deterred from this drastic method, so he contented with the *Klostertod*. Locking Tasilo up in a monastery, however, created a rather dubious situation of public law in Bavaria, which is clearly shown by some units of the *Traditio Frisingensis* as well: it occurred that on 20 February 789, in the presence of bishops Atto and Oadalhart, a *traditio* was dated pursuant to Tasilo's reign,¹¹¹ whereas in another one they mention Charlemagne's conquest over Bavaria and Tasilo's turning cleric as an event that had happened two years before.¹¹² The rearrangement of the Bavarian government may give the impression that Charlemagne might still have taken some rights of the Agilolfing dynasty into consideration, since he nominated his brother-in-law, Gerold of Agilolfing origin *praefectus* of Bavaria.¹¹³ After 788 some dioceses delivered numerous registers of tenures to the Frank monarch, the *Breviarius Urolfi* of Niederalteich and the *Notitia Arnonis* of Salzburg originate from these times.¹¹⁴ These records list the grants donated by the Bavarian Duke and by other nobles and common people,

¹¹⁰ Kolmer 1980. 314.

¹¹¹ *Traditio Frisingensis* Nr. 125.

¹¹² *Traditio Frisingensis* Nr. 127 a; Jahn 1991. 546.

¹¹³ Einhardus, *Vita Karoli magni* 13; Mitterauer 8sq.; Becher 2005. 39; Jarnut, J. Genealogie und politische Bedeutung der agilolfingischen Herzöge. *MIÖG* 99, 1991. 17sq.

¹¹⁴ Lošek, F. Notitia Arnonis und Breves Notitiae. Die Salzburger Güterverzeichnisse um 800. *MGS* 130, 1990. 80sq.; Lošek, F. Sieben Fragen zu sieben ausgewählten lateinischen Denkmälern des Salzburger Frühmittelalters: Gemeinsamkeiten und Unterschiede. in *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*. Regensburg, 2005. 126sq.; Lošek, F. Notitia Arnonis und Breves Notitiae. in *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte*. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44; Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Ergänzungsband 22. Hrsg. v. Wolfram, H. Wien–München, 2006. 72sq.

and since the Bavarian dukes still kept their rights over these lands even after the *traditiones*, the abbots and bishops expected Charlemagne to release these benefices from the Bavarian dukedom. Charlemagne did meet their demands, granted the listed benefices completely to the Church, abolishing the previously existing ecclesiastical/ducal *condominium*, supposedly as a means of compensation for the resolute support of the church during his action taken against Tasilo. By questioning the legitimacy of the *traditiones* carried out by Tasilo, he created juridical insecurity which he later eliminated by confirming the lists handed over to him. Simultaneously, he gained insight into the Bavarian possessions – it cannot be excluded that he used the same method with the Bavarian clerical and non-clerical tenants too, winning with it a number of thankful followers.¹¹⁵

After organizing the Bavarian possessions and suppressing the rebellion in Regensburg,¹¹⁶ Charlemagne made an attempt to give the liquidation of the Agilolfing dominance a final and legal form: in 794 Tasilo was taken from his monastery to a council in Frankfurt, where in the presence of clerical and non-clerical nobles, and the Pope's envoys he had to renounce his dukedom on his and his successors' behalf.¹¹⁷ (The sources do not make any further mention of Tasilo, the only thing they inform us about is that the once Bavarian Duke died as an

¹¹⁵ *Annales Iuvavenses maximi a. 793*; Wolfram 1987. 190; Jahn 1991. 548sq.

¹¹⁶ *Annales qui dicuntur Einhardi a. 792*; *Annales Mosellani a. 792*

¹¹⁷ *Concilium Francofurtense a. 794* (Ed. Werminghoff, A. MGH Conc. aevi Karolini 1. Hannover–Leipzig, 1906. Nr. 19.); Abel–Simson 1969. II. 63sqq.; Kolmer 1980. 326sq.; Wolfram 1987. 192; Jahn 1991. 550.

ordinary monk on 11 December of a year unknown to us.¹¹⁸) The question may arise, why the traces of the last event cannot be found either in the *Annales regni Francorum*, or in the *Annales qui dicuntur Einhardi*. The fact that after six years Charlemagne still needed for Tasilo to entirely give up all his own and his family's demands would have impugned the lawfulness of the sentence made in 788; namely, the dethronement of the whole Agilolfing dynasty. Consequently, the applicable passages of law ensuring the right of inheritance for the Agilolfings lost their validity as well.¹¹⁹ In order to legitimate his method, probably between 788 and 794 Charlemagne entered a passage into the *Lex Baiuvariorum* ordering that should the duke, whom he nominated head of the dominion, be so reckless, defiant, unconsidered, arrogant and rebelling that he would disobey the king's order, then he should lose the grant of dukedom, be deprived of the hope of heavenly joy, and lose even his salvation.¹²⁰ The reference made to the loss of salvation is not likely to allude to the threat of the 787 papal excommunication,¹²¹ but much rather to the final punishment of Tasilo locked up in the monastery. This interpretation is even more probable, because in the light of the trial of 788, the accumulation of insulting attributes that describe the duke (*contumax, elatus, superbus, levitate stimulatus, rebellis*) seems quite plausible.¹²²

¹¹⁸ *Necrologium Tegernseense* 156. (Ed. Baumann, F. L. MGH Necrologia 3. Berlin, 1905.); *Necrologium Weltenburgense* 382. (Ed. Baumann, F. L. MGH Necrologia 3. Berlin, 1905.) Cf. Jahn 1991. 550.

¹¹⁹ *Lex Baiuvariorum* 3, 1; cf. Kolmer 1980. 316.

¹²⁰ *Lex Baiuvariorum* 2, 8a *Si quis autem dux de provincia illa quem rex ordinaverit tam audax aut contumax aut levitate stimulatus seu protervus et elatus vel superbus atque rebellis fuerit, qui decretum regis contempserit, donatum dignitatis ipsius ducati careat, etiam insuper spe supernae contemplationis sciat se esse condemnatum et vim salutis amittat.*

¹²¹ Rosenstock 1928. 26sqq.

¹²² Kolmer 1980. 317.

It is beyond any doubt that setting aside the dynasty of Agilolfings was not legally established. How legal Tasilo's conviction can be regarded, and how the charges brought against him can be grouped and evaluated is, however, worth analyzing. Opinions differ as to whether the sentence was based primarily on the allegedly committed *harisliz*¹²³ – meaning possibly *crimen maiestatis* – or whether *harisliz*, like the other charges brought against the duke, belonged to the category of *infidelitas*, constituting together the reasons of the case.¹²⁴ In the early Middle Ages, the notion of *crimen maiestatis* occurs last in the *Etymologiae* of Isidorus Hispalensis, the last summarizer of the antique inheritance;¹²⁵ then it is out of use for a longer period of time, and only the *Annales regni Francorum* uses it concerning the conspirators against the pope after Charlemagne was crowned Emperor.¹²⁶ This usage, however, seems to be related to the Caroling Renaissance that attempted to renew the antique tradition, especially in Italy.¹²⁷ The *Annales qui dicuntur Einhardi*, originating also from the period following the crowning, names Tasilo *maiestatis reus*,¹²⁸ but it is this very important idiom that is missing from the relevant part of the *Annales regni Francorum* written earlier. Consequently, with much certainty it is the result of some later additions.¹²⁹ The

¹²³ Rosenstock 1928. 39.

¹²⁴ Dahn, F. *Die Könige der Germanen IX. 2. Die Baiern*. Hildesheim, 1977. 55.

¹²⁵ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae sive origines* 5, 26, 25. (Ed. Lindsay, W. M. Oxford, 1911.) *Maiestatis reatus tenentur hi, qui regiam maiestatem laeserunt vel violaverunt, vel qui rem publicam prodiderunt vel cum hostibus consenserunt.*

¹²⁶ *Annales regni Francorum a. 801 Post paucos ... dies iussit eos, qui pontificem anno superiore deposuerunt, exhiberi; et habita de eis questione secundum legem Romanam ut maiestatis rei capitis dampnati sunt.*

¹²⁷ Rosenstock 1928. 38sq.

¹²⁸ *Annales qui dicuntur Einhardi a. 788 Tassilo ut maiestatis reus capitali sententia damnatus est*

¹²⁹ Rosenstock 1928. 39.

801 entry of the *Capitulare Italicum* also defines *harisliz* as *crimen maiestatis*,¹³⁰ but this *capitulare* served for filling in the gaps between the Roman and Langobard law. This way, it created a special *mixtum compositum*, a state of facts mixing the elements of the Roman *crimen maiestatis* and German *harisliz*, resulting in beheading and forfeiture of property.

The 810 *Capitulare Aquisgranense*¹³¹ and the 811 *Capitulare Bononiense*¹³² refer to *harisliz* as a state of fact but do not use *crimen (laesae) maiestatis* in this respect.¹³³ On the basis of all this one may agree that in 788 Tasilo was not convicted of high treason. The sources of the time do not support this hypothesis: German law does not contain the fact of *harisliz*. One may come across such notion first in 788, and only later does it occur more frequently in the texts – Roman law is used only after 800 and mainly in the area beyond the Alps. Moreover, if Tasilo had been sentenced to death as *reus maiestatis*, the 794 declaration of abdication would not have been necessary.¹³⁴ Although Bavarian people were bound by the provisions of the *Lex Baiuvariorum*,¹³⁵ the nobility was exempted from it, and no punishment was applicable to the duke either – except for the above-mentioned passage¹³⁶ entered between 788 and 794. At the same

¹³⁰ *Capitulare Italicum* a. 801 Nr. 98. 3. *De desertoribus. Si quis adeo contumax aut superbus extiterit, ut dimisso exercitu absque iussione vel licentia regis domum revertatur, et quod nos teudisca lingua dicimus herisliz fecerit, ipse ut reus maiestatis vitae periculum incurrat et res eius in fisco nostro societentur.*

¹³¹ *Capitulare Missorum Aquisgranense* I. a. 810 Nr. 64. 13.

¹³² *Capitulare Bononiense* a. 811 Nr. 74. 4.

¹³³ Kolmer 1980. 320.

¹³⁴ Kolmer 1980. 321.

¹³⁵ Cf. *Capitulare Aquitanicum* a. 768 Nr. 18. 10. *Ut homines eorum legis habeant, tam Romani quam et Salici, et si de alia provincia advenerit, secundum legem ipsius patriae vivat.*

¹³⁶ *Lex Baiuvariorum* 2, 8a

time, Bavarian law, contrary to the Frank legal sources, did not contain any paragraphs sanctioning *infidelitas* and the breaking of the oath, but calling the enemy into the territory of the country was considered a major sin; and it cannot be excluded that this fact was also taken as a basis for convicting the Bavarian Duke, who was already in vassal relations with the king.¹³⁷ The sources emphasize many times Tasilo's breaking of the oath of allegiance, it being *infidelitas*.¹³⁸ This charge is supported by Tasilo's foreign affairs, namely his negotiations with the Avars, which violated Frank interests.¹³⁹ Although we cannot state that *harisliz* was deemed as *crimen maiestatis*, since every legal *testimonium* concerning it originates from the times after 801. The charge of *harisliz* had been created by Charlemagne and put on the stage as an act of *infidelitas*; therefore, the imperial council sentenced Tasilo to death as *fraudator fidei*.¹⁴⁰

By the vassal *commendatio* taken in Lechfeld, which helped Tasilo to make the Frank military action against Bavaria illegitimate, he was able, albeit at the expense of grave humiliation, to retain his dukedom and by that to upset Charlemagne's plans to fully integrate Bavaria. *Infidelitas* brought up as a charge in the trial in Ingelheim would not have stood by itself; therefore, Charlemagne was forced to produce another count of the indictment: and that was *harisliz* equal to treason. On the other hand, as we have seen, neither the *Annales regni*

¹³⁷ Kolmer 1980. 322sqq.

¹³⁸ *Annales regni Francorum a. 788 Tassilo fidem suam salvam non haberet ... postea fraudulens apparuit; Concilium Francofurtense a. 794 Nr. 28. 3. fraudator fidei*

¹³⁹ *Annales regni Francorum a. 788; Einhardus, Vita Karoli magni 11; Annales Laureshamenses a. 788; Szádeczky-Kardoss 1998. 274sq.; Pohl 1988. 314sq.; Wolfram 1968. 173.*

¹⁴⁰ Kolmer 1980. 325.

Francorum contain any earlier references to this state of facts (either concerning Tasilo or in any other context), nor the sources independent of the official version allude to this term or action in any form, not even in relation to the events of 788. For this reason, *harisliz*, i.e., desertion allegedly committed in 763, is nothing else but fiction; and it was to legitimate *infidelitas*, which called for *harisliz* and feudal subordination, actually realised only in 787, as prerequisites, that Frank propaganda distorted the events of earlier decades, the memory and especially legal classification of which were anyway fading away among the increasingly less contemporaries. Looking at the events from another aspect, however, we can presume that the charge of *infidelitas* would have been enough to condemn Tasilo – this is what the very nature of show trial's suggests. By stressing *harisliz* Frank propaganda most probably wanted to lay special emphasis on the subordinate position of the nobility now subjected to the king, and on their obligation to wage war arising from that.¹⁴¹

In the end of our analysis it became clear, what kind of processes led to this final show trial. The Frank monarch's power politics was not necessarily in need of a military conflict for the sake of annexing Bavaria into his empire after he had finished with his enemies and competitors. It seemed enough to isolate the dukedom with cunning diplomatic means, and win over a group of Bavarians to his support in the coming trial. During the proceedings Tasilo was not only

¹⁴¹ Becher 2005. 48sqq.

charged with *harisliz*, but he was accused of serious unfaithfulness (*infidelitas*) – repeated breaking of the oath of allegiance in 757 and 781, in addition to the vassal oath in 787. Executing the death sentence would not have brought the desired result for Charlemagne since through Tasilo's execution he would not have been able to annex Bavaria *ipso iure*. At the same time, by locking up Tasilo and his family in monasteries, the Frank monarch had the opportunity to deal with the masterless dukedom as he wished. The unclarified state of the legal situation and Charlemagne's not completely legitimate dominance over Bavaria are clearly shown by the declaration taken from Tasilo at the 794 Council in Frankfurt, which sets forth that he renounces all demands in relation to Bavaria on his own and his family's behalf.

Pákozdi Zita

Perorvoslat az igazolás?

A polgári peres eljárás eljárási cselekmények láncolatából áll, ezek a cselekmények viszik előre a pert. Az igazolás is ilyen eljárási cselekmény, amely a fél vagy képviselője vétkes mulasztásának kimentésére szolgáló jogintézmény. Az egyes cselekményeket ugyanis határnapon, vagy határidőben kell elvégezni, s amennyiben ez nem következik be, akkor mulasztásról beszélünk. A mulasztás jogkövetkezményeit igazolással lehet elhárítani, ha a Polgári Perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (továbbiakban: Pp.) 106.§ (1) bekezdésében meghatározott feltétel fennáll – vagyis a mulasztás önhibán kívüli.

A címben jelölt jogintézmények viszonyával és kérdéskörével több évtizedes vita bontakozott ki, így több véleményt is megismerhettünk már ezzel kapcsolatban. A meghatározásnak azonban, hogy valóban perorvoslat-e az igazolás, nem csak dogmatikai fontossága van. Jogalkotói és jogalkalmazói szempontból is jelentőséghez jut a perorvoslat és igazolás viszonyának elemzése: egyrésztől azért, mert ha az igazolást perorvoslatnak tekintjük, a jogalkotónak arra fokozott figyelmet kell fordítania a perorvoslat garanciális jellege miatt; másrészt a jogalkalmazásban is gyakorlati következménye lehet, ha egy jogintézmény perorvoslat.¹

Rövid tanulmányunkban a feltett kérdést tesszük vizsgálat tárgyává, melynek során mind az igenlő, mind a nemleges álláspontokat ismertetjük. A véleményeket tekintve perorvoslatnak minősíti az igazolási kérelmet Móra Mihály², Farkas József³, Szilbereky Jenő⁴, Kengyel Miklós⁵, ezzel szemben Németh János⁶, Wopera Zsuzsa⁷, Kiss Daisy⁸ nem tekinti annak. Kiindulópontként kiváló és neves jogtudósaink – Plósz, Zlinszky, Shreyer, Magyary – gondolatait mutatjuk be a témával kapcsolatban. Ezt követően a perorvoslat és az igazolási kérelem fogalmát határozzuk meg hatályos jogunk alapján, majd jellemzőiket ismertetjük és vetjük össze az egyes jogirodalmi véleményeket felhasználva. Legvégül pedig a gondolatokat összegezzük, és megpróbáljuk felvázolni melyik álláspont lehet az elfogadottabb.

¹ A Polgári Perrendtartás Magyarázata (szerk.: Németh János-Kiss Daisy) 2. átdolgozott kiadás. Complex Kiadó. Budapest, 2007. 1303. p. (továbbiakban: Kommentár)

² Magyar polgári eljárásjog (szerk.: Beck Salamon-Névai László) Tankönyvkiadó. Budapest, 1959. 333. pp. (továbbiakban: Móra)

³ Farkas József: Jogerő a magyar polgári eljárásban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 117. p. (továbbiakban: Farkas)

⁴ Polgári eljárásjog I. Egységes jegyzet. (szerk.: Szilbereky Jenő) Tankönyvkiadó. Budapest, 1989. 193. p.

⁵ Kengyel Miklós: A polgári peres eljárás gyakorlati kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1995. 527. p.

⁶ Németh János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975. 62-64. pp. (továbbiakban: Németh)

⁷ Polgári perjog, Általános rész (szerk.: Wopera Zsuzsa) KJK-Kerszöv. Budapest, 2005. 335. p. (továbbiakban: Wopera)

⁸ Kiss Daisy: A polgári per titkai. HVG-Orac Lap-és Könyvkiadó Kft. Budapest, 2007. 684. p.

I. Az igazolás megítélése a XX. század fordulóján

Hatályos jogunkat megelőző időkben is több vélemény látott napvilágot az igazolás és perorvoslat viszonyával összefüggésben. Ebben a részben ezeket az álláspontokat mutatjuk be, melyek jelenleg is jelentőséghez jutnak, hiszen ebben a korban történt meg a magyar polgári eljárásjog alapjainak lerakása. Ekkor született meg az első modern magyar polgári perrendtartás jogszabálya is, az 1911. évi I. törvénycikk, melynek számos rendelkezése tovább él a jelenleg hatályos eljárási törvényünkben.

Plósz gondolatai – akinek a nevéhez fűződik az első modern eljárási jogszabályunk – azt a nézőpontot erősítik, miszerint az igazolás kívül rekeszhető a perorvoslatok fogalmán. Plósz álláspontjának ismertetésekor az általa kimunkált perorvoslati fogalomból célszerű kiindulni. A perorvoslat elemei közül a bíró általi jogszabályszegésre, illetve kötelességszegésre helyezte a hangsúlyt: „Ha a félnek jogot engedünk, hogy a bíró által sértett perbeli jogát kényszer útján valósíthassa, a bírót perbeli kötelességére szoríthassa, akkor neki perbeli jogorvoslatot (materialis értelemben) adunk. A perbeli jogorvoslat célja ezek szerint csak abban állhat, hogy a bíró perbeli kötelessége teljesítésére szoríttassék.”⁹

Plósz ehhez kapcsolódóan a jogsérelem és a perbeli jogsértés fogalmát is felvázolja: „Sérelemről jogi értelemben csak ott szólhatunk, hol valamely jog, és pedig valamely in concreto megállapított jog sértetik, valamely kötelezettség nem teljesítetik. [...] Ehez (sic!) képest perbeli jogsértésről csak ott szólhatunk, hol valamely concret perbeli jog megsértetik, valamely perbeli kötelezettség nem teljesítetik.”¹⁰

Ezeket a gondolatokat összegezve a bíróság kötelezettsége a perben meghatározott cselekmények megtétele, teljesítése; a bíróság pedig akkor nem tesz eleget ennek a kötelezettségének – vagyis sérti a felek jogait, ahogy a fentebb már leírt perorvoslat-fogalom meghatározásában már olvashattuk – ha ezeket a cselekményeket nem, vagy nem megfelelően teljesíti.¹¹

Mindezeket párhuzamba állítva a mulasztás és igazolás szabályaival elmondhatjuk, hogy a fél mulasztása nem esik (nem eshet) a bíróság terhére. Vagyis amikor a bíró mulasztást követően intézkedést tesz, vagy határozatot hoz, akkor a jog által megkívánt kötelezettségét teljesíti, ezáltal sérelemről – mely a mulasztónak okozna hátrányt – nem beszélhetünk. Így a perorvoslat egyik fogalmi eleme („a bíró által sértett perbeli jog”) nem valósul meg, hiszen a bíró kötelességszerűen jár el. Vagyis az ilyen módon meghozott döntéssel kapcsolatos igazolási kérelem nem minősülhet perorvoslatnak.

Plósszal ellentétben Zlinszky Imre az igazolási kérelmet is a perorvoslatok közé sorolta. Zlinszky kétféle perorvoslat-fogalmat alakított ki. Tágabb megközelítésben az ő értelmezésében a perorvoslat magában foglalja a jog érvényesítésének valamennyi eszközét, vagyis a keresetet és kifogásokat is¹². Ha jobban meggondoljuk, igaza van Zlinszkynek, hiszen ha valakit jogában megsértenek, ennek orvoslására keresetet indíthat, mely kereset a jog érvényesítésére szolgál. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Zlinszky nem különítette el a jog- és perorvoslat fogalmait, de a nyelvtani értelmezésből kiindulva csak a jogorvoslat terminológiájával jelölhetjük az általa tágabb értelmezésben kezelt „orvoslást”, mert a perorvoslat a már folyamatban lévő peres eljárásban vehető igénybe. Szűkebb – vagy ahogy ő írja – szorosabb értelemben perorvoslat alatt csak azokat az eszközöket érthetjük,

⁹ Plósz Sándor: A közvetlen szóbeli eljárásban minő jogorvoslatok engedhetők meg. In: Plósz dolgozatai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1927. 322. p. (továbbiakban: Plósz)

¹⁰ Plósz: 320. p.

¹¹ Plósz: 321. p.

¹² Zlinszky Imre: A jogorvoslatok rendszere. Athenaeum. Budapest, 1879., 7. p. (továbbiakban: Zlinszky)

melyek a bírói eljárás és cselekmények megváltoztatására vagy megszüntetésére irányulnak.¹³

Zlinszky azt írja, hogy a perorvoslat célja mindig valamilyen sérelmes bírói határozat hatályon kívül helyezésére vagy megváltoztatására irányul, de ez nem jelenti azt, hogy csak azon joghátrányok ellen vehető igénybe, melyeket a bíró cselekménye, vagy mulasztása okoz, mert a felek cselekménye és mulasztása is járhat joghátránnyal. Ugyanakkor ez a joghátrány is egy bírói határozatban ölt testet, s ebből a szempontból az igazolás is perorvoslatnak minősül.¹⁴

Schreyer Jakab perorvoslat-fogalma az elszenvedett sérelemből, a jogorvoslás céljából indul ki, miszerint „akinek sértett joga van, az keresettel próbálja azt érvényesíteni”. Helyesen elhatárolja a jog- és perorvoslat fogalmakat, és a perorvoslatokon belül – vagyis olyan sérelmek esetén való orvoslás nyújtása során, melyeket egy már megindított perben bírói határozat által vél elszenvedni a fél¹⁵ – megkülönbözteti a bíróság és a felek egyesített tevékenységéből származó sérelmek esetén, illetve a felek tétlenségéből/mulasztásából származó sérelmek esetén igénybe vehető perorvoslatokat. Az igazolást ő is perorvoslatnak tekinti, és az előbb említett második csoportba sorolja, hiszen az „... a sérelmes bírói határozatnak a peres eljárásban kijelölt szabályok szerinti megváltoztatását és ez által a történt sérelem helyrehozását célozzák.”¹⁶

Magyary Géza is azt az álláspontot foglalta el, hogy az igazolási kérelem perorvoslatnak minősül. „Midőn a fél a bíróságnak valamely jogellenes határozata vagy pedig a saját mulasztása által jogi hátrányt szenved, a törvény ezt sokszor az által orvosolja, hogy valamely bíróság – magasabb vagy ugyanazon bíróság, amelynél a hiba történt – oly határozatot hoz, mely a hátrányt a féltől közvetlenül a perre visszahatólag elhárítja. Ez a határozat a perorvoslat.”¹⁷ Ezzel összefüggésben az igazoláshoz kapcsolódóan annyit jegyeznek meg, hogy a fél mulasztása során meghozott bírósági határozat nem minősülhet jogellenesnek, hiszen a bíróság azt a Pp. szabályai alapján hozza meg, csak az igazolási kérelem eredményes elbírálása után válik a határozat sérelmessé. A Magyary által felvázolt ezen perorvoslati fogalmi elem tehát nem valósul meg.

Magyary felhívja a figyelmet arra, hogy a perorvoslat-fogalom meghatározásánál a perorvoslat módja a döntő, vagyis minden orvoslás perorvoslat, ha közvetlenül a perre visszahatólag nyújt orvoslást.¹⁸ Ezzel visszautal a Plósz Sándor által kialakított perorvoslat-fogalomra, mely magából az okból indul ki (a bírói kötelességszegésből). Ugyanakkor Magyary definíciójánál az igazolás esetében nem érvényesül a '*közvetlenül*' kitétel, hiszen az igazolás nem közvetlenül arra irányul, hogy orvoslást nyújtson visszahatólag, hanem arra, hogy a bíróság adjon helyt a fél kérelmének. Vagyis először döntés születik az igazolási kérelem ügyében, ezt követően lehetséges a visszaható orvoslás, ha az igazolás sikeres.

II. Az igazolás jogintézménye hatályos jogunkban

¹³ Zlinszky : 7. p.

¹⁴ Zlinszky: 8. p.

¹⁵ Schreyer Jakab: A perorvoslatok teljes rendszere. Zilahy Sámuel Kiadója. Budapest, 1879. 5. p. (továbbiakban: Schreyer)

¹⁶ Schreyer: 6. p.

¹⁷ Magyary Géza: Magyar polgári perjog. III. kiadás. Átdolgozta: Nizsalovszky Endre. Franklin Társulat, 1939. 516. p. (továbbiakban: Magyary)

¹⁸ Magyary: 518. p.

A jogirodalomban a Németh János által meghatározott perorvoslat-fogalom vált a legelfogadottabbá. Eszerint perorvoslat „az a bírósághoz intézett kérelem, amely a polgári eljárás során hozott, illetve azzal egyenértékű, a törvénynek nem megfelelő vagy meg nem felelőnek vélt bírósági határozat ellen irányul, abból a célból, hogy az okozott jogsérelem egy újabb bírósági határozat által visszaható módon megszüntetésre kerüljön.”¹⁹ Ehhez képest az igazolási kérelem a Pp. 106. § szerint, ha a fél vagy képviselője valamely határnapon hibáján kívül nem jelent meg vagy valamely határidőt hibáján kívül mulasztott el, a mulasztás következményei igazolással orvosolhatók – törvényben meghatározott eseteket kivéve. A definíciók ismertetése után első látásra azt szükséges leszögezni, hogy az igazolás – a perorvoslathoz képest – *mindig* valamilyen *mulasztáshoz* kapcsolódik, amely ezen túlmenően mindig önhibán kívüli kell legyen, vagyis a félnek, képviselőjének nem lehet felróható. A perorvoslatoknak ugyanakkor a mulasztás nem fogalmi eleme, sem a fél, sem pedig a bíróság részéről.

A perorvoslatok jellemzőit több pontban foglalhatjuk össze²⁰, melyeket a perorvoslat fogalmi elemeinek is nevezhetünk.

A perorvoslat *címzettje* minden esetben a bíróság, hiszen ő jogosult annak elbírálására. Ebben a jellemzőben nem különbözik az igazolástól, hiszen azt is a bíróság bírálja el. Főszabály szerint a Pp. 109. § (1) bekezdés alapján az igazolási kérelmet az a bíróság bírálja el, amely előtt a mulasztás történt, a fellebbezési határidő elmulasztása esetén azonban a döntés joga a másodfokú bíróságot illeti meg, mert a másodfokú eljárásban a kezdőirat a fellebbezés.

A *forma* tekintetében a perorvoslat egy kérelem, tehát hivatalból sosem indul perorvoslati eljárás. Ez szintén igaz az igazolási kérelemre is, mely már elnevezéséből is következik.

A perorvoslat *tárgyát* tekintve csak a polgári peres eljárás során hozott bírósági határozat ellen lehet perorvoslatot kezdeményezni. Az igazolási kérelem előterjesztése nem csak peres eljárásban, hanem más eljárásokban is lehetséges – többek közt nemperes eljárásban, közigazgatási eljárásban vagy büntetőeljárásban. Az igazolás tárgya pedig a mulasztáshoz kapcsolt döntésben foglalt hátrány.

A perorvoslat *alapja* (előfeltétele) az, hogy a bírósági határozat a törvénynek nem megfelelő, vagy nem megfelelőnek vélt. Ez azt jelenti, hogy nem csak objektíve, hanem szubjektív értelemben is vizsgálnunk kell a határozat törvénynek való megfelelését. Ezzel szemben az igazolás esetében ez csak közvetetten áll fenn, hiszen, ahogy fentebb már említettük, az igazolási kérelem minden esetben a mulasztásra reagál – vagyis akkor van létjogosultsága, ha valaki valamilyen eljárási cselekményt elmulasztott. Más kérdés, hogy ha a mulasztást követően születik egy bírói határozat, és az igazolás sikeres, akkor a határozatot hatályon kívül kell helyezni, s úgy kell tekinteni, mintha a mulasztás meg sem történt volna. Ebben a relációban valóban a határozat kvázi megtámadásának is tekinthetjük az igazolási kérelmet, de ahogy már említettük, ez csak másodlagos, közvetett, nem ez a törvénynek nem megfelelő határozat lesz az igazolás elbírálásának alapja, hanem az „... olyan tény, körülmény, amely valószínűsíti, hogy a fél vétlen a perbeli cselekmény elmulasztásában.”²¹

A perorvoslat *célját* tekintve elmondhatjuk, hogy az - a polgári per céljával összhangban - a jogsérelem, joghátrány elhárítása, ezen keresztül a jogvédelem biztosítása, melyek így a törvényességet és az igazságosságot is szolgálják. Az igazolás célja is lényegében ebben foglalható össze, hiszen a mulasztáshoz jogkövetkezmények fűződnek, mely a mulasztónak

¹⁹ Magyar Polgári Perjog II. Jegyzet. (szerk.: Németh János) Ligatura, Budapest, 1996. 143. p.

²⁰ A jellemzők bemutatása a Kommentár és Kiss Daisy: A polgári per titkai c. munkája alapján történik.

²¹ Kommentár: 653. p. Például a fél kórházi kezelése, külföldi utazása.

joghátrányt okoz. A jogsérelem bekövetkezése pedig a joghátrány alkalmazásának előfeltétele.

A perorvoslat *eredménye* egy újabb bírósági határozat. Amennyiben a perorvoslatot elbíráló bíróság megállapítja, hogy a megtámadott határozat a törvénynek megfelelő, akkor azt helybenhagyja. Ha a perorvoslati kérelem megalapozott, vagyis a megtámadott határozat sérelmes, akkor az eljáró bíróság a döntést megfelelő módon orvosolja. Fontos megjegyezni, hogy az igazolási kérelem elbírálása nem mindig eredményez egy újabb bírói határozatot. Gondoljunk itt arra, ha a bíróság a fél számára határidőt tűz bizonyítási indítvány előterjesztésére, vagy bejelentett bizonyíték előterjesztésére, és a fél ennek nem tesz eleget, vagy nem határidőben tesz eleget. Amennyiben ekkor a fél igazolási kérelmet terjeszt elő, és az sikeres, ez a mulasztás jogkövetkezésményeinek elhárítását eredményezi – vagyis azt, hogy úgy tekinti a bíróság, mintha határidőben terjesztette volna elő bizonyítékait, indítványait. A bíróság minden esetben dönt az igazolási kérelem tárgyában, de ezt követően példánkban nem hoz egy újabb határozatot, mert arra nincs szükség. Amennyiben pedig az igazolás nem sikeres – tehát nem határidőben terjesztették azt elő, vagy hiányzik az önhibán kívüliség – akkor nincs is szükség új határozat hozatalára.

Az utolsó jellemző az orvoslás *módja*, amely azt jelenti, hogy a perorvoslatnak minden esetben a sérelmes határozat ellen kell irányulnia, hiszen a perorvoslat a sérelmes helyzet közvetlen megszüntetését célozza. Az orvoslás is a sérelmes helyzet megszüntetésével történik. Az igazolás esetében ez a szempont szintén különböző. Az igazolás elsősorban mindig a mulasztásra irányul, a mulasztás hátrányainak kiküszöbölése végett. Igaz, hogy a fél szemei előtt ott lebeg a sérelmes helyzet elhárításának, illetve megváltoztatásának az igénye, de ez mindig másodlagos, hiszen közvetlenül a mulasztás következményeit próbálja kiküszöbölni az igazolási kérelem előterjesztésével.

Németh János álláspontja²² szerint az igazolás nem perorvoslat, eredményét és módját tekintve. Leszögezi, hogy az igazolás a mulasztás jogkövetkezésményeinek elhárítására szolgáló jogintézmény, így az általa adott perorvoslati fogalom-meghatározásba nem illik bele. Az eredményt tekintve ugyanis, ha az igazolási kérelemnek helyt adnak, az csak előfeltétele az újabb bírósági határozatnak, az nem hat ki *közvetlen módon* a mulasztás jogkövetkezésményeit tartalmazó határozatra. Amennyiben pedig az igazolás nem sikeres, akkor nem is beszélhetünk új bírósági határozatról. Az orvoslás esetében Németh János rávilágít arra, hogy az mindig a sérelmes határozat félretételével, hiányosságainak pótlásával valósul meg, erre azonban az igazolásnál kedvező esetben sincs mód, hiszen a bíróság az igazolási kérelem elbírálásakor nem vizsgálja közvetlenül a jogkövetkezésményeket megállapító határozatát.

Németh Újlaki Lászlótól vett gondolatával is erősíti az általa kifejtett álláspontot: az igazolás jogorvoslati jellegét vonja kétségbe az az általa helyesnek tartott vélemény, miszerint: „... az igazolás intézményi célja nem a törvény bíróság részéről elkövetett megsértésének reparálására, hanem a fél mulasztásának a törvénytörés körébe nem vonható jóvátételére irányul.”²³

Kiss Daisy az igazolást szintén a perorvoslat eredménye és módja miatt rekeszti ki a perorvoslatok közül.

Farkas József vitatja Németh János véleményét. Németh az igazolási kérelmet nem csak a rendkívüli perorvoslatok köréből rekeszti ki, hanem - a fentebb kifejtett szempontok szerint is – a perorvoslatok általános ismérveinek hiánya miatt a rendes perorvoslatok fogalma alól is. Álláspontjuk csak abban egyezik meg, hogy az igazolás mind jogerős, mind jogerőre még

²² Németh: 62-64. pp.

²³ Németh idézi Újlakitól: 63. p. (Újlaki László: Referátum. Referátumok a Polgári eljárásjog című egyetemi tankönyvről megtartásra kerülő ankéton. Kézirat. 1969. 39. p.)

nem emelkedett határozatok kapcsán igénybe vehető. Farkas József kifejtette ezzel kapcsolatban, hogy például a fellebbezési határidő elmulasztása esetén – miután a fél a határozatot nem támadta meg, és az jogerőre emelkedett – az igazolási kérelem a jogerős határozat hatálytalanítására is irányul. Ebben az esetben pedig az igazolás az ő értelmezése szerint rendkívüli perorvoslatnak is tekinthető.²⁴ Ugyanígy támasztja alá érvelését határonap elmulasztása kapcsán, vagyis például amikor határozathozatalt megelőző tárgyalás elmulasztásáról van szó. Ekkor – ahogy írja – az igazolást még a határozat jogerőre emelkedését megelőzően kell előterjeszteni a tizenöt napos határidő miatt, de mivel az igazolási kérelemnek a Pp. 108.§-a értelmében nincs halasztó hatálya a határozat jogerőre emelkedésére, így az igazolás ebben az esetben nyilvánvalóan a jogerős határozat ellen is irányul.²⁵ Ennek alapján Farkas József tehát perorvoslatnak tekinti az igazolást, és ha az jogerős határozat ellen irányul, akkor rendkívüli perorvoslatnak.

Móra Mihály szintén perorvoslatnak minősíti az igazolási kérelmet. Álláspontja szerint jogorvoslatról – azon belül perorvoslatról akkor beszélünk – ha a cselekmény, amely a joghátrány helyrehozására irányul, közvetlenül a meg nem felelőnek vélt határozatra reagál. Vagyis ha cselekmény (orvoslás) az eljárásban való fellépésként jelentkezik abból a célból, hogy a sérelmes határozatot, vagy annak egy részét *közvetlenül felülbírálják*, és „félretegyék” azt.²⁶

Wopera Zsuzsa a 22/1995. (III. 31.) AB határozatra hivatkozik, amikor az igazolást kirekeszti a perorvoslatok közül.²⁷ A határozat kimondja az alkotmányossági követelményeket kielégítő jogorvoslatok egyes ismérveivel kapcsolatban, hogy a jogorvoslat szó alatt az a jog értendő, melyet az Alkotmány 57. § (5) bekezdése szabályoz. „Az eljárási jogokra épülő jogtudományokban jogorvoslatnak nevezett eszközök az elnevezés formai azonosságán túl tartalmilag nem feltétlenül azonosak az alapvető jogi értelemben vett jogorvoslattal.”²⁸ Az Alkotmánybíróság előbb idézett határozatában vizsgálta a jogorvoslatához való jog tartalmát. Ezzel kapcsolatban két fogalmi elemet vázolt fel:

- az egyik, hogy a jogorvoslat érdemi, ügydöntő határozat ellen irányul [ennek az igazolás megfelel];
- a másik, hogy a megtámadott döntés jogot/jogos érdeket sért.

A második fogalmi elemnek az igazolási kérelem nem felel meg, hiszen – ahogy azt a 2218/B/1991. AB határozatában az Alkotmánybíróság kifejtette – „A jogorvoslatához való alkotmányos joggal [...] a Pp. igazolási szabályai nincsenek jogilag értékelhető összefüggésben. Az Alkotmány 57. § (5) bekezdése szempontjából az igazolást nem lehet jogorvoslatnak tekinteni. Az nem a sérelmes döntés felülvizsgálatára és a döntésre közvetlenül visszaható újabb határozat hozatalára irányul. Az igazolás valamely perbeli cselekmény elmulasztása következményeinek elhárítására szolgál.”²⁹ „A mulasztás miatt hozott döntés utóbb nem minősül sem törvénysértővé, sem megalapozatlanná attól, hogy az igazolás sikeres volt.”³⁰ Alkotmánybíróságunk tehát amellet foglalt állást, hogy az igazolás nem tekinthető perorvoslatnak.

III. Összegzés

²⁴ Farkas: 117. p.

²⁵ Farkas: 117. p.

²⁶ Móra: 332-333. pp.

²⁷ Wopera: 335. p.

²⁸ AB határozat

²⁹ AB határozat

³⁰ AB határozat

Az ismertetett gondolatokat összegezve elmondhatjuk, hogy a jellemzők szempontjából – ahogy azt fentebb kifejtettük – a tárgy, az alap, az eredmény és a mód tekintetében az igazolás nem vonható be teljes mértékben a perorvoslatok gyűjtőfogalma alá. Ahogy azonban láttuk a hatályos perjogunk előtti időszakban az a megközelítés volt erősebb, hogy az igazolási kérelem perorvoslat. Ebben megerősített bennünket Zlinszky, Schreyer és Magyary álláspontja is, ugyanakkor Plósz Sándor véleménye is elfogadhatónak bizonyul.

Abban egyetérthetünk, hogy az igazolás mind jogerős és mind jogerőre még nem emelkedett határozatok kapcsán igénybe vehető, de nem közvetlenül a határozatok ellen, hiszen az igazolási kérelem mindig közvetlenül a mulasztáshoz kapcsolódik, s a határozat felülbírálata csak ezt követően következhet, ha a kérelem sikeres. Ezt támasztják alá a már idézett 22/1995 (III. 31.) AB és a 2218/B/1991. AB határozatok is.

Az igazolási kérelem perorvoslati jellegét erősítheti a rendszertani értelmezés esetünkben való alkalmazása, azonban konkrétan a kérdést mégsem dönti el. A jogalkotó az igazolás szabályait nem a perorvoslatokról szóló „*Harmadik Rész*”-ben helyezte el. A határozatok kijavítása és kiegészítése iránti kérelmeket jelenlegi jogunk perorvoslatnak tekinti, és a rájuk vonatkozó rendelkezések sem a harmadik részben vannak elhelyezve, hanem a Határozatok című „*Második Rész*”-ében. A jogalkotói indokolás ezt azzal magyarázza, hogy a kijavítási és kiegészítési kérelem a határozatokra vonatkozó szabályokhoz szervesen kapcsolódik, ezért helyezték el a rájuk vonatkozó rendelkezéseket a Pp. második részében.³¹ Ezt a logikát követve az igazolási kérelmet perorvoslatnak tekinthetnénk, ugyanakkor figyelembe kell vennünk a bevezetőben már említett azt a fontos gondolatot, miszerint a perorvoslatok kiemelt jelentőségű jogintézmények, melyeket garanciák biztosítanak. Azonban a jogalkotó részéről nem fogalmazódott meg olyan vélemény, mely az igazolásra vonatkozóan garanciális szabályozást tenne szükségessé. A Pp. is csak azt emeli ki, hogy az igazolás önhibán kívüli mulasztáshoz kapcsolódhat, ami így a perorvoslati jellegét háttérbe szorítja. Mindezek mellett a Pp. miniszteri indokolása sem említ semmit az igazolás perorvoslatként történő kezeléséről.

Összegezve a felvázolt gondolatokat, a számos felhozott érv ellenére úgy látjuk, hogy az az álláspont bizonyul erősebbnek és elfogadhatóbbnak, amely szerint az igazolás nem minősül perorvoslatnak. Ezt a jelenleg hatályos perjogunk és az ahhoz kapcsolódó indokolás, a perorvoslat és igazolás intézményének összevetése és jellemzőik bemutatása, valamint az ismertetett Alkotmánybírósági határozatok is erősítik.

Felhasznált jogforrások

1. 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról
2. 1952. évi III. törvény a polgári perrendtartásról
3. A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény indokolása
4. 22/1995 (III. 31.) AB határozat
5. 2218/B/1991. AB határozat

Felhasznált irodalom

³¹ Kommentár: 929. p.

1. A Polgári Perrendtartás Magyarázata (szerk.: Németh János-Kiss Daisy) 2. átdolgozott kiadás. Complex Kiadó. Budapest, 2007.
2. Farkas József: Jogerő a magyar polgári eljárásban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976.
3. Kengyel Miklós: A polgári peres eljárás gyakorlati kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1995.
4. Kiss Daisy: A polgári per titkai. HVG-Orac Lap-és Könyvkiadó Kft. Budapest, 2007.
5. Magyary Géza: Magyar polgári perjog. III. kiadás, átdolgozta: Nizsalovszky Endre. Franklin Társulat, Budapest, 1939.
6. Magyar polgári eljárásjog (szerk.: Beck Salamon-Névai László) Tankönyvkiadó. Budapest, 1959.
7. Magyar Polgári Perjog II. Jegyzet. (szerk.: Németh János) Ligatura, Budapest, 1996.
8. Németh János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975.
9. Plósz Sándor: A közvetlen szóbeli eljárásban minő jogorvoslatok engedhetők meg. In: Plósz dolgozatai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1927.
10. Shreyer Jakab: A perorvoslatok teljes rendszere. Zilahy Sámuel Kiadója. Budapest, 1879.
11. Zlinszky Imre: A jogorvoslatok rendszere. Athenaeum. Budapest, 1879.
12. Wopera Zsuzsa: Polgári perjog, Általános rész (szerk.: Wopera Zsuzsa) KJK-Kerszöv. Budapest, 2005.

¹Papp Tekla

A konzorciós szerződés sajátos alanya – a fogyasztói csoport²

1. A konzorciós szerződés fogalma és néhány jellemzője
2. A fogyasztói csoportnak, mint a konzorciós szerződés speciális alanyának ismérvei
3. A fogyasztói csoport működése
4. A fogyasztói csoportokkal kapcsolatos problémák
5. A fogyasztói csoportok jogszerű működésének jelenlegi magánjogi garanciái

A tanulmány első három tartalmi egysége egy „ideáltípust” mutat be a hatályba nem lépett, a fogyasztói csoportok szervezésére és működésére vonatkozó kormányrendelet³ rendelkezéseiből kiindulva, a másik két rész a fogyasztói csoportok jelenlegi helyzetét elemzi.

1. A konzorciós szerződés fogalma és néhány jellemzője

A konzorciós szerződés *fogyasztói csoportban való részvételre irányuló megállapodást* jelent. A konzorciós szerződés alapján a fogyasztó az általa előre meghatározott ingó dolog/ingatlan tulajdonjogát a szervező közreműködésével, előzetesen megállapított időtartamon belül úgy szerzi meg, hogy

– a szerződés létrejöttének kezdő napjától a szervező részére előre meghatározott esedékességkor egyszeri, illetve időszakos díjfizetéseket teljesít;

– az adásvételi szerződés megkötésére való jogosultság időpontját a fogyasztói csoport tagjai között rendszeres időközönként megtartandó kiválasztás eredménye határozza meg;

– a dolgot – kedvezményezettként történő kijelölését követően – a fogyasztó választja ki, és az adásvételi szerződést – a szervezőnek a dolog beszerzésében, kiválasztásában és az adásvételi szerződés előkészítésében való közreműködése mellett – a dolog tulajdonosával köti meg;

– a dolog vételárának kiegyenlítése a dolog tulajdonosa (vagy a fogyasztó által a dolog létrehozásával megbízott vállalkozó) részére – a fogyasztó kiválasztásának napján érvényes aktuális szerződéses érték erejéig – a fogyasztói csoportonként elkülönítetten kezelt, a szervező saját pénzeszközeitől elkülönített számlán elhelyezett, a fogyasztók által teljesített időszakos havi alaprészletek terhére történik.

Tehát a konzorciós szerződésnek az a lényege, hogy:

– egy szervezővel sok fogyasztó külön-külön köt megállapodást, hogy egy adott dolog (melyet saját pénzeszközeiből nem tud megvenni a fogyasztó) tulajdonjogát megszerezzék,

¹ A DE ÁJK Polgári Jogi Tanszéke és a Fogyasztóvédők Magyarországi Egyesülete által szervezett „A fogyasztóvédelmi jog új irányai az elméletben és a gyakorlatban” című konferencián (Debrecen; 2007. máj. 17-18.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Papp Tekla „Atipikus szerződések” (Palatia Kft.; Szeged; 2006.; VII. fejezet „A konzorciós szerződés”; 77–90. pp.) című egyetemi jegyzete alapulvételével készült.

³ 186/2001. (X. 11.) Korm. rend.

– ezért *egyszeri regisztrációs (belépési) díjat és időszakos fizetéseket*⁴ eszközölnék a szervező részére, aki beszerzi a fogyasztó által megvásárolni kívánt dolgot,
– és rendszeres időközönként a fogyasztók közül kiválasztják⁵ azt, aki a dolog tulajdonjogának megszerzésére válik jogosulttá,
– így vele köt adásvételi szerződést az adott dolog tulajdonosa azzal a feltétellel, hogy a vételárat a konzorciós kontraktust kötő fogyasztók közös befizetéseiből finanszírozza a szervező, és ez az ügylet ismétlődik mindaddig, amíg az utolsó fogyasztó is hozzá nem jut a kiválasztott dologhoz (vásárlási vagy adásvételi láncolat egy kikötött időpontig: ingók esetében legfeljebb 60 hónap, ingatlanok és építőanyagok esetében maximum 120 hónap).

A szerződéses jogviszony egyik pólusán a fogyasztó (Ptk. 685. § d) pont)⁶, a másik pólusán pedig a szervező áll. A hatályba nem lépett 186/2001. (X. 11.) Kormányrendelet⁷ szerint a szervező olyan részvénytársasági formában működő és névre szóló részvényekkel rendelkező gazdálkodó szervezet, illetve külföldi székhelyű vállalkozás magyarországi fióktelepe lehet, amely a kormányrendeletben előírt feltételnek (*vagyoni biztosíték*)⁸ megfelel, és amelyet kérelme alapján a Magyar Kereskedelmi Engedélyezési Hivatal által, a szervezőről vezetett nyilvántartásba bejegyeztek.

A fogyasztói csoportot létrehozó és abban részvételi lehetőséget biztosító *konzorciós szerződés jogi megítélése igen szerteágazó*; az alábbi minősítésekkel lehet találkozni a jogirodalomban:

– speciális finanszírozási technika (A PSZÁF állásfoglalása alapján a fogyasztói csoportok szervezése nem pénzügyi szolgáltatás. A szervező cégek tevékenysége nem a Hpt. 3. § (1) bek. b) pontja szerinti pénzügyi szolgáltatás, és nem az 1996. évi CXI. tv. 4. § (1) és (2) bekezdéseiben szereplő befektetési vagy kiegészítő befektetési szolgáltatás, így nem is minősül engedélykötelesnek.)⁹

– a részletvétel és a hitelre történő vásárlás közötti átmeneti, szerencseelemet (azaz mikor választják ki a fogyasztót) is tartalmazó szerződéstípus,¹⁰

⁴ a) *havi alaprészlet*: a dolog mindenkor aktuális szerződéses értékének és a konzorciós szerződés hónapokban kifejezett futamidejének a hányadosa; b) *megbízási díj*: havonként fizetendő a szervezői tevékenységért; c) *biztosítási díj* (183/2005. VJ): kockázati életbiztosítás díja (pl.: biztosítási esemény, ha a biztosított – a fogyasztói csoport tagja – a kockázatviselési idő – a szerződéses futamidő – alatt meghal), hitelfedezeti biztosítás díja (a fogyasztói csoport szolidaritáson alapuló fizetéseinek biztosítéka, például arra az esetre, ha a fogyasztó a dolog tulajdonjogának megszerzése után nem tesz eleget havi részletfizetési kötelezettségének); d) a *mindenkori közterheket tartalmazó részletek*; e) a megszerezni kívánt dolog kiválasztását követően a szervezőnek a kiválasztott dolog tulajdonjoga megszerzéséhez kapcsolódó *egyszeri megbízási díj* (tulajdonszerzéshez kapcsolódó jutalékos megbízási díj, mely a fogyasztó és a dolog tulajdonosa között érvényesen létrejött adásvételi szerződés után jár)

⁵ *Sorsolással* (akinek sorszáma a közjegyző jelenlétében megtartott kedvezményezetti kiválasztáson kisorsolásra kerül), vagy *licitálással* (előtörlesztés vállalásával: a fogyasztó a számára előírt legtöbb havi részlet esedékesség előtti befizetését igéri és teljesíti).

⁶ A gazdasági vagy szakmai tevékenység körén kívül eső célból szerződést kötő személy; a nem természetes személy fogyasztói minőségben történő áruvásárlásának az a specifikuma, hogy a dolog megszerzése, birtoklása, használata annak végső felhasználása érdekében történjen, LB Kfv. III. 37.675/2003., LB Kfv. III. 37.091/2004., LB Gf. VI. 30.642/2000.; 1997. évi CLV. tv. a fogyasztóvédelemről (Fgytv.) 2. §. e) pont

⁷ a fogyasztói csoportok szervezésére és működésére vonatkozó részletes szabályokról

⁸ A szervezővel megkötött szerződések alapján a fogyasztók által a tárgyévvel megelőző évben befizetett havi alaprészletek összegének 8 %-át eléri, de legalább 20 millió Ft. összegű.

⁹ 149/2005. VJ

¹⁰ 1/2005. VJ

- különleges előtakarékosági forma (azoknál a fogyasztóknál, akik a futamidő legelején jutnak a dolog tulajdonjogához, ez a jelleg háttérbe szorul), és a részletvétel szerencseelemet magában foglaló kombinációja,¹¹
- sajátos hitelezési viszony adásvétel céljából,
- kölcsön- és adásvételi szerződés „összefonódása”,
- a megbízás és a bizomány elemeit sajátosan vegyítő, nem nevesíthető kötelmi jogviszony,¹²
- „többsíkú kötelmi jogviszony”, mely megbízási (a szervező tevékenységére vonatkozóan), kölcsön- (a fogyasztói csoport tagjai egymásnak „hiteleznek”) és adásvételi szerződést olvaszt magába,
- organizációs (a fogyasztói csoport polgári jogi társasági elemeket rejt magában), adásvételi, vállalkozási (a megszerezni kívánt dolog létrehozatalára vonatkozóan) és kölcsönszerződési jegyeket vegyítő megállapodás,
- önkéntes, ideiglenes vásárlási társulási forma, amely közös érdekeltségű személyek egyesülésén alapszik,¹³
- megbízással vegyes rendhagyó letét,
- áruvásárlási letéti alap. Úgy véljük, hogy a konzorciós kontraktus megbízási, hitel-, vállalkozási, adásvételi és organizációs szerződési elemeket magába foglaló, sui generis, atipikus megállapodás.

2. A fogyasztói csoportnak, mint a konzorciós szerződés speciális alanyának ismérvei

Ha a fogyasztók – fajlagosan - ugyanannak a dolognak a megszerzésére egy szervezővel konzorciós szerződéseket kötnek, akkor fogyasztói csoport (a köznyelv szerint vásárlói klub) jön létre. A fogyasztói csoportok először Dél-Amerikában az évi több száz, esetenként több ezer %-os infláció terheinek csökkentésére alakultak.¹⁴ Nyugat-Európában az 1980-as években honosodott meg ez a konstrukció, először Portugáliában.¹⁵ A fogyasztói csoportok Magyarországon az 1990-es évek elején jelentek meg, amikor az infláció meredeken emelkedett és a hitelkamatok is magasak voltak.¹⁶ A fogyasztói csoportok kialakításakor *megcélzott fogyasztók* alapvetően azok, akik a piacon nem tudnak hitelhez jutni, vagy a hitelintézetek által kedvezőtlenül minősített hitelképességük miatt nem tudnak vásárolni.¹⁷ A fogyasztói csoportokat szervező cég szempontjából *potenciális fogyasztónak* az tekintendő, akinek az igazolt jövedelme nem teszi lehetővé a banktól történő hitelfelvételt, illetve akinek nincs a hitelfelvételhez szükséges egyösszegű önerős megtakarítása, illetve aki nem rendelkezik saját tulajdonú és megfelelő értékű ingatlannal, amelyre jelzáloghitelt vehetne fel, illetve aki nem tud adóstársat, vagy kezeszt állítani.¹⁸ Ez alapján leszögezhető, hogy a fogyasztói csoportok tagjai az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetben lévő fogyasztók beszükkült választási lehetőséggel. Felhívjuk a figyelmet azonban arra is, hogy nyilvánvalóan azok is beléphetnek a fogyasztói csoportba, akik választhatnának pénzügyi szolgáltatásokat

¹¹ 149/2005. VJ, 183/2005. VJ

¹² 6/1993. VJ

¹³ 61/2001. VJ

¹⁴ 6/1993. VJ

¹⁵ 61/2001. VJ

¹⁶ 6/1993. VJ

¹⁷ 183/2005. VJ

¹⁸ 183/2005. VJ

(hitel-, kölcsön- és előtakarékosági konstrukciókat) is, és ezáltal licitálási képességük kedvezőbb és a licitálásban való részvételük gyakoribb lehet.¹⁹

A fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvény 2. § g) pontja (mely a 2004. évi XVI. tv. – a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. tv. módosításáról – hatályba lépésével hatályát veszítette) szerint a *fogyasztói csoport olyan csoport, amelyet a fogyasztók azzal a céllal hoznak létre, hogy meghatározott áruk tulajdonjogát a csoport egyes tagjai a csoport segítségével megszerezzék.* A 4/1997. (I. 22.) – az üzletek működéséről és a belkereskedelmi tevékenység folytatásának feltételeiről szóló – Kormányrendelet (27. § g) pont) *vásárlói klubnak minősíti azt a „képződményt”, amely természetes személyekből álló vásárlói csoportok szervezésére, ingó dolgok tulajdonjogának megszerzésére irányul.* Ezt a kormányrendeletet módosító 160/2000. (IX. 21.) Kormányrendelet 2000. X. 21-i dátummal hatályon kívül helyezte a vásárlói klub fogalmát megadó rendelkezést. Tehát hatályos jogszabályi meghatározás jelenleg nincs sem a fogyasztói csoport, sem a vásárlói klub vonatkozásában. Egyébként a két kategória úgy viszonyult egymáshoz, hogy a fogyasztói csoport fogalma magában foglalta a vásárlói klub definícióját is, mely két fogalmi elembe szűkebb értelmezést adott: vásárlói klub tagja a fogyasztók közül csak természetes személy lehetett, és az áruk közül csak az ingók tulajdonjogának a megszerzése volt a cél.

A fogyasztói csoport önálló jogalanyisággal nem rendelkezik, nem jogképes, nincs saját neve (a szervező neve alatt működnek), a csoportot alkotó tagok nem állnak egymással szerződéses jogviszonyban (a konzorciós szerződést egyenként a szervezővel kötik). A fogyasztói csoport a polgári jogi társaság (Pt. 568–578/A. §§) néhány jellemzőjét viszont magában hordozza:

– célhoz (ugyanazon árucsoportba tartozó dolgok megszerzése) és ezáltal időhöz (lásd: szerencselem és legfeljebb 60, illetve 120 hónapos futamidő) kötött lét;

– a rendszeres kedvezményezett kiválasztás („csoportgyűlések”) révén kezdetleges, nem hierarchizált szervezettség (nincs „tagkizárás”, csak kötelmi jogi megoldások jöhetnek szóba a jogviszony megszüntetésénél²⁰; tehát nem külön szervezettípus, azonban a „primitív” társulási jelleget erősíti az is, hogy a fogyasztók számának felső határa a konzorciós szerződések időtartama alatt nem változtatható, a fogyasztók személye azonban igen²¹);

– a szervező által elkülönített számlán elhelyezett fogyasztói befizetések (melyekről a szervező tulajdonosként nem rendelkezhet) felhasználásig – befizetésük arányában – a fogyasztói csoport tagjait illetik meg. Ez nem közös tulajdon, csak ahhoz közelítő sajátos „jogközösség”, mert:

- a fogyasztói csoport tagjai egymással nem állnak jogviszonyban, csak egyenként a szervezővel, és
- a pénzüsszeg a szervező saját pénzeszközeitől elkülönített számláján van, amelyről rendszeres kifizetéseket teljesít annak a számára (a dolog tulajdonosa, vagy a dolog létrehozásával megbízott vállalkozó), akivel a fogyasztó megköti az adásvételi szerződést.

¹⁹ 183/2005. VJ, 149/2005. VJ

²⁰ A határozott idő letelte, a felek megegyezése, a fogyasztót megillető rendes felmondás joga, a szervező által gyakorolható rendkívüli felmondási jog.

²¹ Az a fogyasztó, aki a szerződéses, esedékes fizetési kötelezettségének eleget tett, a fogyasztói csoportban elfoglalt helyét az azzal járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt a konzorciós szerződés feltételeit vállaló más személyre átruházhatja.

3. A fogyasztói csoport működése

A fogyasztói csoport akkor tekinthető *megalakult*nak, ha a Magyar Kereskedelmi Engedélyezési Hivatal által nyilvántartásba vett szervező a fogyasztót a kedvezményezett kiválasztás első időpontjáról írásban értesíti.

A kormányrendelet²² csak zárt fogyasztói csoportot engedélyez: a fogyasztók számának felső határa a konzorciós szerződések időtartama alatt nem változhat.

A *szervezőnek* a részvételi szabályzatban (a szervező ajánlattételi felhívása, mely egyben általános szerződési feltételnek is minősül, és mellékletként a konzorciós szerződés szerves részévé válik) meghatározott rendszerességgel, de *legalább negyedévente nyilvános kedvezményezetti kiválasztást kell tartania*. Ezen a kiválasztáson valamennyi konzorciós szerződéssel rendelkező fogyasztó részt vehet.

A szervező hívja össze a kiválasztásra a fogyasztókat: *az értesítést a kiválasztás időpontja előtt 8 nappal kézbesíteni kell*. Az értesítésben pontosan meg kell jelölni a kiválasztás helyszínét és idejét.

A kiválasztáson a szervezőn és a fogyasztói csoport tagjain kívül a *közjegyző is jelen van*. A kiválasztásról *jegyzőkönyvet kell készíteni*, melyet a szervező és a közjegyző hitelesít. A jegyzőkönyvbe a fogyasztó betekinhet és másolatot is kérhet róla.

A kiválasztáson való részvételre csak az a fogyasztó jogosult, aki a kiválasztás megkezdésének időpontjáig valamennyi esedékes fizetési kötelezettségének eleget tett.

A fogyasztói csoport kedvezményezettjének kiválasztása kétféleképpen történhet:

a) *sorsolással* (akinek a sorszáma a közjegyző jelenlétében megtartott sorsoláson kisorsolásra kerül), és

b) *licitálással* (előtörlesztés vállalásával: a fogyasztó a számára előírt legtöbb havi részlet esedékesség előtti befizetését igéri és teljesíti). Licitálásnál az előtörlesztés összege nem haladhatja meg az előtörlesztést vállaló fogyasztónak a konzorciós szerződés időtartama alatt esedékes, hátralévő havi törlesztő részleteinek összegét. Az azonos nagyságú előtörlesztés vállalása esetén követendő eljárást a részvételi szabályzat határozza meg; ennek hiányában sorsolással döntenek.

Ha sor kerül a *fogyasztó* kedvezményezett kijelölésére, akkor a fogyasztó:

- *kiválasztja a dolgot, és*
- *adásvételi szerződést köt a dolog tulajdonosával* (vagy a dolog előállításával megbízott vállalkozóval).

Amennyiben a kedvezményezett fogyasztó által kiválasztott dolog értéke magasabb a kiválasztása napján aktuális szerződéses értéknél, az értékkülönböt és az esetleges többletköltségeket a fogyasztót terhelik. *A fogyasztó választásától számított 45 napon belül* a szervező köteles az adásvételi szerződést előkészíteni. A kedvezményezett legkésőbb az előtörlesztés vállalásának napjától számított 30 napon belül köteles a vállalt, esedékesség előtti előtörlesztést egy összegben megfizetni.

A kedvezményezett köteles legkésőbb az adásvételi szerződés aláírását megelőzően a szervező számára a később esedékes további részletfizetések összegének megfelelő fedezetet nyújtani. Ez a fedezet lehet jelzálogjog, kezesség, bankgarancia, illetve a részvételi szabályzatban megjelölt más alkalmas biztosíték. A fedezet alapjául szolgáló ingóság vagy ingatlan vonatkozásában a kedvezményezett jogszavatosságért való felelősséggel tartozik.

A szervező és a fogyasztó érdekét is szolgáló pénzügyi kalkulációk alapján határozzák meg a konzorciós szerződés időtartamát és a fogyasztói csoport működésének

²² 186/2001. (X. 11.) a fogyasztói csoportok szervezésére és működésére vonatkozó részletes szabályokról

végét. Ha a fogyasztó ingók esetében *60 hónapon*, ingatlanok (és építőanyagok) esetében *120 hónapon belül nem került kedvezményezettként kiválasztásra, a szervező köteles* – a fogyasztót a konzorciós szerződés alapján megillető mindenkori aktuális szerződéses érték rendelkezésre bocsátásával – lehetővé tenni a fogyasztó kiválasztott dologra vonatkozó tulajdonjogszerzését.

4. A fogyasztói csoportokkal kapcsolatos problémák

A fogyasztói csoportot – a 2. pontban ismertetett eltérések ellenére – a köznyelv vásárlói klubként minősíti. A vásárlói klubokkal kapcsolatos nehézségek jelenleg is tetten érhetőek: főleg az interneten. A felmerült problémák az alábbiak:

- a szervező az áru kelendőségének fokozása céljából megteveszti a fogyasztót (pl.: a „credit” szó használatával azt a hamis látszatot kelti, hogy hitelezési tevékenységgel, illetve hitelek közvetítésével foglalkozik,²³ vagy ”banki kamat nélküli részletfizetési lehetőségként” reklámozza a szervező szolgáltatását²⁴);

- a szervező agresszív marketingtechnikákat alkalmaz, ugyanakkor hiányosan tájékoztatja a fogyasztót (a Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség közleménye szerint „A panaszok nagyobb csoportját alkotják azok a megkeresések, amelyek a fogyasztói csoportokat szervező társaságok reklámjainak hiányos tájékoztatását róják fel. A reklámok csak a kamatmentes kölcsön lehetőségére hívják fel a figyelmet, úgy mintha a csoportba történő belépéssel soron kívül, fedezet nélkül jutnának hozzá a szükséges pénzösszeghez.”²⁵; lásd még: a fogyasztói döntések tisztességtelen befolyásolása a hiányos tájékoztatás révén pl.: az áru konkrét tulajdonságait illetően,²⁶ vagy a futamidő hosszáról²⁷);

- a szervező zugbankként működteti a fogyasztói csoportot, a fogyasztó pedig betétgyűjtésre használja a konstrukciót;

- a szervező piramisjátékot hoz létre;

- a csoport tagjainak egymás termékeihez kedvezményes áron való hozzájutását szolgálja a vásárlói klub [pl.: klubtagsági alapon nyújtott vásárlási kedvezmények;²⁸ lásd még: az Európai Bíróság C-287/03 számú ítélete (2005. május 12.) az Európai Közösségek Bizottsága v Belga Királyság ügyben, mely határokon átnyúló szolgáltatásnyújtás során alkalmazott törzsvásárlói programot érintett];

- a fogyasztói csoporton belül is egyenlőtlenségek alakulhatnak ki: a licitálásnál az előtörlesztés vállalásával a csoporttagok kedvezményezettként történő mielőbbi kiválasztásuk érdekében egymással versenyeznek, így az a kevésbé fizetőképese csoporttag előre nem ismert, kiszámíthatatlan hátratorolásával járhat;

- a fogyasztó a kiválasztott dolog tulajdonjogának megszerzése után önkényesen - részletfizetés és ezt biztosító fedezet nyújtása nélkül - megszünteti a szervezővel fennálló jogviszonyát.

2004. július 1-jén a 205/2004. (VI. 30.) Kormányrendelet rendelkezése folytán hatályba nem lépett kormányrendelet a fenti anomáliák megoldására tartalmaz előírásokat, melyeket már csak a Magyar Kereskedelmi Engedélyezési Hivatalnak kellene betartatnia a konzorciós szerződés alanyaival. Azonban a 186/2001. (X. 11.)

²³ 1/2005. VJ

²⁴ 61/2001. VJ

²⁵ 149/2005. VJ

²⁶ 1/2005. VJ

²⁷ 183/2005. VJ

²⁸ 157/1997. VJ, 133/1998. VJ

Kormányrendelet egyelőre – bizonytalan ideig – nem alkalmazható, és valószínűleg hatályba lépés, valamint gyakorlati alkalmazás (tapasztalatok) nélkül fogják módosítani.

5. A fogyasztói csoportok jogszerű működésének jelenlegi magánjogi garanciái²⁹

A fogyasztói csoportok jogszerű működésének biztosítására jogszabályokban meghatározott garanciák vannak, melyek több síkon védik a fogyasztó jogi pozícióit, de sajnos nem teljes körűen, valamint a csoport-összesség érdekeinek védelmét egyáltalán nem biztosítják.

Egyrészt a fogyasztó és a szervező közötti konzorciós szerződés, valamint a fogyasztó és a dolog tulajdonosa/előállítója közötti adásvételi megállapodás megkötésére, teljesítésére és megszegésére a Ptk. irányadó rendelkezései alkalmazandóak.³⁰ Azonban a polgári jogi eszközök csak az egyes fogyasztó és a vele szerződő fél (a szervező/a dolog előállítója/a dolog tulajdonosa) relációjában használhatóak csak, az egész konstrukcióra és a fogyasztói csoportra nézve nem.

Másrészt a fogyasztói jogvitát (a fogyasztó és a gazdálkodó szervezet közötti vitás ügy) békéltető testület eljárása révén is lehet rendezni.³¹ A békéltető testület hatáskörébe az áruk és szolgáltatások minőségével, biztonságosságával és a termékfelelősségi szabályok alkalmazásával, valamint a szerződések megkötésével és teljesítésével kapcsolatos jogviták bírósági eljáráson kívüli megoldása tartozik.³² A fogyasztó érdekeinek ez a védelmi eszköze bizonyos szempontból kevesebbet nyújt a Ptk. szabályainál (pl.: a szerződésszegés sokkal többféle tényállást takar, mint a hibás teljesítésre koncentrációt – lásd: minőségi, biztonságossági és teljesítési hibákra történő explicit utalást -, és a többi szerződésszegési problémát csak implicit tartalmazza ez a norma), ugyanakkor többet nyújt a termékfelelősségi törvény (1993. évi X. tv.) előírásait megsértő magatartásokkal szembeni fellépés lehetőségével. A polgári jogi igényérvényesítéssel (bírói út) szemben viszont kevésbé hatékony módszer azáltal, hogy éppen a bírói út elkerülését célozza a fogyasztó és a gazdálkodó szervezet közötti egyezségkötésre törekvés révén (mely az egyezség természetéből adódóan eleve nem jelenti a fogyasztói érdekek teljes mértékű védelmét), vagy eredménytelensége esetén a bírói utat megelőző eljárási lépcsőfokként funkcionál. Megjegyzendő még az is, hogy ebben az esetben is csak az egyes fogyasztó védelméről van szó.

Harmadrészt az egyes fogyasztó jogainak védelmét szolgálja a versenytörvény (1996. évi LVII. tv.; Tpv.) tilalma is: tilos a gazdasági versenyben a fogyasztókat megfélemlíteni,³³ különösen megfélemlítésnek minősül – a konzorciós szisztéma

²⁹ A szerző a büntetőjogi eszközök alkalmazhatóságára (pl.: a csalás tényállása egyes esetekben megvalósul-e) és a közigazgatási útra (a fogyasztó az Fgytv-be és más jogszabályokba foglalt fogyasztóvédelmi rendelkezések megsértése esetén fogyasztóvédelmi hatósághoz fordulhat; ekkor is csak egyéni érdeksérelem orvoslásáról van szó) nem kívánt kitérni.

³⁰ Ptk. XVII. Fejezet „Általános szabályok”, XVIII. fejezet „A szerződés megkötése”, XX. fejezet „A szerződés tartalma és tárgya”, XXI. fejezet „A semmisség és a megtámadhatóság”, XXII. fejezet „A szerződés módosítása”, XXIV. fejezet „A teljesítés és a beszámítás”, XXV. fejezet „A szerződésszegés”, XXXIII. fejezet „Az adásvétel”; 19/1997. VJ, 195/1994. VJ.

³¹ Fgytv. 18. § (1) bek.

³² Fgytv. 19. § (1) bek.

³³ Tpv. 8. § (1) bek.

szempontjából – az áru ára, lényeges tulajdonsága tekintetében, valamint az áru értékesítésével, forgalmazásával összefüggő, a fogyasztó döntését befolyásoló tisztességtelen tájékoztatás³⁴ (reklám, hirdetés). A fogyasztói csoportok jogszerű működésének garantálása szempontjából a versenyjogi szankcionálás annyiban jelent előrelépést az előzőekben ismertetett fogyasztói státuszvédelmi instrumentumokhoz képest, hogy a Gazdasági Versenyhivatal a bírság kiszabásánál mérlegeli a szervező jogsértő gyakorlatát: mióta, milyen mértékben és mekkora körben téveszti meg a fogyasztókat.

Negyedrészét csak a szervező cég (melyeket kft., vagy rt. formában alapítottak) – mint gazdasági társaság - jogszerű működését biztosítja a 2006. évi IV. és V. törvény (a Gt. és a Ctv.), de a fogyasztói csoport alapítására és működtetésére ezek a jogszabályok nem alkalmazhatóak.

Végül – ötödrészét – egy joghézag kiküszöbölésével teljes körű biztonságot lehetne nyújtani a fogyasztói csoportok megfelelő működéséhez. Az Fgytv. módosításáról szóló 2004. évi XVI. törvény 27. § (6) bekezdése felhatalmazza a Kormányt arra, hogy a fogyasztói csoportok szervezésére és működésük felügyeletének a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete általi ellátására vonatkozó részletes szabályokat rendeletben állapítsa meg. Ugyanezen törvény 27. § (4) bekezdése a PSZÁF hatáskörébe utalja a fogyasztói csoportokról szóló külön jogszabály hatálya alá tartozó szervezetek, személyek és tevékenységek felügyeletét.³⁵ A 205/2004. (VI. 30.) Kormányrendelet következtében – mely a 186/2001. (X. 11.) Kormányrendelet hatályba nem lépéséről rendelkezett – nincs külön jogszabály, ami alapján a PSZÁF eljárhatna és felügyelhetné a fogyasztói csoportokat és a szervezőket. Így a PSZÁF csak a felügyeleti engedély nélkül folytatott betétgyűjtési, kölcsön- és hitelnyújtási tevékenységet gyakorló szervezőket szankcionálhatja.

Úgy véljük, hogy a fogyasztói csoportokkal kapcsolatos külön jogszabály megalkotása és érvényre juttatása nélkül a fogyasztói csoportok jogszerű működéséről és annak hatékony védelméről nem beszélhetünk. Azonban ezzel kapcsolatban nem ringathatjuk magunkat illúziókban: az 1067/2004. (VII. 8.) Kormányhatározat a fogyasztói csoportok szervezésére és működésére vonatkozó szabályozással összefüggő jogalkotási feladatokról szóló 2387/2002. (XII. 20.) Kormányhatározatot hatályon kívül helyezte, tehát egyelőre jogalkotási szándék sem látszik körvonalazódnia a problémákör megoldására.

³⁴ Tpvt. 8. § (2) bek. a) és b) pontok

³⁵ 1999. évi CXXIV. tv. – a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletéről, 3. § k) pont

Pokol Béla

Európa amerikai ellenőrzése: ellenállások és vereségek

Kees van der Pijl a marxi elmélet neogramsciánus irányzatának egyik vezető teoretikusa, akinek központi kutatási témáját az európai és a tágabb transzatlanti tőkés csoportosulások történeti formálódása jelenti, és elemzéseit most egy átfogó könyvben összegezte (Pijl 2006). Ebben minden eddigénél részletebben elemzi a világ politikai eseményeinek mögöttes tőkés csoportok küzdelmei általi meghatározottságát, és elemzéseit segíthetnek a fennálló hatalmi struktúrákat pusztán alátámasztó, apologetikus eseménymagyarázatok félretolásában. Igaz, a neogramsciánusoknak az ortodox marxi szemléleten véghezvitt minden tágitása ellenére - mely a termelőeszköz-tulajdonos uralkodó osztály tézis szűkítéseit félretolva már adekvátábban tárja fel a modern társadalmak uralmi technikáit – van egy beépített elfogultság Pijl elemzéseiben is, és a tisztábban tudományos szinten maradó marxi kiindulópontok mellett az ideológiailag elfogult marxista érzelmi esemény-értékelés is fel-felbukkan néha elemzéseiben. Ez a „hívó marxistába átcsúszás” a könyvben azonban elég ritka ahhoz, hogy e probléma tudatos szem előtt tartásával nyugodtan meríthessünk az ezen túli elemzéseiből és összeszedett információtömegéből.

1) Elméleti keret

Pijl ebben a könyvében folytatja az 1984-es atlanti uralkodó osztály létrejöttének és formálódásának történetét elemző munkáját, melyet már az 1998-as kisebb kötetében is egy átfogóbb keretbe illesztett, és itt is ezt az átfogóbb keretet veszi alapul (Pijl 1984, 1998). Az első könyvben ugyanis a különböző országok nagy tőkés csoportosulásai, országon belüli és ezeket átszelő szövetségkötéseik és harcaik más tőkés csoportosulások ellen még csak pusztán egymásmellettségben és csak időrendi egymásutániságban jelentek meg. Ezt illesztette az 1998-as kötet abba a keretbe, mely szerint a több évszázados angol és francia háborúskodás, majd átmeneti holland rivalizálás után az 1700-as évek elejére Anglia olyan társadalomszervezési és ipari-katonai fölényhez jutott, mely révén azóta az összes többi nagy európai, majd azon kívüli hatalom fejlődése csak az angol fölény által teremtett keretben, az által meghatározva lehetséges. A franciák Napóleonnal utoljára még megkísérelték ezt a fölényt megsemmisíteni, de a napóleoni kísérlet bukása után angol világhatalom jött létre a tengerek és vele a világkereskedelem felett, mely a világ gyarmatbirodalmának forrásait döntő mértékben az angoloknak juttatta, és ezzel a világ pénzügyi központjává a London Cityt és az angol fontsterlinget tette. A vitathatatlan világhatalom az 1800-as évekre Anglia lett, és ennek az egységesülő német birodalom általi kihívása már csak rosszabb helyzetben folytatta ugyanazt az 1800-as évek második felétől, amit Napóleon kísérelt meg, de az első majd a második világháborúban (melyek ilyen átfogó szintről szemlélve ténylegesen csak egyet jelentettek, kis szünet közbeiktatásával) az angol világhatalom ezt éppúgy visszaverte. És mivel időközben Angliának sikerült a feljövő Egyesült Államok domináns tőkés csoportjaival szövetségben az angol dominanciát amerikai-angol dominanciává átalakítani, az időközben jelentkező újabb kihívó állam („contender state”), a Szovjetunió most már az amerikai vezetés alatt álló angolszász dominanciával és az ezáltal szervezett nyugat-európai tömbbel került szembe. Napóleon, Bismarck, Hitler és Sztálin ugyanúgy csak a sikertelen kihívó hatalmakat jelentették,

melyek a magasabb fejlettségi szinten levő angolszászok feltétel-diktálásának nyomása alatt egy központosító állami társadalomszervezés révén igyekeztek behozni és megsemmisíteni a decentralizált piaci szervezésen nyugvó angol(amerikai) hatalom világdominanciáját. A szovjet birodalom bukása csak az utolsó volt az eddigi sikertelen hatalmi kihívások sorában, és ahogy korábban a mindenkori megtört kihívó hatalom betagolásra került az angolszász világhatalom szövetségi rendszerébe, és annak társadalomszervezési elvei felvételére kényszerült, úgy most a szétesett szovjet blokk országai is betagolásra kerültek az amerikai ellenőrzésű világrendbe. Az új kihívó azonban már a színen van, és most lassanként Kína foglalja el az aktuális „contender state” pozíciót. Nos, a mostani könyv ezt az 1998-as könyvben már jelzett elméleti keret bontja ki, bevéve ebbe már az időközben az iszlám világgal kibomlott angolszász konfrontálódást is.

Pijl fő tézise az elmúlt félévszázad és a mai globális hatalom harcok megértésére tehát abban foglalható össze, hogy ezek csak folytatói annak a mintának, mely a fölényben levő, decentralizált piaci társadalom angol-nyelvű világával szemben a centralizált államra támaszkodó franciák társadalomszervezése küzdelmeként jött létre, és azóta ugyanez ismétlődött meg más és más kihívó államok felbukkanásával: „This structure first emerged in the struggle between liberal, English-speaking, Protestant-Christian world created through oversea settlement and trade in the seventeenth century (what I called the Lockean heartland); and a series of *contender states* beginning with France (...) In the Atlantic heartland, the capitalist class became the ruling class as an already transnational force, maximising its freedom under liberal state theorised by John Locke. In a society like France, on the other hand, a state class imposed itself on society; from Colbert to Napoleon (or even some would say, de Gaulle) it demarcates a concentric unit developing under a rationalistic planning doctrine.” (Pijl 2006:XI.p.) Ez az eredeti angol-francia szembenállás és a fölény/lemaradás-helyzetet magában foglaló társadalomszervezési kettős tevődött át aztán más és más kihívó államokra és ma már a globális szintre: „Taking off in the century between the English Glorious Revolution in 1688 and the American secession in 1776, social and political development on a world scale came to revolve around a protracted struggle between an expanding Lockean heartland seeking to open up the rest of the world through an aggressive liberalism, and a succession of contender states offering an alternative, shorter, but usually more brutal route forced upon it by the Atlantic West. France challenged the first British empire; Germany, Italy and Japan confronted the second British empire and the United States; the Soviet Union challenged the wider West; in the 1970s a broad coalition of the Third World states wanted to institute, through the UN, a politically controlled world economy along contender states lines. China would appear to be the primary contender today. In the end, most contender states have been incorporated into the expanding heartland without entirely overcoming the prior faultlines” (XI-XII.p.)

Összegezve Pijl kiindulópontját: az utóbbi évszázadok világhatalmi harcaiban az egyik oldalon az eredetileg angolok által kiépített decentralizált és piaci szervezésen nyugvó társadalomszervezési modell áll - elméletileg Locke individuális emberi jogi felfogásával alátámasztva - és ezzel áll szemben az ennek ipari-katonai sikerességét centralizált államon keresztül behozni törekvő, kihívó országok társadalomszervezési modellje, az utóbbit az abszolút államot és szervezési modelljét kiemelő Hobbes elméletéről a „hobbesiánus kihívó állam”-nak nevezve. Nézzük most Pijl elemzéseit részletesebben.

2) Két kapitalista társadalomszervezési modell

Pijl elemzései alapján félre kell tolnunk a bevett történelmi sémát a kapitalizmus fejlődéséről, mint a korai liberális kapitalizmusból és ennek éjjeliőr államából az 1800-as évek végére állami beavatkozással megszelídített, államilag ellenőrzött kapitalizmus létrejöttét. E helyett ő - elvetve az egységes sémát - az angol kapitalizmusnak az államot eleve csak másodlagos, rendészeti és külföldön katonai támogató feladatokra korlátozó és alapvetően a piac által szervezett társadalomszervezését, másik oldalról pedig a mindig is államra alapozott társadalomszervezést és csak ennek alárendelten a piacot és a profitlogikát megengedő kapitalizmus modelljét különíti el, mely utóbbi eleinte a franciáknál kapott teret, majd a kontinentális Európa mind szélesebb területein, különösen a németek térségeiben. „Capital (...) was historically formed in the interstices between feudal productive structures such as the manor and the guilds, and as long distance trade and finance, outside the jurisdiction of the sovereign entities of European society. Once it was blended into a single, comprehensive process with its focus in the English-speaking world, it again began to exercise its discipline on separate societies by taking control of the nodal points linking them, like commercial exchanges, credit, migration etc. Although it will seek to use state power to defend its interests, capital never allow itself to be locked up within a single political jurisdiction” (Pijl 2006:12). Az alapvetően tőke és profitlogika mentén szervezett kapitalizmus, a pusztán kiegészítő szerepre szorított államával nem szorítkozott soha egy-egy ország keretei közé, hanem belső logikájánál fogva a világ egészében igyekezett magát megszervezni. Az, hogy az 1800-as évek végétől a kontinentális Európában látványossá vált az állam által segített és a piac anarchiáját tervezéssel és államilag ellenőrzött bankrendszeren keresztül belenyúlással fejlődő kapitalista fejlődés, az ebben az elméleti keretben nem „a” kapitalizmus új szakaszát jelenti, hanem egyszerűen angol kapitalizmus módosított formában való átvételét, miközben az angol és az ezt még tisztábban átvevő amerikai kapitalizmus modellje lényegét tekintve változatlanul tovább működött. Vagyis a „piackapitalizmus” és „államkapitalizmus” helyesen nem szakaszolásként, hanem megkettőződés-ként értendő. A kettő között nemcsak az a különbség, hogy az egyik a piacon alapul, kiegészítő szereppel az állami szervezésen, míg a másik alapvetően az állami szervezésen nyugszik, kiegészítően a piac logikáján, hanem az is, hogy az angol-amerikai piaci kapitalizmus eleve az egyes állami területeken túlterjeszkedésre épül, míg a másik alapvetően egy-egy állam keretei között rendezkedik be. Előrefutva persze jelezni kell, hogy a két szervezési elv hatóköre az 1900-as évek első évtizedei után annyiban módosult, hogy a tiszta angol-amerikai piackapitalizmus világ egészét átfogva az 1930-as évek végére a korábbi sok kis ciklikus válság után a egész világot megrengető válságot produkált, és ennek hatására az Egyesült Államokban is az államilag ellenőrzött kapitalizmus modellje jött létre, majd gazdasági és hatalmi súlyánál fogva ez a modell vált a nyugati kapitalizmus fő modelljévé néhány évtizedre. Az 1970-es évek végétől beindult újabb struktúraváltás a tiszta piackapitalizmus irányába ezt fordította aztán vissza, eleinte az angol-amerikai szférában, majd e blokk hatalmi súlyánál fogva most már az egész nyugati civilizáció területén, illetve a világ további nagy részére is ezt a modellt kényszerítve.

3) Európa atlantizálása

A kapitalizmus két formájának együttélése egy asszimetrián nyugodott a kezdetektől fogva, mivel az angol piaci kapitalizmus világ egésze feletti dominálása által meghatározva ment végbe a másik fajta kapitalizmus kialakulása, épp az angol, majd az amerikai-angol világdominancia megtörésére törekedve. E folyamatos küzdelem a két társadalomszervezési elv országai között, és az angolok törekvése a világszűkebbé megtartására illetve a kihívó országok alárendelt helyzetben tartása érdekében hozta létre - a két világháborún túl - a kontinentális

európai országok átfogóbb államban összefogásának gondolatát, eleinte angol, majd amerikaiak feljövételével amerikai-angol ellenőrzés mellett. E terveknek adta meg a lehetőséget a második világháború után a teljes mértékű amerikai világhégydominancia létrejötte, és a korábban az angol-amerikai ellenőrzési törekvéseknek ellenálló nagyobb európai országok belenyugvását ebbe csak fokozta a szovjet birodalmi fenyegetés állandósulása. Európa atlantizálása, azaz amerikai-angol tőkescsoportok által vezetett keretbe beillesztése ennek menetében jött létre az 1940-es évek végétől, és - eltekintve a szovjet birodalmi fenyegetésből fakadó kényszerektől - ez illetve az ezzel szembenállás határozta meg a szovjet blokkon kívüli európai országok és Észak-Amerika viszonyának fejleményeit. A szovjet blokk felbomlása és a közép-kelet-európai országok nyugat-európai integrációhoz csatolása már csak egy végső fázisa volt az itt zajló folyamatoknak, és az azóta végbement fejleményeket is úgy lehet megérteni, ha Európa atlantizálását és az ennek ellenállások történetét szem előtt tartjuk.

A Montánunió, az 1957-es Közös Piac, majd ennek többszektorú összefonása révén Európai Közösséggé és Európai Unióvá mélyítése napjainkra egyre inkább egy átfogó szövetségi államhoz tette hasonlóvá az Oroszországon kívüli Európa legnagyobb részét magába foglaló állami szerveződést, és ez központi akaratképzését, pénzügyi ellenőrzését és katonaititkosszolgálati bázisát tekintve döntő mértékben amerikai ellenőrzés alatt áll. Amiközben az Egyesült Államok a vele szimbiózisban tevékenykedő angol és részben a holland tőkescsoportokkal fenn tudta tartani dominanciáját az egységesülő Európa felett, párhuzamosan olyan szerveződések is erősek maradtak itt, melyek egy Amerikával szemben lezáródó európai szuperállamért szállnak síkra. Az atlanti (vagy őszintébben: amerikai) vonal illetve az európai vonal erői így az európai és világpolitikai döntéshozatalok mindennapjaiban folyamatos harcot vívnak egymással, és erőviszonyaik állása dönti el, hogy a felszínen az Unió szervei, vagy más nemzetközi grémiumok döntéseiként megjelenő határozatok milyen tartalmat kapnak.

Napjainkig az amerikai ellenőrzéssel szembenálló erők részéről öt nagyobb ellenállási kísérletet lehet összeszámolni az atlantizálás megakasztására. Az első a francia elnök, Charles de Gaulle nevéhez fűződik, aki az 1960-as évek elején egyrészt az amerikaiaktól önálló atomtűerő kiépítésére törekedve szállt szembe a nyugati főhatalommal - egy ideig még a német Adenauer kancellárral szövetkezve egy szélesebb frontot is alkotva az amerikai-angol tengellyel szemben - másrészt megakadályozta az angolok belépését a Közös Piacba, akiket ő mindig is az amerikaiak előretolt helyőrségének tekintett. Ezen túl az „üres szék” politikájával (a franciák nem vettek részt a közös piaci döntési testületekben, és ezzel lebénították annak működését) az egész európai integrációt a nemzetállamok felett leállította. Csak de Gaulle utóda, Pompidou elnök idején sikerült elérni az angolok (velük az írek és a dánok) beengedését az európai integrációba, és ezzel némi életet lehelni a haldokló szervezetbe.

Egy másik kísérlet volt az olaszok mediterrán integrációra törekvése, mellyel a Földközi tenger térségére támaszkodva az olaszok a Közel-Kelet olaját az angol-amerikai olajérdekeltségektől önállóan akarták maguknak és Európa felé eladásra megszervezni, és minderre önálló banki-pénzügyi hálózatot megteremteni. Az 1950-es évek végén Enrico Mattei egy nagy állami konszernként megszervezte az energiahordozókra szakosodott ENI-t és Iránnal illetve a Szovjetunióval hosszú távú szerződéseket kötve egy átfogó olajszállítási rendszert épített ki fokozatosan, mellyel az angol-amerikai ellenőrzés alatt működő világcégek alternatívájaként egy önálló európai energiabázis létrejöttét tette elérhetővé. Erre és az arab világgal való többszálú kereskedelmi és pénzügyi összeköttetés megteremtésére alapozva bontakozott ki egy mediterrán gazdasági közös piac megteremtésének terve, egyrészt néhány nem atlanti irányultságú olasz tőkescsoport tervezői között, de másrészt ebbe eltérő hangsúlyokkal franciák is bekapcsolódtak. Amiközben mindezek motorja Mattei, épp e terveket továbbépítő algériai

repülőútján lezuhant 1962-ben, és más e tervet megtorpedózó események során az egész törekvés leállt (Pijl 1998; 2006:122).

Egy harmadik ellenállásnak tekinthetjük a német Willy Brandt vezetésével az a Szocialista Internacionáléra alapozott anti-atlantista szerveződést, amely az 1970-es évek elejétől több irányban sértette az amerikai érdekeket, és szembement a Nyugat amerikai-angol vezetésével. Egyrészt Brandt kancellár nyitása a szovjet blokk felé, és békülési kísérletei a leszakított kelet-német országrésszel a háborúban megvert és katonailag leszerelt németek újabb önállósodási kísérletét jelentette nemzetközi szinten, ami riadóztatta az erre érzékeny amerikai félelmeket. A félelmek amerikai szemszögből tekintve nem voltak alaptalanok, mert a kelet-európai és a szovjet forrásokra támaszkodva a nagy teljesítményekre képes német gazdaságnak nagy esélye lett volna az amerikai-angol vezetésű atlanti gazdasági tömb mellé egy német-kelet-európai tömb kiforrására, ami alapjaiban kérdőjelezte volna meg az Nyugaton belüli amerikai szupremáciát (Pijl 2006:228). E mellett a különböző nyugat-európai és főként dél-európai (spanyol, portugál) országokban végbement, szocialista irányú fordulatok és nyitások ebbe az irányba (olaszok) erős európai szociáldemokrata támogatást élveztek, és ez egy Amerikától független, egységes európai erőt kezdett kiforrálni Willy Brandttal, német kancellárral, mint az európai szociáldemokraták elismert vezetőjével az élen. Ilyen politikai háttér mellett a gazdaságilag mindig is versengő állapotban hagyott német nagyvállalati szféra nemzetközi szintű előrenyomulásai is másképpen jöttek már számításba, és mint egy ellenséges hatalom globális gazdasági versengését kezdték figyelni az amerikaiak. Pl. a Dél-Amerikában az USA-tól mindig is függetlenedni akaró Brazília a krónikus energiaellátást a német atomerőmű-építő ipar segítségével akarta megoldani az 1970-es évek elején, és óriási volumenű atomépítési szerződést kötött 1975-ben Németországgal, és ezt az amerikaiak nemcsak saját vállalatbirodalmaik érdekeinek sérelmeként értékelték, hanem a tőlük független atomhatalmak létrejöttének lépéseként is (Pijl 2006:186-187). A Brandt eltávolítására vezető hatalmi intrikák, és lecserélése Helmut Schmidtre a kancellári székben, végül megtörte ezt a veszélyt a '70-es évek második felére.

A negyedik anti-atlantista vonulat az 1980-as évek elején kezdődött, amikor a legnagyobb európai vállalatok vezérkarainak egy csoportja a leállt európai integrációt úgy igyekezett új életre kelteni, hogy egy egységes európai piacot és termelési rendszert igyekeztek kialakítani, ám ezt lezárva az amerikaiak és japánok behatolása elől. Az ennek koordinálására létrejött European Roundtable of Industrialists e vezérkarok képviselőit fogta össze, és az ő választottjuk volt a francia Jacques Delors az Európai Közösség élére, aki alatt aztán az 1980-as évek második felére valóban teljes erővel kibontakozott az európai integráció továbbvitele. Ennek a hullámnak a hátán jött létre az amerikaiaktól önálló maradt német tőkés csoportok tervező intézeteiben a felbomló szovjet blokk német pénzekkel és irányítással való integrálására, mely még tovább erősítette volna az anti-atlantista irányultságú egységes Európa hadállásait. Ám mire ez konkrét alakot kaphatott volna - még a szovjet blokkból leválások megkezdése előtt - 1989 nyarán egy sor merénylet távolította el e terv fő támogatóit. Ezután még a német egyesülés után is, amikor anti-atlantista szellemben a szociáldemokrata Detlev Rohwedder, a német főprivatizátor a kelet-német állami javak magánosításánál az amerikai tőkét háttérbe igyekezett szorítani az európai tőke kedvéért, merénylet áldozata lett 1991-ben. Ezután az amerikai tőke már akadálytalanul került az élre nemcsak a többi kelet-európai államban az ottani javak privatizálásánál, hanem a németeknél is. Kelet-Európa integrációja a Nyugathoz csak amerikai felügyelet mellett és az általuk diktált feltételek mellett mehetett végbe.

Végül az ötödik ellenállás és egy újabb Amerikával szembefordulás az iraki támadás kapcsán jött létre 2003-ban, amikor az angolokkal együtt a Világhatalom az ENSZ felhatalmazásának

megtagadása ellenére megindította a támadást. A nemzetközi jog nyílt megsértésének nemzetközi visszhangjára támaszkodva a francia Chirac elnök és a német Schröder kancellár nyíltan szembefordult az amerikai-angol szövetséggel, és egy velük szembeni európai integrációs elmélyítést igyekeztek megfogalmazni. Az európai integrációt mindig is teljes mellszélességgel támogató amerikai politika ekkor hirtelen fordulatot hajtott végre, és a nemzetállami függetlenség fontosságát hangoztató írások kezdtek megjelenni az amerikai külpolitikai tervező intézetekben. (Íróniát nem nélkülöző helyzet jött létre a hazai médiában is 2005-ben, amikor egy amerikai neokonzervatív külügyi intézet főmunkatársa a magyar nemzeti szerveződés politikai háttérmediájának számító Magyar Nemzet napilapban egy interjúban lelkesen buzdította hazánkfiat, hogy álljanak végre ellen az uniós nyomulásnak, és ne engedjék tovább a nemzeti szuverenitás elvét az uniós szervek által...). A német-francia tengely és az atlantizmusnak ellenállása az elmúlt hónapokban azonban jórészt megtört, egyrészt a franciáknál a Chirac elnököt követő Nicolas Sarkozy elnökké választásával, másrészt a németeknél a szocialistákat leváltó és inkább Amerika-barát kereszténydemokrata Merkel kancellár-asszony regnálásával. Ezek azonban még olyan friss fejleményeket jelentenek, hogy nem lehet megjósolni az irányvonal mikénti alakulását.

4) A monetáris-neoliberális fordulat előkészülete

A második világháború előtti években a nagy gazdasági világválság tapasztalatainak hatására és az abból való kilábalás útkeresései és kompromisszumkötései között az amerikai tőkés csoportok között egy olyan gazdaságpolitika formálódott ki, mely a gyakorlatban azt valósította meg, amit Maynard Keynes teoretikusan a magas munkabérekre és így vásárlóerőre alapozva a harmonikus gazdasági növekedés modelljeként leírt. Ezt Henry Ford kezdte el saját vállalatbirodalmában és munkástömegeinek életét megszervezve már az 1920-as évektől, és a New Deal-modellben Rooseveltnél elnök adminisztrációja ezt ültette át az állami gazdaságpolitikába. A nagy szériás és véglegesen standardizált termelési folyamatok minimalizálták a tömegtermelésben az egyes termékek árát, és a magas munkabérek révén a vásárlóerő is megteremtődött a nagy árúbőség felszívására. A magas munkabérek rendszere és a növekvő jólét még a legalsó szintű társadalmi rétegek számára is, lehetővé tette a társadalmi békét és a szakszervezetek-munkaadók-állami csúcsszervek éves tervezését a termelési folyamatok és a költségvetés elosztásának makroszintű meghatározását, és ez az angolszász piacpiacizmust állami tervezéssel és folyamatos érdekegyeztetéssel szelídítette meg. A második világháború után az amerikai ellenőrzés alatt álló Nyugat-Európa egészében ezt valósították meg, és ezzel az egész nyugati világban egységes államkapitalizmus jött létre. Persze ki kell emelni, hogy ez az újfajta államkapitalizmus annyiban eltért a korábbi francia/német államkapitalizmusoktól, hogy ez az egyes országokat meghaladó termelési szériákra épült, így az olcsóbb tömegtermelést állította a középpontba. Másrészt a magas munkabérek rendszerével és a nagy társadalmi rétegek országos egyeztetési mechanizmusával egy szélesebb társadalmi tömegbázisra állította az egész állami akaratképzést, míg a korábbi francia/német államkapitalizmusok inkább egy szűk államvezetési elit uralmának és katonai hatalmának vetette alá az itteni társadalmak alsó osztályait. Vagyis a keynesi-jóléti államkapitalizmust nem lehet összetéveszteni a korábbi kihívó államok „utólérési államkapitalizmusával”.

Ez a fajta államkapitalizmus került támadás alá az 1960-as évek végétől a nyíltabb piacpiacizmust kialakítani igyekvő tőkés csoportok részéről, és ez be is indult a 1970-es évektől. Nézzük meg ennek részleteit.

A keynesiánus államkapitalizmus elméleti alternatívájaként Milton Friedmann gazdaságelméletében és Karl Popper társadalomelméletében már az 1940-es évek végétől készen állt a tiszta angolszász piackapitalizmusra áttérés lépésrendje. A piac láthatatlan kezében továbbra is feltétlenül hívó irányzatként a nemzetközi szinten megszervezett Mont Pelerin Társaság az elit közgazdászok többezres tömegét és ezek gazdasági intézeteit átfogva minden nyugat-európai és amerikai országban hadállásokkal rendelkezett. Am a sikeres és harmonikus fejlődés légkörében a második világháború után - melyben a prosperálást a nagy háborúk utáni szokásos újjáépítési szakaszok viharos bővülése is segítette – ennek az irányzatnak nem volt esélye a keynesi gazdaság- és társadalompolitika leváltására. Píjl az 1970-es évek elején Chilében beindult változásokhoz köti a leváltás gyakorlatba átültetésének megindulását. Allende elnök fokozott állami tervezésre törekedése és szembekerülése az Egyesült Államok politikájával megbuktatási terveket hozott létre, és amikor Pinochet tábornok ezt végrehajtotta 1973-ban, Milton Friedmant főtanácsadóvá választva egy radikális sokkterápiával a tiszta piackapitalizmusra áttérés lépésrendjét a gyakorlatban igyekezett megvalósítani: „The Pinochet coup in Chile in 1973 worked as a powerful rallying point for the neoliberal New Right of the Mont Pelerin Society and its offshoots; it demonstrated the violent shock therapy could reverse the leftward drift and allow the remaking of society entirely on market principles.” (Píjl 2006:138). A Chilében sikeresen kipróbált neoliberális piackapitalizmus hatékonysága és a sokkterápiával áttérés gyakorlati eredményei révén az addig pusztá elméletként létezett alternatíva a keynesi államkapitalizmussal szemben most már mint megvalósítható gazdaságpolitika jelent meg a globális kereskedelemben érdekelt nyugati tőkés csoportok előtt. Am ennek politikai pártok szintjére átviteléhez az angol-amerikai titkosszolgálatok összehangolt akciói is kellettek.

Píjl ennek kapcsán átfogóan elemzi a felszíni pártpolitika és kormánypolitika illetve a politikai alvilágot jelentő titkosszolgálati akciók kettős szintjének együttműködését illetve egymás elleni küzdelmeit. Rögtön védekezik, hogy nem akarja kitenni magát az összeesküvés-elmélet vádjának, de csak naiv elemző tohatja félre az itt jelentkező összefüggéseket. Talán ezt azzal egészíthetjük ki, hogy az összeesküvés-elmélet mint vád hangoztatása a lehető legszélesebben az elemzésekkel szemben tulajdonképpen azoknak az uralmi csoportoknak az eszköztárához tartozik, akik az alkotmányjogi-formális struktúrák alatti informális gazdasági-szellemi csoportosulások hatalma révén át tudják formálni a felszíni intézmények működését, ám az ezt feltáró elemzéseket ezzel a váddal diszkreditálni tudják. A világ két leghatalmasabb titkosszolgálat, az angol és az amerikai a második világháború folyamán intézményesen is összekötődött, és ez nem szakadt meg a háború végeztével, hanem csak bővült különböző országok titkosszolgálatok partnerként bevonásával: „The US reached agreement in the same year with Canada to use data gained by Canadian signal monitoring, In 1942 UK/US agreement was expanded to include covert action and sabotage operations; Australia and New Zealand were brought into these arrangement, also known as the UK-US Security Agreement or „Secret Treaty”, was concluded” (Píjl 2006 140). Ez az amerikai-angol központú és az angol nyelvű világ többi részére is kiterjedő titkosszolgálati rendszer aztán az 1940-es évek végétől kiterjedt a német, a dán, a norvég majd a dél-koreai. Japán titkosszolgálatokra is. Ez alapján jött létre 1951-től a francia és olasz titkosszolgálatokat is bevonva a Gladio-hálózat, amely az otthoni titkosszolgálatok egy-egy szupertitkos részét fonja össze egy átfogó nemzetközi titkosszolgálati hálózattá, alapvetően amerikai és angol irányítással, és kifejezett célja az, hogy az egyes nyugati országokban a felszíni politikai szerveződések úgy alakítsa, hogy a nem akceptálható pártok, pártvezérek és irányzatok diszkreditálódjanak, és esetleg merénylettel is eltávolításra kerüljenek. Ennek működését egy rivalizálás tette részben nyilvánossá, amikor a francia elnök, de Gaulle kivonta a francia erőket a NATO-ból az 1960-as évek elején, és nyilvánosságra hozott a Gladio működését érintő NATO-testületi jegyzőkönyveket. Ezekből kiderül, hogy a nyilvános

alkotmányjogi és plurális politikai keretek alatt egy ezt egészen más játékszabályok szerint formáló titkosszolgálati alvilági mechanizmus működik.

Ez az angolszász bázisú nemzetközi titkosszolgálati hálózat az elmúlt negyven év során egy sor országban hajtott végre akciókat a felszíni demokrácia és közjogi intézmények formálására. Például a görög társadalmat hosszú ideje irányító görög kereskedelmi családok diaszpórája az egész Földköz-tengeri térségét ellenőrizve mindig is elhanyagolta az otthoni iparosítást, ami sok évtized alatt a legnagyobb feszültségeket hozta létre, és állandóan radikális baloldali irányzatokat juttatott nagy politikai erőhöz. Ennek folyamatos megsemmisítését ez a kereskedelmi oligarchia csak a CIA és a Gladio aktív munkájával tudta évekig elérni, és az 1967-es „ezredesek” puccsa is ennek menetében jött létre. Az angolszász dominanciával szembeni el nem kötelezett ország-csoport szervezésében vezető szerepet játszó ciprusi elnök, Makariosz érsek eltávolítása aztán a görög ezredesek révén lehetővé vált. De az 1970-es évek ezen túl is a globális angolszász titkosszolgálatok működésnek nagy évtizedét jelentették, mert az európai szociáldemokratákat ütőerős szervezetté összefogó német Willy Brandt a portugál folyamatok szocialista irányba segítségével és az olasz politika atlanti irányzattól eltérő irányba fejlődésének ösztökélésével, de az otthoni német politika amerikaiaktól függésének oldásával egy sor ponton sértette az amerikai-angol érdekeket, és ez ellen többszörösen a globális titkosszolgálatok beavatkozásaival szálltak szembe. Már az olaszok gazdasági függetlenedését szorgalmazó Enrico Mattei repülőgépe sem függetlenül ezektől az akcióktól zuhant le 1962-ben, de az igazi beavatkozások az 1970-es évek fordulójától bontakoztak ki. Aldo Moro olasz külügyminiszterként látogatást tett Washingtonban volt a 1974-ben, és korábbi lépései miatt - pl. nem engedte az 1967-es izraeli-arab háborúban használni az izraeli gépek számára az olasz repülőtereket – egy magas rangú amerikai titkosszolgálati vezető nyíltan megfenyegette, hogy aktiválja politikája ellen a Gladio-ba bevont olasz egységeket, ha a jövőben is folytatja a nemzetközi akciókkal szembeni ellenállását. Az elképedt Moro egy tanácsadójával megbeszélve ezt még azt is fontolóra vette egy rövid ideig - a tanácsadó későbbi leírása szerint -, hogy teljesen kiszáll a politikából. Nem tette, de amikor évekkel később a legnagyobb kormánypárt elnökeként a Vörös Brigádok által elrablásra került, és meggyilkolták, a CIA, a Gladio és a Moszad szerepe ebben tisztán kiderült a fokozatosan nyilvánosságra kerülő dokumentumokból. A szélsőséges és terrorista eszközökhöz folyamodó baloldali és jobboldali csoportok akcióinak felhasználása a globális angolszász titkosszolgálati hálózat részéről folyamatosan létezik azóta is, miközben a ténylegesen terrorista végrehajtók ezzel az eszközszerettel egyáltalában nincsenek tisztában.

A témánkat érintő igazi globális titkosszolgálati beavatkozás azonban otthon Angliában zajlott le, amely megtörte az államkapitalizmus angol erőit, és szembenállásukat a City bankárcsoporttal. A Munkáspárti Harold Wilson 1964 és 1976 között néhány évi megszakítással végig miniszterelnök volt, de az otthoni bankárcsoporttal és a központi bankkal, a Bank of England-dal mindvégig feszült viszonya volt. Ugyanígy az amerikaiakkal is feszült viszonyban volt, a vietnámi háború ellenzése miatt, és a angol-amerikai „különleges viszony” az ő ideje alatt a mélypontra volt. Ez a feszültség azonban egy idő után addig súlyosbodott, hogy a CIA egyik vezetője, J. J. Angleton 1965-ben az angol titkosszolgálatot meglátogatva Wilson eltávolítását is nyíltan felvetette partnereinek. Amikor Wilson 1974-ben néhány év után ismét többséget szerzett és miniszterelnök lett, frontális támadás indult meg ellene a titkosszolgálatok segítségével is: „A few hundred former Special Operations officer and assorted mercenaries, ready to engineer a coup against the Labour government, reinvented itself a few times before passing under the 'command' of retired general Walter Walken a former senior NATO commander. Walker liaised with a group in the Conservative party around intelligence operative Airey Neave, the key backer of the New Right alternative to Heath, Margaret

Thatcher” (Pijl 2006:154). E csoport tervei addig elmentek, hogy merényletet is terveztek a munkáspárti kabinet épülete ellen, de a CIA aktívan nem állt ki mellettük, így ez csak terv maradt. De a CIA közvetlen angol jelenléte és Wilson elleni médiakampányok folyamatos szervezése így is állandóan korlátozta cselekvési lehetőségeit, aki az amerikai demokraták vezetőjének, Hubert Humpfrey-nak küldött levelében ez elleni lépéseket sürgetett. Végül 1976-ban ezek miatt lemondásra is kényszerült, és utóda, James Callagan miniszterelnökként a korábbi államkapitalizmus irányvonalát már a később uralomra kerülő monetáris-neoliberális irányba módosította. „Callaghan was the only Labour leader trusted by the secret services” - idézi Pijl, és ez mutatja a szolgálatok állásfoglalását az államkapitalizmus és a piackapitalizmus alternatívája felett kitört politikai küzdelmekben is.

5) A tiszta monetáris piackapitalizmusra áttérés fordulata

Az államkapitalizmussal szakítás és a tiszta piackapitalizmus felé törekvő politikai erők szövetségbe tömörítése több elméleti és politikai tézis átformálását követelte meg. Az egyik volt ezek között a demokrácia átfogalmazása, és ez mint az *állammal szembenálló civil társadalom* került a középpontba. Ezzel a változtatással implicite már nem az állam társadalom általi ellenőrzése, hanem az állam funkcióinak visszametszése vált a legelső megvalósítandó feladattá, és ez - következményként - az egész addigi államkapitalizmus alól húzta ki a talajt. Egy másik irányú változást jelentett a társadalom teljes körű piaci logika alá vetésének elfogadtatása az amerikai neokonzervatív ideológusokkal, akik a piacon túli társadalmi tradíciók és értékek mellett lecövekelve idegenkedtek a totális piaci szabályozás általi társadalomszervezéstől. Vezető teoretikusuk, Irving Cristol 1970-ben még ezt írta: „Despite Professor Hayek’s ingenious analysis, men cannot accept the historical accidents of the marketplace as the basis for an enduring and legitimate entitlement to power, privilege and property” (idézi Pijl 2006:160). A piaci logika későbbi ösztársadalmi kitérítései a racionális választás elmélete és különösen a public choice elméletei által azonban átfordították az amerikai neokonzervatív elméleti tábort a tiszta piackapitalizmus elfogadása felé. Szervezetileg az 1973-ban az atlantista Bilderberg-csoport által ösztönzött Trilaterális Bizottság létrejötte és nemzetközi hálózatának megszervezése volt fontos. Ez a szervezet aztán után úgy funkcionált, mint a monetáris-neoliberális kapitalista fordulatot előkészítő „organikus értelmiségi” hadosztály. Sok száz elkötelezett szakértőt és intézetet mozgatva, óriási médiaháttérrel segítve végrehajtotta a '70-es évek folyamán a kulcsfogalmak és elméleti kiindulópontok megfelelő átalakítását.

A fordulat politikai előkészítésében a párizsi székhelyű, globális kereskedelmi tőkés csoport társaság, az International Chamber of Commerce (ICC) játszott döntő szerepet. Ennek 25. évi gyűlésén Madridban egy offenzívát határoztak el, melynek értelmében a kapitalizmus kritikájával szemben egy széleskörű kampányt terveztek meg Rupert Murdoch, a nagy médiabirodalom tulajdonos vezényletével, melynek középpontjában „az üzleti világ igazi társadalmi felelőssége a profittermelésében áll!”-üzenet állt. Ez a kampány széles szellemi fronton a legkülönbözőbb szektorokban a piac szerepének erősítését, és az állami beavatkozás káros voltát sulykolták óriási médiabirodalmuk minden részében.

Az ez által teremtett szellemi légkörben a fordulat Margaret Thatcher és háttércsapatának középpontba kerülésével ment végbe az angol konzervatív párton belül, aki a kezdetektől a leginkább atlantista angol tőkés csoportok hangsúlyait képviselte az angol politikai életben, és pártvezéri pozícióba kerülve ezeket erősítette itt fel. A fordulat hevesége és a apparátusuk önállóságának féltése az ideológiailag megszállott új vezetőréteggel szemben még az angol

titkosszolgálat vezetőit is megrettentette, és a viharos neoliberais átállás közepén Thatcher saját titkosszolgálati embere, Airey Neave 1979-ben bejelentette, hogy a tory kormány alaposan átszervezi a titkosszolgálatot, és új vezetője a Hágában tevékenykedő angol nagykövet, Christopher Sykes lesz. A Thatcher-csapat által tervezett fordulat ugyan az erősebb atlantizmus irányába mutatott, és a titkosszolgálat csúcsvezetői már alapos kirostálások után rég ebbe az irányba elkötelezettek voltak, de ezt az autonómiát felettük nem túrhették, és mindkét titkosszolgálati kormányreformer hamarosan gyilkosság áldozata lett. A hivatalos verzió szerint az ilyesmihez mindig kéznél levő IRA egyik szárnya volt az elkövető.

Thatcher-rel azonban csak a nyugati világot vezető amerikai-angol tömb kisebbik partnerénél jött létre az áttörés. Ennek megtörténte után, és amikor a korábban csak Chilében kipróbált piacialapú sokkterápia egy nagy európai országban is működni kezdett, jött létre az Egyesült Államokban is az áttörés 1979-ben a neoliberais fordulat irányában az amerikai jegybank elnöki székébe Paul Volckert, a Chase Manhattan Bank korábbi igazgatóját, állandó Bilderberg-résztvevőt kinevezve. A világváluta-dollár ezzel a kinevezéssel egy megszállottan monetarista csapat kezébe került, a régi Mont Pelerin-társasági tagok illetve ismert Friedman-hívő közgazdászok vették át fokozatosan a gazdasági döntések kulcspontjait, és a keynesi államkapitalizmus deficitfinanszírozására beállt országai hirtelen néhány százalékos dollárkamattól - amit ráadásul az infláció még kisebb értékűvé tett – adósságaik törlesztése vonatkozásában 15, 20, majd 25%-os kamattal találták szembe magukat. Az eladósodott (eladósított!) harmadik világbeli országok és a szovjet-blokk országai hirtelen adósságcsapdába találtak magukat. Nem vitás, hogy a szovjet blokk felbomlása ennek révén is felgyorsult, de azóta ebben az adósságcsapdába van az egész világ, noha már az eredeti adósság többszörösét fizették vissza. A briteknél és az USA-ban végment monetáris-neoliberais fordulat rákényszerítése az egész világra ezzel az adósságcsapdába ejtéssel folyt és folyik napjainkba is.

A neoliberais fordulatot már évek óta sürgették az amerikai Friedman-hívők, és kormánytanácsadó testületük, a Shadow Open Market Committee egy sor javaslatot dogozott ki az infláción alapuló és államilag finanszírozott gazdaságpolitika alternatívájára, amit ekkora Chilében már kipróbáltak (Pijl 2006:189). E javaslatoknak akkor ütött az órája, amikor Volckert 1979- augusztusában kinevezték az amerikai jegybank, a Federal Reserve élére. Ő az 1960-as években az amerikai üzleti világ 6.6%-os profitrátájának 3.8%-ra süllyedését az 1970-es évekre az inflációra ráállt világ gazdasággal magyarázta, és a nemzetközi szinten ennek következményeként a harmadik világ illetve az nyugati világ kereskedelmében az előbbieket profitálását ebből a helyzetből. Volcker elkezdte emelni az amerikai bankok felé a kötelező tartalékképzési rátát a kihelyezett hitelek után, ami a magasabb kamatok felé nyomta az amerikai hiteleket, de igazán akkor indult be az Egyesült Államokon túli világ neoliberais gazdaságpolitika felé ösztökélése, amikor Reagan elnök a Merry Lynch bankárját, Donald Regant nevezte ki pénzügyminiszterre. Ő 1981-től a Világbankot abba az irányba tolta - az ennek vezető testületeiben fennálló, többségi amerikai szavazati súly révén -, hogy csak akkor adjon további kölcsönöket, ha a kölcsönt felvevő vállalja a neoliberais követelményrendszernek egy lépésrendben való bevezetését egy időszakon belül (Pijl 2006:191). Az eladósodott országok számára ez nem ösztökélés, hanem utasítás volt. Például Mexikónak 90 milliárd dollár adóssága volt (a teljes latin-amerikai 360 milliárdon belül), és a legkisebb kamatemelés illetve banki kölcsönök összegének csökkentése az adósság utáni éves kamatszolgáltatás ellehetetlenülését hozta magával. Ez végbe is ment mind Mexikóban, mind egy sor többi latin-amerikai és más országban, és 1985-ben egy csomagot összeállítva csak úgy részesedhettek az életmentő hitelekből, ha gyorsított liberalizációt és monetáris gazdaságpolitikára áttérést valósítanak meg: "Hence, in October 1985 US Treasury Secretary James Baker proposed a plan to the 15 most indebted states (including the big Latin debtors but

also Yugoslavia) that combined new loans (20 billion dollar from private banks, 9 billion from the World Bank) with an acceleration of liberalisation. Thus the debtors were asked to restructure their economies along free-market lines, effectively dismantling the contender state posture and the protection against capital discipline.” (Pijl 2006:192).

A németeknél néhány év múlva a Trilaterális Bizottság tagja, az atlanticista Lambsdorf gróf segítségével történt meg a szociáldemokraták és Helmut Schmidt eltávolítása a hatalomból, aki a másik oldalra koalíciós partnernek átmenve Helmut Kohlt segítette a kancellári székbe. Schmidt ugyan már régen nem azt az anti-atlantista szociáldemokrata politikát vitte, mint amit elődje Willy Brandt, de a neoliberais átállás még az ő politikai hangsúlyai mellett is kizárt lett volna. Kohl és az atlantizmus iránt némileg nyitottabb kereszténydemokraták kormánya alatt aztán már kisebb ellenállás mellett tudott ez végbemenni az 1980-as években.

Az 1980-as évektől angol-amerikai banktőkések és a termelőtőkések régi küzdelmeiben és egymással szembeni hatalmi pozícióiban egy új fejlemény erősödött fel, és ez átrendezte az itteni hadállásokat. Ennek lényege volt, hogy a '70-es évekre létrejött átlagos profitráta csökkenés a részvények után a gazdasági életben a pusztán „szelvényvagdosó” kisorszvényesek tömegeit a részvénypiacról kivonulásra készítette, míg az aktív, a termelést ténylegesen irányító nagy termelőtőkések-részvényesek nagyobb részt le tudtak hasítani pozíciójuk révén az alacsonyabb profitráta mellett is. A Thatcher-Reagan neoliberais kormányzat támogató légkörében a beruházási bankár-csoportok nagy támadást indítottak a jóléti finanszírozáson és a szakszervezeti érdekkompromisszumokon alapuló gazdaságpolitika ellen. A szakszervezeti beleszólás alapja a nagy multinacionális vállalatok egységes szerkezetébe beépített kompromisszumos gépezet volt, és ennek semlegesítésére, kialakították a vállalatok feldarabolásának és részleteiben értékesítésének stratégiáját. Ennek menetében aztán a nagyobb létszámok radikális leépítését és egyes vállalat-részek olcsó munkabéru országokba áttelepítését is végrehajtották: „Claiming to represent the interests of the inactive owners of capital, these operators - leading what became known as the 'revolt of the rentier', or 'revolt of the capital market' - targeted the cumulative structures of compromise and social protection that had developed in the large corporation in the Fordist era. Why pay high wages in the US if there are millions of Mexicans willing to work for one-tenth of that wage or less?” (Pijl 2006:257). Ennek eredményeként az amerikai tőkéscsoportok egymáshoz való viszonya, belső szerkezetük és hatalmi pozícióik is átalakultak, és a nagy beruházási bankárok csoportja vette át a vezetést az össz-gazdaságot illetően. Az otthon számukra sikeres és óriási profitnövekedést hozó stratégia globális szintű alkalmazása és a világ minden részén az állami vagyonok privatizálása – ez volt e csoport fő törekvése. A New Public Management-stratégia révén még a korábbi közszférák magánprofit-termelésre átépítését is kidolgozták, és ennek révén a hagyományosan a termelés köré szerveződött profittermelés óriási mértékben kitágulhatott: „Under the doctrine of 'New Public Management', utilities like energy, public transport, and the mail and telecom infrastructure; the medical sector, pensions, health and other insurance; as well as policing, prisons and even military operations abroad, have all been at arm's length from government and turned into sources of private profit. The English-speaking countries including, notably, New Zealand, and Australia have led the way here” (Pijl 2006:258). A tőkéscsoportok belső hatalmi szerkezetének átalakulása nélkül a monetáris-neoliberais kapitalista fordulat nem tudott volna lejátszódni.

Áttérve a világ többi részén a neoliberais stratégia hatalmi következményeire, ki kell emelni, hogy a felszínen ugyan csak a hatékonyabb és takarékosabb termelés- és társadalomszervezést hangsúlyozták, és hangsúlyozzák ma is az állami javak privatizációjának sürgetésénél, és az államkapitalizmusról a tiszta piackapitalizmusra áttérés követelésénél, de ezzel ezekben az

országokban is eltolódások jönnek létre a hatalmi szerkezetben. Azt lehet mondani, hogy az államkapitalizmus működése alatt az egyes országokon belül egy állami uralmi csoport stabilizálódik, melynek tagjai a hadsereget, az állami hivatalokat és az ettől függő állami és félmagán gazdasági vállalatokat irányítják. A privatizációnál két irányú mozgás figyelhető meg mindenhol, ahogy azt a Latin-Amerikából indul privatizálásra kényszerítés először mutatta, és ahogy azóta mindenhol végbemegy, ahol ezt végrehajthatják. Egyrészt a korábbi állami elit néhány családja és ezek hálózata óriási vagyonokat halmoznak fel, a korábbi kapcsolataik révén a legjövedelmezőbb állami vagyონrészeket és ezek piacát megszerezve. Másrészt a nagy multinacionális cégek leányvállalatai megjelenésével és több-kevesebb fokban a privatizációba bezállással a globális tőkés csoportok az adott ország gazdaságának meghatározó részévé válnak, és ezeknek a helyi oligarcha-családokkal szimbiózisba lépése a korábbi „contender”-kihívó államot végleg semlegesítve, bekapcsolja az országot az amerikai-angol uralmi körbe. Fontos látni, hogy a javak privatizációja már akkor végbemegy, amikor még nem működik a versengő piacgazdaság és az igazi megmérettetés. Ez csak akkor indul be, ha már stabilizálódott az új uralmi csoport. Pl. Mexikóban 1986-ban az adósság-válságból kilábalásra egy megállapodást kötött az Salinas de Gotari elnök a nagy hitelező bankokkal a privatizáció radikális felgyorsításának vállalása mellett, és ebben a privatizációban aztán az elnök családja is óriási módon meggazdagodott. Ugyanígy Carlos Slim Helu, a szorosán fűzött családi közösséget alkotó libanoni diaszpóra család feje, mely család több latin-amerikai országban is elnököt adott az elmúlt évtizedekben, a leggazdagabb dél-amerikaiként 7.4 milliárd dollárral rendelkezett 2003-ban, átfonva vállalatbirodalmakkal egész Latin-Amerikát. De ugyanígy a horvát származású, chilei Lukic-család a bányák sokaságát szerezte meg a privatizációk kezdetén az egész latin-Amerikában, és óriási bankokat alapítottak egy sor országban (Pijl 2006:194-195). A nyugati bankárkörrökkel összefonódott néhány oligarcha család így a latin-amerikai országok gazdaságát és társadalmi életét nagymértékben meg tudja határozni, csak most már nem az állami uralmi elit tagjaként, mint korábban, hanem a globális pénzügyi elit újonnan befogadott tagjaként.

6) A szovjet birodalmi szerveződés felmorzsolása

A szovjet blokk amerikaiak általi megtörése bonyolultabb feladat volt, mint az Latin-Amerika ellenszegülő államaival szemben alkalmazott egyszerű eladósítási politika. A nyugat-európai országok ugyanis az 1970-es években egyre többrétűbb együttműködésbe kezdtek a kelet-európai országokkal, különösen a Szovjetunióval, annak gáz- és olajkincséért cserébe. A németek egy 25 évre szóló megállapodást írtak alá 1980-ban a szovjetekkel, melyben egy óriási gázvezetékrendszer építése után évi hatmilliárd dollár értékű gáz a teljes német energiaszükségletet biztosítását célozta, cserébe a német részről fejlett technológiai cikkeket és kölcsönöket adtak volna a vezeték megépítésére is. Ebben a helyzetben dolgozta ki a Reagan elnökkel hatalomra került neokonzervatív hatalmi elit, a gazdasági háborúval és fegyverkezési versennyel szétzilálás stratégiáját a gyenge gazdasági teljesítményre képes Szovjetunióval szemben. Ezt a stratégiát alapjaiban húzta volna keresztbe a német-szovjet szerződés megvalósítása, hisz az bőségesen ellátta volna dollárral szovjeteket. Ennek megelőzésére jött kapóra a legeladósodottabb láncszem, a lengyelek pénzügyi válsága, és felkelésük, majd szovjet nyomásra az ezzel való 1981-es belső katonai leszámolás. Az amerikaiak teljes körű embargót és hiteltilalmat írtak elő a szovjet-blokk országaival, és ennek elfogadására kényszerítették a lázongó németeket is. Ők ugyanis a lengyelek belső ügyének tekintették a Gdanski-sztrájkolókkal leszámolást, és a szovjet üzletüknél ezt ne kívánták figyelembe venni. Ez a kiterjesztett tilalom az ő szemükbe legalább annyira irányult Németország ellen, mint a szovjetek ellen, de semmit nem tudtak elérni a tilalom lazítására. Sőt a nyugat-európai

államokra rá tudta kényszeríteni az amerikai politika, hogy a gazdasági háború sikere érdekében 30%-kal csökkentsék a szovjet gázimportjukat a lengyel kivételes állapot elrendelése miatt.

Egy kiegészítő terv volt a Szovjetunió megrokkantására az olaj árának nagyobb mértékű csökkentése, amivel a valutatartalékot döntően olajexportjával biztosító szovjetek forrásai tovább voltak szűkíthetők. Ezt az Egyesült Államok a Szaud-Arábiával kötött katonai garanciavállalás révén tudta elérni, aki ennek fejében óriási mértékben megnövelte napi olaj kitermelését, és ezzel az olaj hordónkénti világpiaci árát 1985-87- között majd a felére tudták csökkenteni.

Másik oldalról az Egyesült Államok tudatosan el kezdte emelni a fegyverkezési költségvetését, ami egyrészt a recesszióba került amerikai gazdaságot felpörgette, és ez áttevődve a nyugat-európai beszállítóokra ott is megindította a gazdasági élénkülést, másrészt az embargó alá vont szovjet blokk országai számára fegyverkezés kényszerű növelésével elhozta a vég kezdetét. A csak gyenge teljesítményekre képes rendszer belerokkant a kényszerű fegyverkezésbe, és a szovjet hatalmi elitnek az a része került élre a belső hatalmi küzdelmekben Gorbacsovval, amely a közép-európai csatolt övezet országainak feladásával igyekezett stabilizálni magát. Ám hiába deklarálta Gorbacsov rögtön a főtitkári pozíció elfoglalása után 1985 áprilisában, hogy egyoldalúan befagyasztják a rakétafejlesztési programjukat és a nukleáris fegyverkezési teszteléseket, Amerika végig akarta vinni megrokkantásukat, és elutasítva ezeket további fegyverkezésre kényszerítette a már összeroskadás előtt álló szovjet birodalmat. Az új szovjet vezetés még kísérletet tett a belső szovjet állapotok hatékonyabbá tételére azzal is, hogy a valamikori NEP államilag kontrollált piac kapitalizmusát engedték volna kibontakozni, ezzel mintegy megvalósítva az amerikai Richard Pipes 1970-es években tett javaslatát, hogy fegyverkezési verseny fokozásával a szovjeteket rá kell kényszeríteni egy új NEP-re, és az ezzel együtt járó kapitalizálódással semlegesíteni világhatalmi szembenállását a kapitalista világgal (Pijl 2006:237). Gorbacsov peresztrojkája 1986-tól lényegében ennek volt a terve. Nyugat-Európa nagy örömmel támogatta ezt a tervet, és Gorbacsovnál nem volt népszerűbb ember Európában a '90-es évek fordulóján. Ám az amerikaiak nem elégedtek most már meg egy Közép-Európát leoldott és belsőleg államkapitalizmusra áttért Szovjetunióval, hanem a tiszta piac kapitalizmusra törekedtek itt is. Így Gorbacsov peresztrojkájaival szemben az orosz hatalmi elit Borisz Jelcin mögött álló részét kezdték támogatni, mely késznek mutatkozott erre.

A Gorbacsovval szembeni amerikai-angol alternatívakeresés 1989 első hónapjai után erősödött fel, miután a magyar államvezetők februárban az államminiszter Pozsgay Imre magánakciója után némi belső küzdelem árán átértékelték az 1956-os népfelkelést és a többpártrendszerre áttérést bejelentették, illetve hasonló folyamatok a lengyeleknél is beindultak ezekben a napokban. Erre reakcióként márciusban Thatcher, angol miniszterelnök rezidenciáján a teljes atlanti elit képviselőiben egy konferenciát tartottak, bevonva ebbe már orosz bizalmi emberek is, mint Grigorij Javlinszkij liberális politikust és a sokkterápia atyját, az amerikai Jeffrey Sachsot is. Itt már kérdésként merült fel, hogy érdemes-e beérni az atlanti erőknél Gorbacsov nyitásával, vagy ezzel szemben őt félretolva inkább a tisztább piac kapitalizmusra áttérést vállaló csoportot kellene felépíteni és támogatni az orosz hatalmi eliten belül. Ennek szervezete a Szovjetunióban az Interregional Group of Deputies of the Supreme Soviet (IRG) lett, melyet 1989 nyarán alakítottak meg, benne a régi orosz ellenzéki Szaharovval, Boris Jelcinnel illetve néhány vallási vezetővel, és ez nagyon hamar a nyílt neoliberais tiszta piac kapitalizmus bevezetésének szószólója lett az szovjet eliten belül. Jelcint a szovjet tagköztársaság, Oroszország elnökévé választották e csoport segítségével, aki addigra az amerikai demokraciasegítő program keretében kapcsolatokat épített ki az amerikai politikai-szellemi központokkal. Az IRG delegációja Washingtonban tett látogatást 1990 októberében, tárgyalva Qualey

alelnökkel, és a delegációban volt Jelcin központi apparátusának vezetője is. Ő tolmácsolta főnöke üzenetét az amerikaiaknak, melyben Jelcin biztosította az amerikai vezetőket, hogy ő a tiszta piacgazdaság és az egyéni tulajdon szabadsága mellett elkötelezve fogja vezetni Oroszországot. Jelcin ezután tudatosan szövetségre törekedve a Szovjetuniót szétvetni igyekvő más tagköztársasági erőkkel, minden erőfeszítésével csökkenteni igyekezett a szovjet elnök, Gorbacsov és központja cselekvési lehetőségeit.

De a vég előidézéséhez nem hiányoztak a titkosszolgálati eszközök sem. Az amerikai titkosszolgálatok, a CIA és a NSA a kinyíló belső szovjet szabadságban és az anarchiát súroló állapotok között a legszélesebben beépültek a különböző új intézményekkel a szovjet infrastruktúrába, és már 1991 tavaszán tudomást szereztek egy készülő államcsínyről Gorbacsov ellen a keményvonalas régi apparátus részéről. Ezt a legnagyobb titokban tartva - csak Jelcint és apparátusát amerikai titkosszolgálati személyzettel és technikai eszközökkel ellátva - várták a fejleményeket. Jelcin még ki is utazott júniusba az idősebb Bush elnökhöz Washingtonba, és visszatérve otthon is az amerikai titkosszolgálatok által kialakított biztonsági keretek között mozgott. Figyelmeztették végül Gorbacsovot is a készülő veszélyekre, de ő nem rendelkezett olyan kapcsolatrendszerrel, mely révén ennek hitelt adhatott volna, hisz végül is csak azt tudta, hogy az amerikaiak már évek óta ellenségesek vele szemben. Mikor 1991 augusztusában bekövetkezett az államcsíny, és Gorbacsovot családjával együtt foglyul ejtették a puccsisták, a moszkvai amerikai nagykövetség kommunikációs bázisán Jelcin kapcsolatba tudott lépni a hadsereg vezérkarával, és meg tudta szervezni a puccsisták leverését. Ezután mint orosz elnök betiltotta a kommunista pártot, és kivételes állapotra hivatkozva a szovjet állami szerveket saját felügyelete alá rendelte, majd Ukrajnával egyeztetve a Szovjetuniót átalakították a Független Államok Közösségévé, kényszerítve Gorbacsovot a helyzet elfogadására, és a szovjet elnöki posztról lemondásra.

A szovjet területen tartó amerikai előrenyomulás a Gorbacsov és a vele szövetséges nyugat-európai vezetők, elsősorban a németek rovására, Európai belső részein is párhuzamos folyamatokkal együtt zajlott, és itt is amerikai/atlantista kontra európai hatalmi küzdelem folyt. Az európai és amerikai-angol szembenállás már Gorbacsov 1986-os leszerelési és gazdasági együttműködési javaslatainak fogadtatásánál előbukkant. Gorbacsov atommentesítési övezetekre vonatkozó javaslatai mellé először a leglelkesebben a semleges svédok álltak ki, pedig a svéd semlegességet az amerikai stratégiai tervezők már 1984-ben mint a legnagyobb veszélyt fogalmazták meg, amennyiben ez a minta átterjedne szélesebb európai területekre és államokra: „At a NATO Conference in 1984, Georgetown strategist William Taylor had identified the neutral status of Sweden as a threat in itself; a 'Swedenisation' of Europe would upset the military balance between the Soviet Union and the United States” (Pijl 2006:241). Olaf Palme svéd miniszterelnök nyilvános kiállása Gorbacsov javaslatainak támogatására, ezeket az amerikai félelmeket fokozta fel. Az Európában sokkal fontosabb Németország ekkor még visszafogott maradt Gorbacsov és a megváltozott szovjet blokk javaslatai felé, de az amerikaiak számára nem volt kétséges ennek pozitív fogadtatása részükről is, ha a Palme-féle lelkes támogatások folytatódni fognak. Két nap múlva Palmét - egy otthoni sétáján, feleségével egy mozi felé sétálva - lelőtték. A svéd biztonsági szolgálat a már említett Gladio és az összefonódott globális nyugati titkosszolgálati hálózat oszlopos tagja volt mindig is, és azóta is rejtély maradt a hivatalos vizsgálódások után, hogy miként hagyták teljesen őrízetlenül a több nemzetközi ügyben (pl. az iraki-iráni háború rendezésében) részt vállalt és így több oldalról veszélyeztetett miniszterelnököt? Pijl nem rejti véka alá véleményét, hogy ez a gyilkosság éppúgy beleillik az atlantista érdekekkel szembekerülők elleni merényletek sorába, melynek korábban az olasz Mattei, majd Aldo Moro és később egy sor német vezető esett áldozatul (Pijl 2006:241).

A küzdelem következő fázisa 1989 folyamán ment végbe a németekkel szemben. Az ez évi szokásos májusi Bilderbergi csoport-ülés témája a felbomló szovjet blokk országainak nyugati integrálása volt a spanyol La Soja-ban, és a szokásoktól eltérően erre nem hívták meg németeket. Mint a téma előadója, Timothy Garton Ash elővezette a témát, a legnagyobb veszélyt az jelentené, ha Kelet-Európát „európaizálnák” - a németek vezetésével -, mert ez ténylegesen „amerikátlanítást” jelentene: „Garton Ash emphasized that what should be avoided was a 'Europeanisation of Ostpolitik', which was being talked about in Bonn. Instead he advocated the pursuit of a 'Westernization of Ostpolitik' in order to keep German ambition in check, because 'Europeanisation can also mean de-Americanisation'” (Pijl 2006:243). Az „Új Rappalo” volt a fenyegetés megjelölésére a gyorsan megtalált jelszó, ami 1924-ben az akkori német és szovjet közeledést és együtt működést jelentette az angolok vezette Nyugattal szemben, és Kelet-Európa németek által vezetett integrációjával ennek újjáéledését látták feléledni. Még a leszakított kelet-német részek visszaengedésével és egyesítésével szemben is felléptek az amerikai és angol külpolitikusok eleinte, igaz a megnagyobbodott Németország tervével szemben a franciák is bizonytalanul álltak. Ekkor jelentette be Kohl kancellár 1989 novemberében tiszpontos tervét a német és az európai gazdasági egység megteremtésére német finanszírozási háttérrel, amit bizalmi gazdasági főembere, a Deutsche Bank elnöke, Alfred Herrhausen dolgozott ki. Ebbe szerepelt többek között a korábban Párizs és Berlin közötti gyorsvasúti összeköttetés - mely az európai gazdasági növekedés dinamizálására szolgált már 1984 óta - Moszkváig meghosszabbításának a terve. Ez már a megvalósult Rappalo lett volna, úgyhogy két nap múlva a Alfred Herrhausen többszörösen páncéllal védett gépkocsiját felrobbantották. A német Vörös Brigád tagjai voltak a hivatalos verzió szerint a tettesek, de a szakértők szerint bankelnök Herrhausen páncélozott járműve és más biztonsági intézkedések miatt csak a legprofesszionálisabb titkosszolgálatok segítségével lehetett ezt végrehajtani.

7) Az atlantizmus balkáni előrenyomulása: az 1990-es évek

A '90-es évek elején a szerbek által dominált Jugoszlávia a Szovjetunió felbomlásáig még védve volt a közvetlen amerikai beavatkozástól, és ugyanígy a nagy nyugat-európai országok is óvatosak voltak a belső jugoszláv tagállamok elszakadási törekvéseinek támogatása kapcsán. A Gorbacsov elleni Janajev-puccs 1991 augusztusában, és ennek Jelcin által koordinált leverése után azonban a szétesés előtt álló Szovjetunió már nem jelentett komolyabb akadályt az időközben függetlenségét kinyilvánító Szlovénia és Horvátország elismerése előtt. A kezdet egyrészt Németország, másrészt az Egyesült Államok egymástól független szerepvállalásával indult. A németek nem egyeztetve a többi európai országgal 1991 végén elismerték Szlovénia és Horvátország függetlenségét, és a szerbekből álló szövetségi jugoszláv haderők Horvátország elleni felvonulásával szemben titkos fegyverszállításokkal erősítették ennek haderejét. Másik oldalról az Egyesült Államok pedig délről a bosnyákok és az albánok lakta Koszovó felfegyverzésével lépett be a jugoszláv konfliktusba. (Mellette Irán az iszlám közösségek védelme miatt juttatott ide fegyvereket, Izrael pedig Szarajevó zsidó közösségének evakuálása fejében adott fegyvereket a muszlimoknak.) A németek a közép-európai a korábbi befolyási térségük hagyományos részének számító és katolikus szlovén és horvát területek elszakadását az ortodox szerb térségtől látták ennek révén létrejönni, az amerikaiak pedig egyrészt az orosz-szövetséges Szerbia gyengítése - és így az oroszok balkáni befolyásának csökkentése - miatt támogatták a bosnyák muszlimokat és a muszlim albánokat, másrészt tágabb tervük, a közép-ázsiai térségből a tervezett olajszállításuk útját igyekeztek egy befolyásuk alatt álló és a szerbektől független Koszovóval biztosítani. A németek azonban a fellángoló nemzetiségi tömegmészárlásoktól megrettenve és Európában iszlám államok,

Bosznia és Koszovó államkénti megjelenésétől tartva, leálltak a szerbekkel való konfrontálódással 1992-től. Az amerikaiak, akik eleve gyanakodva figyelték a németek növekvő európai szerepvállalását, benyomultak a visszaközöző németek pozícióba is, és elismerve szlovének és a horvátok önálló államiségát pénzügyi és katonai szerződésüket kötöttek velük. A megszűnt Szovjetunió közép-ázsiai utódállamaiban amúgy is felerősödött az amerikai jelenlét, és főként Grúzia amerikai bázis-országgá változtatása jól haladt előre. Így a Kaszpi-tengeri olajhoz hozzáférés és ennek az oroszokat elkerülő átvezetése a szerbektől leszakított bosnyák részeken és Koszovón keresztül még fontosabbá vált. A boszniai szerbek népiertására hivatkozva ezek bombázását rendelték el, majd az ez által megtört szerb vezetökkel Daytonban megegyezve bevették a bosnyák területek és Koszovó de facto önállóságának a maradék Jugoszlávia általi tolerálást, és e területek nemzetközi igazgatás alá helyezését. A továbbra is ellenálló szerbek teljes megtörése azonban néhány év múlva ismét csak katonai csapással tűnt az amerikaiak számára megoldhatóknak.

A nagyobb európai országok állandó szembenállásban voltak az amerikai nyomulási tervekkel a Balkánon. Oroszország minden nyílt támadást ENSZ felhatalmazással megakadályozott volna a Biztonsági Tanács tagjaként, és az ENSZ határozatokon alapuló félévsszázados nemzetközi rend megsértését és Oroszággal való ilyen fokú szembenállást az európai hatalmak nem kívántak felvállalni, és nem is állt érdekükben. Ebben főszerepet játszott az is, hogy öök nem a közép-ázsiai olajra igyekeztek alapozni energiaellátási terveiket, hanem a szűkebb Oroszország gáz- és olajszállításaira. Az amerikaiak számára egy további okot jelentett a szerbekkel való gyors leszámolás sürgetésében, hogy a szétesett szovjet birodalom romjaiból kiemelkedő Oroszország még kaotikus állapotok között volt, és a betegeskedő Jelcin elnöksége alatt részben még amerikai befolyás alatt állt ez a térség, de reorganizálódása és hatalmas forrásain megerősödése előre látható volt, amely ez már nem tette volna lehetővé a balkán amerikai előrenyomulást.

A vonakodó európai hatalmakat az amerikaiak végül meg tudták törni 1998-ban, és a következő év áprilisában egy átfogó légi támadás-sorozattal a teljes szerb katonai és ipari infrastruktúra összezúzását kezdték el. Utólagos elemzéssel persze látható vált, hogy ez sokszor úgy ment végbe, hogy a nagy európai hatalmak szerb területeken levő érdekeltségei ellen legalább annyira irányultak az amerikai légi csapások, mint a tényleges szerb katonai célpontok ellen. Például a Zastava-konzern óriási autógyártási kapacitásával fél részben már FIAT-Iveco tulajdonban állt, és további tulajdonrész vásárlások a Peugeot-tal már jól haladtak előre, így a katonai szempontból értelmetlen porig bombázása legalább annyira az olaszok és a franciák térnyerése ellen irányult, mint a szerbek ellen. A másik nyilvánvaló érdekellentét az európaiak és az amerikaiak között a Duna-hidak bombázásánál nyilvánult meg. Ez a folyó évi száz millió tonna árút szállított a korábbi években németeknek és a osztrákoknak, illetve onnan viszont, és a Rajna-Majna csatorna Dunával összeköttetése révén ennek a Fekete-tengerig terjedő vízi útnak a teljes európai kereskedelem számára a legnagyobb jelentősége lett volna. A szerbiai Duna-hidak lebombázása a katonailag indokolt mértéket sokszorososan meghaladóan ebből a szempontból válik érthetővé. Ez különben ki is derült, amikor a háború befejezése után Franciaország és Németország a Duna gyors megtisztítására az EU pénzalapjait akarták e célból igénybe venni, és az angolok vétót emeltek ez ellen, azóta is blokkolva a Dunának az átfogó európai kereskedelem számára hasznosítását: „The political-economic aspect of bombing the bridges surfaced when France and Germany supported reserving EU funds for clearing the river of debris after the end of hostilities; but UK held up a decision on political grounds. At the time of this writing, the bridges still are blocking the Danube” (Pijl 2006:280).

Koszovó leszakítása Szerbiáról még egy szempontból fontos az előbbieken kívül, amit a nyilvános érvekben szinte soha nem lehet hallani, hanem ezzel szemben a szerbek részéről a „megszentelt ősi szerb földet nem adjuk!”-érv jelenik meg, az amerikai oldalról pedig a túrheteretlen a nemzetiségi atrocitások és az emberi jogok megsértése adják az érveket ehhez. Ám látni kell, hogy Koszovó földje olyan gazdasági ásványi kincset rejt, hogy az „Szerbia Kuvaitja” elnevezést is megérdemelte. Az ehhez való hozzájárulás a globális vállalkozásoknak az egyik ösztönzőt jelentette a szerbekkel való konfrontálódásban, és az ő ragaszkodásukat ehhez a területhez mindmáig - még a leginkább liberális és Európába beilleszkedésért mindent vállaló szerb politikai erők részéről is - ez is magyarázza. (im. 280.p.)

A balkáni háború és a vonakodó európai hatalmak ebbe belekényszerítése a piackapitalizmus és a keynesi államkapitalizmus küzdelmének átfogóbb szempontjából is fontosnak bizonyult. A '90-es évek második felében ugyanis először Franciaországban, majd 1998-ban a németeknél a szociáldemokraták kerültek ismét hatalomra, és ezeknél nagyobb volt a készség az amerikai-angol neoliberalizmussal való szembeszállásra. A neoliberalizmus keményebb versengést kikényszerítő mechanizmusait, melyeket jórészt már amúgy is bevezettek Európa és a tágabb Nyugat legtöbb országában, nem kívánták visszafordítani, de az infrastruktúra némi állami támogatásával és a legalsóbb társadalmi rétegek szociális hálójának fenntartásával enyhíteni kívánták ezt. E mellett a főként amerikai-angol banktőke oldalágain működő világméretű spekulatív tőke mozgásának megakadályozására egy intézkedéstervet dolgoztak ki, benne a már sok éve sürgetett Tobin-adó bevezetésével a spekulatív tőke globális csoportjaival szemben. Ezt a stratégiát nevezi Pijl „kompenzáló neoliberalizmusnak”. Ennek fő stratégiái a német szociáldemokraták akkori elnöke, és az új Schröder kormány pénzügyminisztere, Oscar Lafontaine, a francia oldalon az ottani pénzügyminiszter Strauss-Kahn, illetve előtte még az Unió Bizottságának elnöke, Jacques Delors voltak. A szerbek elleni támadás előtti napokban a német vezetők erről való vitája kapcsán Lafontaine minden tisztségéről lemondott, és az egész Európát megrázó, sőt a világ egészére is kiterjedő harc cselekmények az által, hogy a kínaiak saját belgrádi nagykövetségük kommunikációs bázisát átengedték a szerb vezetőknek az ellenállás folytatása érdekében, és ezért az amerikaiak lebombázták a mellettük második szuperhatalomnak felszálló kínaiak nagykövetségét is, leállítottak minden ellenkezést az európaiak részéről az amerikaiakkal szemben. A szerbeknek odacsapás az európaiak részére is lecke volt, az amerikaiakkal szembeálló vezetőik elleni korábbi szörványos merényletek után. Azok a korábbi ellenállások a franciák és a németek részéről, melyek az összefonódott amerikai-angol és holland bankárkörök részéről érkező felvásárlási törekvésekkel szemben védtek a hazai nagy bankjaikat és óriás-vállalataikat, nagymértékben csökkent a balkáni háborút követően. A 2003-as év és az 1990-es évek elejének gazdasági hadállásait összehasonlítva nyilvánvalóvá válik az európai nagybankok és nagyvállalatok vezető testületeiben az amerikai-angol-holland csoportosulások előretörése: „European corporations inserted themselves into the globalisation trend driven by US and British capital” (Pijl 2006:286).

A kompenzáló kapitalizmus európai stratégiát és félig kész terveiket megtörte ugyan az amerikaiak öntörvényű balkáni odacsapása és az USA egyedüli világhatalmi státusának nyílt felmutatása, de az ezt követő fejlemények kétirányú mozgásokat mutattak. Egyrészt a teljesebb neoliberalizmus felé eltolódás láthatóvá vált a háborút követő, 2000-ben megrendezett Lisszaboni uniós csúcson, ahol az amerikai-angol-holland tőke nagy konszernjeinek (Unilever, ABB, BP stb.) vezérképviselőiből álló Advisory Group által évek alatt kidolgozott dokumentumok alapján határozták meg a uniós országok következő évtizedben követendő gazdasági és társadalmi átalakításait. Másrészt azonban a kevésbé atlantista elkötelezettségű európai állami vezetők elérték, hogy a teljesebb neoliberalizmusra törekvés mellett mint az USA versenytársát és annak behozóját fogalmazzák meg a lisszaboni dokumentum: „There was

an unmistakable thrust towards rivalry with the US, expressed in the agreement to turn the more competitive economy which would result against the United States and overtake it by 2010. This sounds like Krushchev's boast that Soviet socialism would bury capitalism than a commitment to global capitalism" (Pijl 2006:287). E mellett az amerikaiak háború során kimutatott egyértelmű bizalmatlansága és erőfölénye az európai szövetségeseivel szemben felerősítette az ezredforduló utáni években az önálló európai uniós haderőre törekvést, illetve az önálló űrmegfigyelési rendszerének (Galileo) kiépítésének programját, mint az amerikai megfigyelő rendszertől független európai alternatívát.

Összegezve tehát, a neoliberálisra való teljesebb áttérés mellett az amerikaiakkal való rivalizálás felerősödése együtt jellemezi az utóbbi években az Európai Unió vezető köreinek és mögöttes atlantista és velük küzdő anti-atlantista csoportjainak tevékenységét.

8) Kína mint a korunk és a közeljövő kihívó állama

Kína kihívó állammá felszállásának kezdete 1979-ig nyúlik vissza, amikor Teng Hsziao Ping a „kulturális forradalom” katasztrofális következményeiből kikászálódó ország élére került a sok éves hatalmi süllyesztőből. A kulturális forradalom – lényegét tekintve Mao Ce Tung szűk körének hadsereg vezetésére támaszkodó leszámolója az általuk megteremtett állampárt apparátusával, az előtte végbement Nagy Ugrás félresikerülése miatti eltávolításuk megakadályozására - összetörte a pártapparátussal a marxista jelszavakon alapuló világkép kínai bázisát is, és Teng nem ennek újjáépítésére, hanem a kínai nemzeti büszkeség felélesztésére és szimbólumainak reaktiválására alapította stratégiáját. E mellett a Mao korábbi kísérletei során lepusztult ország dinamizálására a nyugati piaci kapitalizmus elemeit igyekezett ellenőrzött keretek között bevezetni az országba. Eleinte négy belső területet elkülönítve engedte meg a kapitalizálódás és a profitra alapozott termelés kibontakozását, majd az itt nyert tapasztalatokra és a kifejlődött fegyelmezett munkásseregre és munkaszervezőkre támaszkodva az egész országban lehetővé tette - állami ellenőrzés mellett - a külföldi tőke olcsó kínai munkaerővel működtetett vállalkozásainak elterjedését. A belső vállalatok, a munkássereg és a munkaszervező réteg külföldiek általi „kapitalista iskolázását” szolgálta az a rendelkezés, hogy bár Kína szélesre tárta kapuit a külföldi befektetők előtt, de ezek csak belső kínai partner bevonása mellett tevékenykedhettek itt.

Ebben a folyamatban fokozatosan egy állami tőkés csoport alakult ki Kínában az 1980-90-es években, egyrészt a korábbi államhoz kötődő nagyvállalatok vezető csoportjaiból - kapcsolataik révén a korábbi állami vállalatok részvénytársasággá átalakított utódait megszerezve -, másrészt a dél-kelet-ázsiai országokban élő kínai diaszpórának a belső kínai átalakulásba való bekapcsolásával. Tudni kell, hogy a dél-kelet-ázsiai kínai diaszpóra - bizonyos fokig az európai zsidóság középkortól megfigyelhető szerepének megfelelően – egy sor itteni ország gazdasági és pénzügyi életében kiemelkedő szerepet játszik, és noha csak néhány százalékot jel jelent az adott ország lakosságában, a gazdaság és a bankrendszer túlnyomó részét ez építette fel és működteti: „This has created powerful minorities controlling entire economies. Eighty-one per cent of quoted capital in Thailand is owned by ethnic Chinese, who form 10 per cent of the population; the respective relative percentages in Indonesia are 73:3.5; in Malasya 61:29; and Philippines 60:1.8. Along with the Chinese societies of Hong Kong, Taiwan, Macau and Singapore (77 per cent Chinese), these communities have jumped at the opportunities offered by the opening of the mainland Chinese economy to capital” (Pijl 2006:304). Ezekben az országokban a kínai kisebbséggel szemben ugyanazok az érzések

lobbannak fel időnként, mint az európai mintában az antiszemitizmusnál láthatunk, és ezzel szemben Kína már fellép az új nyitása óta, amely a diaszpórával egyesült belső tőkés osztályának az egységét csak tovább fokozza: „The position of the overseas Chinese in Asia as a mercantile 'market dominant' ethnic minority all through their history has made them vulnerable to popular discontent, not least when an indigenous bourgeoisie finds the high grounds of the economy already occupied” (im. 307.). Még egységes világszervezetük is létrejött 1979 óta „World Chinese Entrepreneurs Convention” néven, rendszeres éves üléseken egyeztetésekkel, benne az amerikai kínai diszpóra vezető képviselőivel, és mindez Kína nemzetközi szerepének növekedéséhez nagy szervező munkával járul hozzá.

Az 1990-es évek végére Kína kapitalizálódása - az olcsó munkaerőre alapozott tömegtermelés exportja révén - az egész addigi ázsiai stabilitást felborította, és pénzügyi illetve hatalmi válságokat és átrendeződéseket indított be. Az amerikaiakkal több éven át jó együttműködést alakítottak ki a felszálló Kína, és a '80- as évektől kezdve mind az idősebb Bush, mind Clinton elnöksége alatt szoros kapcsolatok alakultak ki a két ország között. Addig elmenően, hogy 1994-ben Kína valutáját is a dollárhoz kötötte, illetve valutatartalékjából amerikai államkötvényeket vásárolt óriás sok-sok milliárd dollárnyi összegben minden évben, másik oldalról olcsó exportja jó része is ide irányul. Ez a kooperáció az ifjabb Bush elnöksége alatt azonban egy konfrontálódó viszonyra alakult át.

Nézzük először a Kína felemelkedése és az 1997-98-as Kelet-Ázsia világgazdasági szerepének átrendeződése közötti összefüggéseket. Egy fontos fejlemény volt e térség számára, hogy az Egyesült Államok és az amerikai-angol globális tőkescsoportok, miután a szovjetekkel rivalizálásuk véget ért a Szovjetunió felbomlásával a '90-es évek elején, félretolták a térség országainak állami kapitalizmusával és az államapparátussal és a hadsereg vezető rétegével közvetlenül összefonódó uralmi szerkezettel szembeni korábbi toleranciájukat, és a nyíltabb neoliberais piac kapitalizmus struktúráinak megvalósítása felé kezdtek tolni ezeket az országokat. Ezzel megnyílt a szabadabb tőkeáramlás e térség országaiba, ám Kína növekvő exporttömegének világot elárasztó termelése miatt ez a tőke már nem a termelésbe kapcsolódott be elsősorban, hanem ingatlanspekulációkat és más spekulatív tőkebefektetéseket hozott létre. Ez kulminált aztán az 1997-98-as ázsiai válságban, ahol sok-sok tízmilliárd dollárnyi ázsiai részvény semmisült meg hetek alatt, és Dél-Kelet-Ázsia nagyobb részét gazdaságilag tönkretette. Az amerikai-angol tőke ezt aztán arra használta fel, hogy a Valutalap válságból kiegészítő sokmilliárdos kölcsönét a neoliberais átalakítási lépésrend elfogadásától tette függővé, benne a tőkeáramlás előtti minden korlát lebontásával, az állami holdingok és az állami szektorok teljes mértékű privatizálásával, és ehhez a külföldi tőke akadálytalan hozzájárulásának biztosításával stb. Ezzel a korábbi Amerikával dacoló nemzetközi szövetségek (el nem kötelezett országok stb.) végleg elenyésztek: „In the counter-attack on the NIEO following the debt crisis, strict IMF conditionality had been one of the main mechanisms by which the contender state grip on its society, and the structures of state ownership, finance capital and social protection that were in the way of competitive liberalisation had been removed” (Pijl 2006:320).

A korábbi „kis-tigrisek” exportra alapozott gazdasága Kína milliárdos nagyságú, olcsó bérű munkásseregének belépésével alapjaiban más helyzetbe került. A külföldi termelőtőke is irányt váltott, és a világ legnagyobb befektetési céljává Kína vált az ezredfordulóra, ahol minimális bérért hatalmas tömegű áru cikk termelése és exportálása vált lehetségessé. Ez oly mértékű, hogy az utóbbi években Kína teljes exportjának kb. fele a külföldi befektetések termelésének exportját jelenti. E nagy tőkebefektetési lázban Kína - a „kis-tigrisektől” eltérően - azzal tudja

védeni magát a spekulatív tőke beáramlásától, hogy valutáját nem tette konvertibilissá, és annak értékét az export érékében nagyon nagy mértékben alulértékelve tartja.

Kína feljövetele és az USA keményebb neoliberalizmus felé nyomásai a térségben fokozatosan megváltoztatták Japán helyzetét is. Súlyával ellen tudott ugyan állni az amerikaiak kinyitási követeléseinek - a külföldi tőkebefektetéseket összbefektetésein belül alig két százalékgig engedte felmenni a '90-es évek második felében -, sőt az ázsiai válság után még inkább felerősítette gazdasága és valutája védelmét, de korábbi ázsiai termelés-szervező szerepe Kínával szemben nagymértékben csökkent. Törekvései a nagy konkurenciával szembeni szövetségkötésekre a dél-kelet-ázsiai kisebb országokkal azért is kudarcot vallanak, mert - mint láttuk - ezekben az országokban a gazdasági és pénzügyi hatalom igen nagymértékben a kínai kisebbségek kezében van, és ezek Kínával összefonódása reménytelenné teszi Japán ázsiai pozícióinak megőrzését. Ami az amerikaiak hegemoniája számára Európában létező veszélyt jelent egy velük szemben létrejövő összeurópai integráció alakjában, az itt Ázsiában - eddig - nem jelentett nekik gondot a Japánok körüli koncentrálódás lehetetlensége miatt az előbbi okból.

Japán és Kína rivális pozícióját még igyekszik is kihasználni az Egyesült Államok. Japán korábbi történelmi szerepe ázsiai szomszédai leigázásában és az akkori atrocitások erős japánellenességet hagytak hátra, és ez Kína lakosságán belül különösen éles. És noha az utóbbi fél évszázadban Japán amerikai fegyveres védelemre támaszkodása – a világháború után erre kényszerítése - és alkotmányában a fegyverkezés tiltása az idősebb korosztályokban egy pacifizmust terjesztett el, az utóbbi években ez eltűnni látszik, és a fiatalabb korosztályokban Japán aktívabb nemzetközi katonai szerepét támogatják, és az ez alátámasztó nemzeti érzelmek megerősödését mutatják a felmérések. Az Egyesült Államok - a korábbi angol diplomácia által történelmileg kicsiszolt fegyvertárát használva - igyekszik a felemelkedő Kína és a szintén ázsiai gazdasági óriás, Japán kiegyensúlyozásával is megőrizni itteni szerepét. Igyekszik egy vazallus szövetségbe kovácsolni Japánt, Tajvant és Indiát Kínával szemben, miközben arra is törekszik, hogy Kína erőteljesebb neoliberalizmus felé ösztökélésével legyengítse ellenállni képes állami uralmi csoportját, és az irányában „felnitott” neoliberális új kínai tőkés csoportok segítségével elhárítsa vele szembeni kihívó pozíciójának továbbfejlődését. Kína ezzel szemben a latin-amerikai országokkal igyekszik szorosabb gazdasági és pénzügyi kapcsolatokat kötni - különösen a Kuba mellé felzárkózott új USA-ellenes itteni blokk Brazília, Venezuela, Nicaragua stb. pozícióját erősítve ezzel - , de általában is egy alternatívát tud felkínálni az USA-val szemben egy sor nyersanyagtermelő országnak óriási keresletével, és ez az egész világon csökkenti az amerikaiak lehetőségét a gazdasági szankciók kiszabására ezekkel szemben, illetve a nyersanyag árak letörésére. Ugyanígy az Európai Unióval és ezek nagyobb országaival fegyverkereskedelmi megállapodások kötésével is kihívja az amerikaiakat, és feszültségeket hoz létre az USA és az Európai Unió között.

9) Az amerikai-angol közel-keleti szerepvállalás alakulása

Ez a szerepvállalás és ennek időnként eltérő oldalakra átállása meghökkentő módon mutatja a civilizációs értékek felszíni hangoztatása és ezek legmélyebb megsértése közötti szakadékot az amerikai-angol tőkés csoportok globális tevékenységében, de az otthoni demokratikus szabályokhoz való viszonyban is. A kezdet az 1979-es iráni iszlám forradalomhoz nyúlik vissza, ami után Irak a megroggyant Irán helyzetét kihasználva – az iráni sah által, hatalmi csúcspontján korábban elragadott területeit is visszaszerzendő – megtámadta Iránt, és ezzel a

regionális főhatalommá és az össz-arab integráció központjává kívánt nőni. Mindkét olajtermelő állam oldalon a dollár tízmilliárdok tömege állt rendelkezésre az 1973-as olajárrobbanás révén, és a felhalmozott milliárdok a nyugati nagyhatalmak fegyverarzenáljának a legnagyobb üzletet jelentette. Különösen Irak szorult nagytömegű fegyverre, mivel Iránt a '70-es évek során az Egyesült Államok már a legmodernebb fegyverrendszerekkel látta el. Nagy-Britannia a nyolc évig tartó háború alatt a világ második számú fegyverexportőrévé nőtte ki magát, de mellette a franciák és a németek is szállítottak ide fegyvereket.

A felszín és a mélyben folyó egyezkedések és tevékenységek ellentétére jó példa, hogy miután az iráni iszlamista forradalmárok túszul ejtették az amerikai követséget Teheránban - ami Carter elnök számára porig alázást jelentett az otthoni közvélemény előtt -, és a közeledő új elnökválasztási időpontra már majdnem sikerült megállapodnia az túszejtők vezetőivel a túsok szabadon engedéséről, a rivális republikánus elnökjelölt, Ronald Regan kampányfőnöke, William Casey, a későbbi CIA igazgató tükös tárgyalásokon el tudta érni a túszejtők vezetőivel, hogy ne engedjék el még a választás időpontja előtt a túsokat, mert ez Carter választási győzelmét hozta volna. A kivárás miatt Carter veresége és Reagan hatalomba kerülése után fegyverszállításokat ígértek számukra. A terv be is jött, és Carter nem tudott profitálni már a túsok kiszabadításából. Reagan elnök aztán ezért is távol maradt az 1980 őszi kirobbanó Irak-Irán háborúból az első években, és csak 1982-től kezdett beszállni ebbe. Ám ez a beszállás is belső ütközetek elé állította az amerikai befolyásos hatalmi csoportokat. Az óriási meglévő iráni modern fegyverarzenál miatt az angolok, a franciák és a németek – korábban a szovjetek is – az irakiakat látták el modern fegyverekkel. Izrael ekkor még kevésbé az iszlám világszerepléstől tartott, hanem az egységes arab összefogásban és ennek élén Irak szerepében látta a nagy veszélyt saját térségében, így a háttérből inkább az irániakat támogatta, és óriási világhálózatát is erre a támogatásra használta fel. (Pl. irániakat a német titkosszolgálat tudtával, ám az ottani parlamenti erők tudta és engedélye nélkül német bázisokon képezték ki izraeli szakértők az Irak elleni akciókra a '80 évek első felében.) Az amerikaiak egy dilemmában voltak, mert nemzetközi téren hagyományosan az izraeli érdekek és álláspontok fényében léptek és lépnek fel évtizedek óta, és ez Irán felé toltta őket, mint ahogy a Reagannek nyújtott említett iráni választási segítség az elnökválasztási véghajrában is erre ösztökölte az amerikai vezetést. Ám befolyásos amerikai stratégiák Irán Irak feletti győzelmével a térség egypólusos hatalmi szerkezetének kialakulását látták létrejönni, és amikor az események 1982 körül az iráni győzelmet kezdték valószínűsíteni, az Egyesült Államok egyre intenzívebben beszállt az irakiak segítségébe. Ebbe belefért az is, hogy noha minden nemzetközi egyezmény tiltja a vegyi fegyverek alkalmazását, és jelentek meg ekkora már információk arról, hogy Szaddam Huszein iraki alakulatai bevetnek mérges gázokat a hadműveletek során, az amerikai vegyi konszernek ilyen vegyi fegyvereket kezdtek titokban eladni nekik, ezek között nagy tömegű antrax-szal. (A sors fintora, hogy az amerikaiak később a második öbölháborújukban Irak ellen azért akasztatták fel az iraki elnököt, Szaddam Huszeint, mert az mérges gázokat vetett be, és az akasztás idején az amerikai alelnök az a Dick Cheney volt, aki a mérges gázok szállítását akkor Szaddammal az idősebb Bush elnök megbízottjaként tárgyalásain tető alá hozta.)

Egy másik itteni esemény is jól feltárja az amerikai szerepjátszás kétlakiságát a közel-keleti háborúban és a viszálykodásokban. Az irániakhoz közelálló síita Hezbollah Libanonban elrabolt 1985-ben egy csoport amerikaiat, köztük a helyi CIA-vezetőt. Ezután ismét beindult a korábbi túsziátság ügyben már kipróbált titkosszolgálati utakon az egyezkedés, és ebbe ekkor már nemcsak fegyverszállítások léptek be, hanem a libanoni hasistermelés kereskedelmi terjesztésének engedélyezése a Hezbollah részére is bekerült az alkuba. A fegyverek és a drogok kereskedelme CIA ügynököknek és a szervezetnek is óriási profitot hozott, és az így befolyt pénzekből Reagan adminisztrációja meg tudta kerülni a kongresszus tilalmát a nicaraguai

kontráknak - a helyi baloldali kormánnyal szemben az amerikaiak által támogatott felkelő csoportoknak - nyújtandó fegyverszállításokra. Ám egy idő után egy másik amerikai titkosszolgálat, a DIA (Defence Intelligence Agency) is belépett a túsok kiszabadítási akciójába, és a két szervezet rivalizálása miatt a korábbi ügyletek nyilvánosság elé kerülés kezdett körvonalazódni. Ebbe jól pénzelő üzletbe a szíriai elnök, Asszad családja is mélyen beépült, egy sor további iráni és szíriai résztvevői körrel, és ezek a felszínre kerüléstől tartva a DIA-titkos-szolgák hazafelé tartó gépét Skócia felett felrobbantották, és világsajtó ezt mint Kadhafi elnök Líbiájának egy újabb terrorista cselekményét tálalta: „Agents of Defence Intelligence Agency (DIA) dispatched to Lebanon to find hostages, ran into CIA-DEA arms-for-drugs operation that was part of the Iran-Contra network. Inter-service rivalry along with genuine exasperation led to a decision to return and report to Washington. However, Iranians and Syrians close to the Assad family in power in Syria had infiltrated the drugs route to the US run by the CIA-DEA. Concerned about exposure, they arranged to have the plane carrying the DIA team back to the US blown up. This happened over Lockerbie in Scotland, in December 1988. The disaster was conveniently pinned on Lybia, keeping the CIA’s contracts in Syria and Iran away from public view” (Pijl 2006:340).

Az amerikai szerepjátszás következő fejezete a közel-keleti hatalmi harcokban az 1988-as iráni-iraki tűzszünet után kezdődött. Irak a nyolcéves háború alatti nyugati hatalmak általi felfegyverzése a legmodernebb fegyverrendszerekkel, illetve ezentúl még fegyvergyártási technológiával is, ekkora már nem csak az izraelieket nyugtalanította, hanem az e fegyvereket szállító angolokat és az amerikaiakat is. Ha valakik, akkor ők tudták, hogy milyen veszélyes fegyverekkel és fegyvergyártási kapacitással rendelkezik Szaddam Husszein Irakja. A briteknél egy éles fordulat jött létre 1989-ben, és a Thatcher-kormány megpróbált minden nyomot eltüntetni Irak korábbi felfegyverzésében játszott szerepéről. Egy sor gyilkosság tizedelte meg a korábbi nagy fegyverszállításokban közvetítő kulcsfigurák körét: „In Britain (...) a radical turnabout in the Iraq policy was made and the Thatcher government began removing all traces of its earlier involvement in the arming of Saddam. A spate of assassinations of key players in the British supply effort included the killing of Gerald Bull, the designer of the super-gun, in March 1990” (Pijl 2006:342). Az amerikaiak fordulata lassabban és óvatosabban ment végbe, és 1990 folyamán még egy sor iraki delegáció és szakértő csoport járt az USA-ban további élelmiszer- és más termékek szállításáról tárgyalva. A háborút befejező Irak a bőséges fegyverarzenál mellett a legszétziláltabb gazdasággal rendelkezett ekkor, és a felfutó olajárak révén olajtermelése radikális megemelésével igyekezett előteremteni a gazdasági rendezéshez a pénzt. Ebben a helyzetben élesedett ki az irakiak vitája a valamikor területükhöz tartozó Kuvaittal, hogy azok a közös határukon fekvő nagy olajmezőket túlzottan csúcsra járatva működtetik, és az iraki oldalon ez csökkenti a termelés lehetőségét, illetve a tartalékokat. Az 1990 folyamán egyre hevesebbé váló iraki tiltakozások közepette került sor júliusban egy megbeszélésre Szaddam és az amerikai nagykövet, April Glaspie között. Ebben a nagykövet - nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az amerikai elnök személyes üzenetét tolmácsolja - kijelentette, hogy az USA nem kíván semmilyen formában beavatkozni a két ország határvitájába, és teljes mértékben rájuk bízva, hogy ez milyen eszközökkel és módokon rendezik. Ezt később úgy értelmezték az elemzők - ahogy Szaddam Hussein is -, hogy az amerikaiak beleegyeztek Kuvait Irak általi anektálásába. Néhány nap múlva Irak óriási haderővel megindulva rövid idő alatt elfoglalta a kis Kuvaitot: „Saddam Hussein, bankrupted by the war with Iran, began complaining to Kuwait over that country’s all-out oil production strategy and the exploitation of deposits on the Iraq-Kuwait border by Kuwait. Even at this point, the US was so keen to maintain its connections with Iraq that the Bush I. administration sent ambivalent signals about whether it would tolerate a military solution to Saddam’s conflict with Kuwait. (...) In July 1990 US ambassador April Glaspie summoned to meet Saddam Hussein,

made the notorious remark that she under „direct instruction from the president so seek better relations with Iraq”, specifying that the US had „no opinion on the Arab-Arab conflicts like your border disagreement with Kuwait”. This has been raised as evidence on the attempt to trick the Iraq dictator into an adventure” (Pijl 2006:341).

Ezzel ütött az óra a leszámolásra. Irak ezzel az új területtel a világ teljes olajkészletének húsz százalékával és olajtermelésének negyedével rendelkezett volna. Ez az amerikaiak részéről már csak azért sem volt tolerálható, mert Irak hagyományosan kiépített, sűrű kapcsolathálóval rendelkezett a franciákkal - akik egyetlenként a nagy európai államok közül részben még mindig független tudtak maradni az amerikai pénzügyi és katonai ellenőrzéstől a korábbi évtizedekben, és Szaddam Huszein személyes vagyona is Franciaországba volt befektetve fegyvergyártásba -, másrészt a Szovjetunió ekkor még az összeomlása előtti tántorgása ellenére létezett, és egy erős Irak ezekkel egy potenciális szövetségben az eltervezés alatt álló amerikai Új Világrend globális szintű zavarását jelentette volna. Izrael félelmét Iraktól nem kell ismételni, elég kiemelni csak a konzervatív királyi dinasztiák uralma alatt álló arab államok félelmét Iraktól és Szaddam pán-arab törekvéseitől, ezek között különösen Szaúd-Arábia félelmét. Az angolok részéről Thatcher különösen sürgette a leszámolást Irakkal, miután ők már korábban végrehajtották a vele szembe fordulást, amikor Kuvait megtámadása még fel sem merült. Mindezek hatására - elérve a Biztonsági Tanács felhatalmazását a nyílt iraki agresszió miatt – az Egyesült Államok óriási ellencsapást indított el 1991 januárjában. Légi fölényére támaszkodva, a legmodernebb komputerizált rakétavezérléssel rendelkezve a levegőből megsemmisítette az irakiak minden ellenállását néhány hét alatt. Igaz, még mindig nem akarták Szaddam teljes elbukását a már jelzett többpólusú hatalmi szerkezet épségéhez ragaszkodva - vagyis a közel-keleti hatalmak egymása szembeni kiegyensúlyozása révén a fennálló helyzetet uralni. Így amikor északon a kurdok fellázkodtak Szaddam ellen a légi csapások folyamán, az amerikaiak leállították egy időre támadásaikat, hogy a 'nagy ellenség' úrrá legyen ezen. Ugyanígy, amikor a szunnita Szaddam elnökkel szemben a déli részekben a síiták is fellázkodtak – jórészt amerikai ösztökélésre -, akkor ennek leveréséhez is tűzszünettel asszisztáltak az amerikai csapatok. Az „oszd meg és uralkodj”, a szembenálló országok és országrészek egymással szembe fordítása, majd elállás a felkelésre ösztökélt mellől, majd szembe fordulásuk vele, Amerika és az amerikai-angol globális tőkescsoportok részéről a közel-keleti szerepvállalásban a legnyilvánvalóbb vezérelvet jelentette.

Ez a szerepvállalás az állandó hitszegésekkel és pálfordulásokkal egy általános Nyugat-ellenességet hozott létre a '90-es évek elejére a világ iszlám hívőinek másfél milliárdos tömegében, felelevenítve az iszlám kultúrában eltemetett, 800 évvel ezelőtti kereszties háborúk utáni általános keresztényellenesség arab kulturális hagyományait is. Ennek hatásához és erejének megértéséhez azonban ismerni kell azt az amerikai stratégiát, melyet az iszlám térségben az 1950-es évektől kezdve folytattak. Amerika számára ettől az időtől fogva a Szovjetunió volt a szembenálló ellenfél a világ bármely pontján, és mellette az 1950-es évek végén kialakuló el nem kötelezett országok szövetsége, melyek ugyan a szovjetekkel szemben is tevékenykedtek, de legtöbbször az amerikai dominanciával szemben léptek fel, és ekkor egy szovjetekkel együttes világpolitikai erőt jelentettek az amerikaiakkal szemben. Ebből eredően az iszlám térség országaiban lábra kapó önálló nemzeti állami kapitalizmussal és központi állami (katonai és értelmiségi) elit révén végbemenő iparosítási politikával és hatalmi szerkezettel szemben az USA sokszor az iszlám egyházi hierarchia segítségével és az iszlamista erők segítségével lépett fel. Ez történt már 1953-ban, az iráni nacionalisták amerikai- és angol ellenes kormányzatával szembeni fellépéssel, majd ez vezetett a szovjet befolyás alatt álló kommunista afgán kormánnyal szembeni amerikai szerepvállalásban a legkeményebb

iszlámhívó tálibok felkarolásához, a szovjetek elleni harcra kiképezve őket, és fegyverekkel illetve pénzzel ellátva csapataikat az 1980-as években.

Jellemző az amerikaiak rövidlátására, hogy a térség szovjet befolyás alá vonásával szembeni fő támogatójuk a pakisztáni Zia ul Hak tábornok-elnök volt, aki 1978-88 közötti uralma alatt egy pán-izlám állam tervét dolgozta ki, benne Pakisztánnal, Afganisztánnal, Tadzsigisztánnal, Üzbegisztánnal és lehetőség szerint Iránnal és Törökországgal. Látni kell, hogy a legfőbb amerikai szövetségesnek tekintett réteg e térségben a pakisztáni tisztikar volt, ám ez már az 1971-es Indiával vesztés háború miatt eltávolított korábbi brit úriember-képzést kapott pakisztáni tisztikar utóda volt, mely a pakisztáni középrétegek iszlám kultúráját képviselte. És e réteg titkosszolgálati csoportjára bízta az amerikai vezetés a '80-as években szovjetek elleni háborújukban, hogy kijelölje oda irányított pénzek és fegyverek elosztására a kedvezményezett csoportokat. Ezek aztán Oszama bin Ladent és vele egy komplett arab brigádöt a legmilitánsabb wahabita iszlámisták közül emelték a főszerepbe, és képezték ki, illetve látták el őket táborokkal és infrastruktúrával. Az iszlámisták említett '90-es évek elején beindult általános nyugat-ellenessége ezek után bontakozott ki a tálib csoportok által szervezve, alapvetően arab vezetéssel. Még itt kell említeni, hogy az USA azért is támogatta főképpen Pakisztánt az iszlám világban, mert körülötte (afgánokkal stb.) egy arabokkal szembenálló iszlám tömböt szeretett volna kikovácsolni. Ennek zsákutcáját akkor láthatták először, amikor bin Ladennel az élen a tálibok elsősorban arab vezetéssel vették át Afganisztán irányítását, és ezek az egész iszlám világban erősen arab-érdekekkel és vezetőikkel rendelkező terrorista hálózatot hoztak létre az egész világon. Utólag persze lehet látni, hogy a pakisztáni iszlám tisztikar Afganisztán iszlamizálásával és a tálibok felépítésével kevésbé a iszlám világban belüli arab tömböt tartotta szem előtt ellenségként, mint inkább az afgán iszlám háttérrel Indiával szembeni keményebb katonai fellépésüket igyekeztek biztosítani. Így amikor az amerikaiak levertek a tálib kormányt, Pakisztánban is meggyengült az Indiával szembeni militáns iszlám vonal: „For the Islamists in Pakistan, the removal of the Taliban from power weakened their strategy of achieving 'depth' for a confrontation with India” (PIjl 2006:363).

Az „oszd meg és uralkodj” korábban sokszor sikeres politikája itt az amerikaiak számára a legnagyobb kudarcot hozta. Pedig a kezdet biztatónak tűnt számukra, a '80-as években a szovjetek ellen CIA-pénzsekkel és infrastruktúra-nyújtással felépült tálib erők minden radikális iszlamisták ellenére a síita iszlám állammá vált Irán elleni vonalat folytattak, és ez az USA szemében szövetségessé tette őket. Még ha 1989-ben a tálibok vezető köreinek arab részei az Al Kaidát megalakítva ellenségesebben is viszonyultak az amerikaiakhoz, különösen, amikor az első Öböl-háborút idején a Szaúd-Arábiában felépített amerikai katonai bázisukat nem számoltak fel, és ezzel az iszlám szent földjét megbecstelenítették. (A szaúdi vezetés már a táborok létesítésére az engedélyt is - az Egyesült Államok nyomására - az ulema, a szaúdi főpapi testület határozatával szembeszegülve adta meg.) A Clinton-adminisztráció a '90-es évek közepén a mérsékelt iszlamista afgán és tadzsik mudzsahedekkel szemben a pakisztáni támogatással és ottani tagokkal feltöltött tálibokkal szimpatizált az előbb említett ok miatt, és amikor ezek 1996-ban átvették Kabulban a hatalmat a mudzsahedektől, a türkmén gáz elvezetésére a vezetéköt a pakisztáni kikötőkig rajtuk keresztül tervezték megépíteni, együttműködve a tálib kormánnyal. Igaz az otthoni amerikai médiában különösen a feministák révén rossz sajtója volt a táliboknak, de egy ideig ez nem érintette a Clinton-kormányzat velük együttműködésre törekvését. Közben a tálibok kiterjedt iszlám ellenállás támogatása - az oroszok ellen a csecseneket és a többi közép-ázsiai államokban is a radikálisabb iszlám csoportokat - arra vezetett, hogy a törökök és az oroszok támogatásával a Kabulból kiűzött mudzsahedek Északi Szövetség néven támadásokat hajtottak végre az afgán tálib kormány csapatai ellen. Az amerikaiak hezitálása a tálibokkal szemben még akkor sem szűnt meg,

amikor Oszama bin Laden, mint az iszlám egyházi jog tudósa fatvát mondott ki az amerikaiak ellen 1998 tavaszán, mely szerint bárhol levő amerikai érdekeltség elleni támadás az iszlám törvények szerint legálisnak számít a szaúdi amerikai katonai támaszpontok miatt). Ekkortól indult meg a Clinton-adminisztráció törekvése, hogy a tálib vezetőkről leválasszák az „arabokat”, vagyis az al Kaida szervezet vezetőit. Putyin orosz elnök hiába igyekezett rávenni már 1999-ben az amerikaiakat, hogy az ő csecsen lázadóit kívülről támogató afgán tálib kormánnyal szemben katonailag lépjenek fel, a Clinton kormányzat még ekkor is bízott bin Laden és arab körének leválasztásában az afgán tálib vezetőkről és tömegeikről: „Putin unsuccessfully tried at the time to convince the Clinton administration to attack the Taliban by force and thus remove a source of support for the Chechen rebels. But the US had not dared to go beyond training Uzbek special forces, and they actually let Russian observers see them at work in the Fort Bragg. Clinton, it would seem, to the last hoped to retain a link with the Taliban and separate them from the 'Arabs' in Afghanistan, with whom there were real tensions” (PIJl 2006:361). Az 1999-ben Észak-Afrikában végrehajtott al Kaida támadások miatt az ENSZ Biztonsági Tanácsa határozatában arra kötelezte az afgán tálib kormányt, hogy utasítsa ki területéről Bin Ladent és az al Kaida csoportokat, de az mindvégig ellenállt e döntésnek.

Az ifjabb Bush kormányzata ezt örökölte meg 2000-től, és a leszámolás a tálib kormánnyal - megtámadva Afganisztánt - ettől kezdve már komolyabban napirendre került. Annál is inkább, mert ez az adminisztráció nagyjából a logisztika, a fegyvergyártó illetve az energiaszektor nagy amerikai vállalat-birodalmainak volt igazgatóiból állt össze, és a gáz- illetve olajvezetékek építési terveit le kellett állítani az Unocal-nak, azt ezt végző amerikai vállalatnak a tálibokkal való feszültségek miatt, így ezek eltávolítását már a Kaszpi-tengeri térség kiaknázása is megkövetelte. Amikor az al Kaida 2001 szeptemberi new-yorki merényletei után megindult az amerikai támadás, és a tálibok megtörése után egy baráti kormányt hoztak létre, az Unocal bizalmi emberét, afgán tanácsadóját, Hamid Karzait választották az amerikaiak új kormányfőnek.

Az al Kaida világ sok pontján kiépült szervezete azonban nemhogy megtört volna a tálibok elűzése és az afgán megszállás után, hanem fokozódtak az általuk szervezett merényletek, és ez volt a hivatalos magyarázata az Egyesült Államok újabb háborús szerepvállalásának a Közel-Keleten, mely a 2003 tavaszán Irak megtámadásához vezetett. Fontos kiemelni azt az összefüggést, ami Izrael már említett hagyományos félelme az együttes arab fellépéstől és ennek élén Irak szerepével szemben létezett már sok éve, illetve a republikánusoknál már Reagan elnöktől kezdve megfigyelhető, neokonzervatív cionista szellemi körökre támaszkodása között fennállt e támadás megindításánál. E neokonzervatívok igazán az ifjabb Bush elnöksége alatt foglalták el szinte az összes állami kulcspozíciót, és ezzel az Izraelt mindig is támogató amerikai politikában Izrael biztonságának szempontja - legalábbis ahogy a neokonzervatívok ezt gondolták - mindent elsöprő erejűvé vált. Ugyanis a felszínen hangoztatott érvek az al Kaida merényleteit támogató Irakról nyilvánvalóan nem felelt meg a tényeknek, lévén hogy Szaddam és rendszere a legkeményebben fellépett otthon az iszlám erőkkal szemben, és inkább egy világi államra alapozott modernizációs diktatúrának lehetett ezt nevezni. Így az a Kaida radikális iszlamizmusa inkább csak veszélyt jelentett volna Szaddam rendszerére. Irak megtámadásának másik oka a térség olajának amerikai-angol globális körök ellenőrzés alá vonását célozta, továbbá a megszállás után a berendezkedett amerikai haderő révén Irán erről az oldalról való bekerítése.

Irak 2003 tavaszi megtámadásához az amerikai-angol köröknek nem sikerült megszerezni az ENSZ jóváhagyását, így ez a nemzetközi jog szabályainak nyílt megsértésével történt, és erre is hivatkozva a franciák és a németek nem csatlakoztak a háborús koalícióhoz. Ez annál inkább is

ésszerű volt a részükről, mert a támadás egyik célja volt a '90-es évek folyamán Irakba befolyt francia és orosz tőke és olajvállalati jelenlétük elől a tér elvétele volt. A széttűzött Irakban ott veszett az európai beruházó országok sok milliárd dollárnyi befektetése is. E mellett a támadás leállította az dél-európai törekvéseket egy Mediterrán-térség kialakítására, benne a nagy arab olajtermelő államokkal és Iránnal, és e helyett a katonailag bevonult amerikaiak és angolok vették át itt a gazdasági kulcspozíciókat. Az amerikaiak által létrehozott iraki kormány egyik első intézkedésére kétszáz iraki vállalatot privatizált, százszázalékos külföldi tulajdonosi részarányt engedve, és ezek a vállalatok az amerikai és angol vállalatok kezébe kerültek. E mellett elhárították a veszélyt, hogy dollár helyett egy euróra alapozott gazdasági térség jöjjön itt létre.

Az iraki támadás kezdeti sikerei teljesen megrészegítették az ezt kierőszakoló neokonokat, és egyik képviselőjük nyíltan elmondta teljes tervüket egy újságinterjúban: "Iraq first, Iran and China next" (idézi Pijl 2006:366). Az eseményeket szkeptikusan figyelő egyik korábbi CIA igazgató a megindult eseményeket egy új világháború kezdetének nevezte, mely a neokonok terveiben szereplő későbbi lépések során elkerülhetetlenül kibomlik. Még egy tragikomikus eseményt is említeni lehet a háború kirobbanásánál az USA-ban élő Ahmed Chalabi, iraki síita üzletember szerepe kapcsán. A szunnita Szaddam rezsim sok más síita üzletemberrel kiűzte az országból Chalabit és családját is, aki a '60-as évek óta az USA-ban PhD-ösztöndíjasként jó kapcsolatokat alakított ki a neokon Paul Wolfowitz-cal és Richard Perle-vel, és egy síita vezetői réteg iraki hatalomra segítése esetén Izrael teljes biztonságát ígérte számukra, illetve olajvezeték megépítését egészen Haifáig végleg megoldva Izrael energiaellátását. Ő volt az is, aki az iraki tömegpusztító fegyverek létéről hamis információkkal ösztökélte Irak megtámadására az amerikaiakat 2003-ban. Ám miután megtörtént a szunnita Szaddam rendszerének eltávolítása és a síitákra támaszkodó amerikaiak Chalabit tették fő emberüknek az új iraki vezetésben - aki teletöltötte rokonságával az új kormányt és az állam kulcspozícióira jórészt bizalmi embereit és unokaöccseit ültette - ő levetette Izraelt támogató szólamait, és nyíltan az iráni síiták embereként kezdett viselkedni. A megszálló amerikaiak persze visszavonták a pozíciókból, de ő addigi tevékenységével már elvégezte feladatát. Így utólag tekintve azt lehet mondani, hogy az iráni titkosszolgálatok Chalabin keresztül félreinformálva az iraki támadást amúgy is fontolgató amerikaiakat, fel tudták gyorsítani Irán nagy ellenségének, Szaddam rendszerének eltüntetését, és az iráni síitákkal rokon iraki síitákat segítették hatalomba. A többpólusú közel-keleti hatalmi szerkezet így Irán javára látszik eldőlni, miközben az iraki megszállásba belesüppedő USA keze jobban meg van kötve egy Irán elleni támadáshoz, mint előtte volt. Ez akár titkosszolgálati bravúrnak is lehet tekinteni.

10) Az orosz állam körbefogásának stratégiája

A Szovjetunió szétesése után a '90-s évek első felében Jelcin vezetése alatt Oroszország veszélytelen volt egy ideig az amerikai-angol globális hatalmi erők számára belső anarchiája folytán, de szervezeteik széleskörű beépülése nyomán is. A globális erők részéről stratégiai szinten két szinten folytak erőfeszítések ekkor a volt szovjet térségben. Az egyik Oroszország nagyhatalomként újramegjelenésének és európai nagyhatalmakkal - különösen a németekkel – való esetleges szövetségkötésének megakadályozása, a másik a közép-ázsiai volt szovjet tagköztársaságok térségében levő Kaszpi-tengeri olaj feletti rendelkezés megszerzése, és mindkét törekvés érdekében ezeknek az államoknak a lehető legnagyobb szembefordítása az orosz állammal. (A térség olajtartalékának nagysága Irak és Irán olajtartalékait egybevéve adható meg, és ezzel a világ össztermelésében nagy arányt biztosítva az egész Európát hosszú évekre el tudná látni.)

Az orosz nagyhatalmi felépülés és egy „Új Rappalo” (német-orosz) szövetség létrejötte ellen az amerikaiak hamar felfedezték Ukrajna ebben betölthető fontos szerepét. Az ukrán térség amerikai befolyás alá vonása és az oroszokkal szemben szövetséggel segítése egyrészt csökkenti az orosz forrásokat, másrészt az európaiak orosz energiával ellátásra törekvése Ukrajnán keresztül vezető vezetékkel így csökkenthető és ellenőrzés alatt tartható: „Obviously, given the size of EU trade with Russia and the country’s vast energy and other mineral resources, there will always be the ‘Rappalo’ tendency in continental European policy, and Washington recognised early on that Ukraine offered a means for regulating this relationships” (Pijl 2006:351). A németeken és a franciákon kívül a ’90-es évek elején még az angolok is - a Thatcher utódaként kormányzó John Major alatt - hajlottak az oroszokkal kiegyezésre, és nagyhatalmi újjáépülésük részleges tolerálása mellett rajtuk keresztül a térség energiaszállításába és üzletébe beszállni, ezért az amerikaiak Oroszország környezetét alkotó államokat fellázító tevékenységét illetően tartózkodóan viselkedtek. Az amerikaiak egyik oldalról a szilárd katonai szövetségesként megbízható Törökország révén igyekeztek hadállásokat szerezni a közép-ázsiai iszlám kultúrájú államokban, és a háttérből támogatták a törökök szervező tevékenységét Üzbegisztán, Azerbajdzsán és Türkmenisztán felé, míg az oroszok elsősorban Kazahsztánt, Kirgizisztánt és Tadzsikisztánt kísérelték megtartani befolyásuk alatt. Másik oldalról pedig közvetlenül fellépve, az USA az oroszokkal szemben hagyományos ellentétben álló grúzokat igyekezett átállítani egy amerikai szövetségi rendszerbe.

E törekvések összekötésében vált fontossá a balkáni térség az iszlám bosnyákok és a szerbek háborújában. Az ortodox szerbekkel szemben a másik oldalt támogatva, az USA számára az ortodox orosz hatalom térségből kiszorítása vált lehetővé, másrészt az Oroszországot délről megkerülő vezetéke kiépítése az olaj- és gázszállításokra az amerikaiak által ellenőrzött bosnyák és koszovói államokon keresztül lehetőnek tűnt. Ezt a kettős tervet sikerült megvalósítani első lépésben, amikor - az albán rendszerváltásban már kipróbált módszerrel - amerikai segítséggel felépített és infrastruktúrával ellátott szerb ellenzék meg tudta buktatni Milosevics elnököt és körét Szerbiában. Majd itt táborokban tréningező utcai harcos tömegeket szerveztek meg, és az időközben Grúziában és Ukrajnában is felépített belső ellenzék segítségével innen mentek át a kiképzett csoportok kiegészíteni az ottani tömeges megmozdulásokat - a spontán ’néphatalom’ és -harag’ akcióinak bemutatva ezeket a világsajtóban - , melyekkel végül meg tudták buktatni az ottani hatalmi eliteket, Amerika-barát vonalra átállítva ezeket az országokat. Végül 2005-ben ennek Kirgizisztánban való megismétlése is sikerült : „In the meantime, ‘people power’, first tried out in Belgrade to remove Milosevic, has drawn trail of Western-supported political transformations (achieved earlier in Albania) through the GUUAM countries, Georgia and Ukraine, and reaching strategically crucial Kyrgyzstan. Georgia, a key station on the Baku-Ceynan pipeline and strategically located on the Black Sea coast, received one-third of all US aid to the Caspian basin states in 1998-2000 (...) The US-sponsored people power/democracy’s campaign and the military-strategic aspect of its advance have certainly been successful, and have reached the Kyrgyz-Chinese border”(Pijl 2006:352).

Az olaj és az energia szempontjából legfontosabb Azerbajdzsánban az angolok már az örményekkel Karabah-terület ügyben kialakult azeri-örmény konfliktusok idején megjelentek az azeriek oldalán az ’90-es évek fordulóján, ám az USA az örmény diaszpóra amerikai kongresszusban működő nagyhatalmú lobbista csoportjai miatt nem tudott fellépni. A későbbiekben azonban az oroszokkal szembeni azeri függetlenedés ösztönzésében itt is előre tudott lépni, noha kísérletei a grúzoknál már végrehajtott belső „népi forradalom” külső

megszervezésére és Azerbajdzsán teljes átállítására amerikai oldalra az oroszokkal szemben eddig nem jártak sikerrel.

Mindezek a küzdelmek és velük szemben a németek és a franciák oroszokkal egyezkedő és kooperáló stratégiája egy kettősséget alakított ki a Kaszpi-tenger térségi olaj- és a gázszállítások frontján. Egyrészt az oroszok által szervezett és a németek által nyíltan támogatott „Kék-áramlat”-vezeték (újabban Déli-áramlat néven) az orosz területeken vezetné Európába az energiát, míg ezzel szemben az amerikai-angol globális tőkéscsoportok és nagy olajvállalataik révén egy másik olajvezeték a Törökországon és a függetlenné vált, amerikai ellenőrzés alatt álló balkáni iszlám államokon keresztül építene fel egy vezetékét, elkerülve az orosz területeket. Az ebben való szembenállásban tehát nemcsak Európa energiával ellátásának mikéntje rejlik, hanem Európa amerikai-angol globális erők általi ellenőrzése ügyében folyó küzdelem is.

Magának Oroszországnak megtörési kísérleteihez illetve az ennek ellenállásnak és végül az orosz nagyhatalmi státus visszanyerésének a megértéséhez a '90-es évek elejére kell visszamenni, amikor az amerikai segítséggel hatalomra juttatott Jelcin elnöksége alatt egy széleskörű privatizáció és az ország nyugati tőke előtti széles kapunyitása történt meg. A privatizáció középpontjában Anatolij Csubajsz állt, aki egyrészt a központi privatizációs hivatalhoz fűződő kapcsolatai révén meghatározó volt abban, hogy kik kapják meg a legjövedelmezőbb állami tulajdonokat, másrészt a nyugati bankok felé is ő volt ekkor a központi alak, azok bizalmi embere. Jelcin rátámaszkodva hajtotta végre a privatizációban előnybe juttatott csoportjának kiválasztását, és így a későbbi 'oligarchák' - Hodorkovszkij, Berezovszkij, Abramovics, Guszinkij stb. – általa jutottak dollár milliárdokat érő korábbi állami vállalatokhoz és az orosz olaj- illetve más ásványkincshez. A privatizálás révén az ország gazdaságának majd felét megszerző és meghatározó orosz oligarchák mellett - sok szempontból velük konkurenciában a hatalomért - ekkor három csoport formálódott az ország gazdasági és politikai-katonai szektorának meghatározására. Az egyiket az acélipari lobbis és az ezzel összefonódott titkosszolgálati szektor alkotta, élén Oleg Soskovets-csel; a másikat Csernomirgyinnel az élen az energiaszektor lobbija, aki Jelcin alatt a '90-es évek elején a miniszterelnöki posztot is betöltötte, és végül a moszkvai hatalmi csoportok lobbija Luzskovval, Moszkva polgármesterével az élen.

Ezek hatalmi harcában 1994-től indult be eltolódás, amikor a csecsen-földi lázadók a Kaukázusban az egész orosz olajszállítási vonalat elvágással fenyegették, és az ez elleni katonai erőfeszítések az ország forrásait a biztonsági és katonai apparátushoz csoportosították át. Erőik növekedését jelezte, hogy bár Jelcin elnök 1992-ben aláírta az olajszektor privatizációját, és ez a legnagyobb vagyonnövekedést jelentett az ezt megszerző előbb említett oligarcháknak - és rajtuk keresztül az amerikai-angol globális csoportok részére hozzáférés jött létre ehhez - ám 1994-ben miniszterelnök-helyettesi poszton levő Soskovets, a titkosszolgálati lobbis képviselője elérte, hogy visszaállítsák az olaj feletti orosz állami rendelkezést, apellálva a csecsen háború által megkövetelt források biztosítására. Ebben nagy segítséget jelentett számára, hogy Jelcin testőr-parancsokát, Korzsakov tábornokot is meg tudta nyerni a privatizáció visszafordításának tervéhez. E mellett sikerült ennek a csoportnak, hogy a nagy oligarchák magánhadseregét is felozlassák, illetve ellenőrzés alá vegyék, visszaállítva az állami erőszak monopóliumot. Így Guszinkij biztonsági erőinek magánhadseregét - aki ráadásul Luzskov elnökké választását támogatva egy rivális hatalmi csoport felé tolta volna el Oroszország vezetését - le tudták fegyverezni, és Korzsakovék keményen odacsaptak Guszinszkij erőinek, saját soraikat is megtisztítva a rivális csoportok embereitől 1994-ben.

Ebben e helyzetben következett el az 1996-os orosz elnökválasztás ideje, ami az oligarchákkal és a gazdasági bűnözői körökkel összefonódó Jelcin számára semmi jóval nem kecsegtetett. Az amerikaiak által végzett közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy a kommunisták és másrészt Lebegy tábornok, a csecsen háború hőse mellett Jelcin csak a harmadik befutó helyre számíthat. Ekkor azonban összefogtak az orosz oligarchák, megbízva Anatolij Csubajszot Jelcin újraválasztási akcióinak megszervezésével, és amerikai pénzek, technikai felszerelések és kampánytanácsadók csoportjainak Jelcin mellé behozásával csodával határos módon mégis sikerült az újraválasztása. Lebegy tábornok semlegesítése úgy történt, hogy még a választás előtt rábeszélték Jelcint Lebegynek a biztonsági főtanácsba elnökké kinevezésére, és ezzel elérték elnöki ambícióinak feladását, hogy aztán Jelcin sikeres újraválasztása után rövid idő után ismét ejtsék, és teljesen félresöpörjék a hatalmi posztokról. A győztes oligarchák következő lépése volt a Szoszkovics-féle titkosszolgálati szektor embereinek eltávolítása az orosz állami főhatalmi posztokról, és Soskovets, Gracsov, Korzsakov, a '90-es évek első felének erős emberi mind kikerültek a hatalomból, és helyettük Berezovszkij, Csubajsz és a többi oligarcha maga állt a főhatalmi posztokra. Az Amerika-barát elnöki hatalom győzelme után óriási tőkebeáramlás indult meg Oroszországba, amellelt, hogy a Valutaalap tíz milliárd dollár kölcsönrel segítette Jelcin és körének megszilárdult hatalmát. A kölcsön nyújtása fejében elérték, hogy az oroszok eltöröljék a korábbi olaj- és gázexport korlátozásokat, és ezzel az orosz energiakincs külföldi tőke általi kitermeléséhez kinyitották a kapukat.

Ám hamar gyülekezni kezdtek a vészfelhők az orosz gazdasági „csoda” fölött, mivel egyrészt az óriási kölcsönök jó része korrupciós módon eltűnt, e mellett a Jelcinhez közelálló és őt hatalomban tartó oligarchák, akik a teljes termelés majd felét saját kezükbe tudták összpontosítani, mentesültek az adók alól, pontosabban az általuk be nem fizetett adókat az állami adóhatóság egyszerűen nem merete behajtani. Másrészt a beözönlő tőke nagyobb része is csak spekulatív tőke volt, az „új aranyláz” szellemének megfelelően, és mindez néhány év alatt szétpukkantotta az egész orosz gazdaságot, és 1998 augusztusában a legmélyebb pénzügyi válságba zuhant az ország. Sok tízmilliárd dollárnyi összeg semmisült meg mind a spekulatív nyugati tőke, mind a hazai oligarchák vagyonából. Ez a válság aztán fordulatot hozott Jelcin és köre oligarchiáinak uralmában. A teljes anarchiával és káosszal járó helyzetben a titkosszolgálatok egyik volt vezetőjét - későbbi külügyminisztert – Jevgenyij Primakovot nevezték ki miniszterelnöknek, aki a '90-es évek elején a titkosszolgálatok vezetőjeként élesen szembeszállt a titkosszolgálati adatoktól nyilvánvalóvá vált amerikai tervekkel Oroszország további szétbontására. (E tervek szerint egy európai orosz részből, egy szibériai köztársaságból és egy távol keleti köztársaságból állt volna a kívülről eltervezett orosz felépítés, és Oroszország csak egy laza föderációban fogta volna össze a három önálló részt). Primakov a legkeményebben szállt szembe az amerikai-angol tőkécsoportokkal, ezért 1999-ben, nem egészen egy év után egy másik volt titkosszolgálati vezetővel, Szergej Sztepasinnal cserélték le a miniszterelnöki poszton. Majd az év augusztusában az elfoglalt hatalmi posztokon megerősödött titkosszolgálati csoport az elnöki posztra a betegeskedő Jelcin helyére a szintén volt titkosszolgálati vezetőt, Vlagyimir Putyint hozta be elnöknek.

Putyin és a titkosszolgálati szektor megerősödéshez hozzájárult az is, hogy a csecsenek ismét kiterjedt harcokba kezdtek az olajvezeték irányának befolyásolása érdekében a szomszédos Dagesztánban, és a Putyin vezette központi állam a legkeményebb katonai odacsapással válaszolt. Hatalomba kerülésével párhuzamosan a teljes felső államapparátus minden fontosabb pozícióját a titkosszolgálatból jövőekkel töltötték be, és míg ezek aránya itt Gorbacsov idején csak három százalék volt, most 25%-ra ment fel. Az orosz államot így egy összefonódott titkosszolgálati vezetői kör uralja ettől fogva, és a Jelcin idején meglévő önfeladás a nyugati tőkécsoportok és ezek helyi orosz bizalmi embereivel szemben megszűnt. A privatizált

olajtermelést visszavették teljes mértékben állami kézbe, az oligarchákkal szemben a privatizáció idején elkövetett csalások miatt vádakot emeltek – melyek ugyan jogilag helytállóak voltak, még ha a vádemelések maguk a legközvetlenebb politikai cézzal történtek is -, és aki közülük nem távozott külföldre, azt sok éves börtönre ítélték. A megerősödött Oroszország külföldön a maradék európai és közép-ázsiai szövetségeseivel, főként Belorussziával és Kazahsztánnal igyekezett azóta szorosabbra vonni kapcsolatait, és a felemelkedő Kínával, annak szupremáciáját elismerve nemzetközi szintű szövetséget kötve igyekszik szembeszállni az amerikai-angol globális uralmi csoportok Új Világrendjével.

11) Emberi jogi imperializmus

Kees van der Pijl könyve utolsó fejezetében az amerikai-angol globális tőkének a '90-es évektől felerősödő, emberi jogok nevében kifejtett világellenőrző tevékenység eszmei alapjait elemzi, és ebben a természetjog John Locke és Thomas Hobbes közötti szembenállását állítja a középpontba. Hobbes az 1600-as évek elején a természetjog sok száz éves koncepcióját - melynek előtte lévő, tomista verziója ezt a keresztény isteni parancsokban és isteni megnyilvánulásokban mutatta fel - a világi természetjog alapjára helyezte azzal, hogy a természeti állapotban egymással küzdő egyéneket a közösség békéjének megvalósításáért egy társadalmi szerződéssel maguk fölé emelt uralkodónak veti alá. A jog forrása ettől fogva egyének emberi jogait átruházva birtokló szuverén uralkodó és állama, és ezt változtatta meg utána John Locke, aki az emberekkel együtt született emberi jogok eszméjét úgy formálta át, hogy a szerződést kötő emberek bár maguk felé emelik az uralkodót, ám emberi jogaikról nem mondanak le, és az csak az emberi jogok fényében igazgathatja a közösséget. Az állam itt nem válik a jog forrásává. Az angol-amerikai szellemi életben az 1700-as években ez a lockeiánus verzió vált dominánssá, és ez csak egy korlátozott államot engedett meg, mely a jog felett nem rendelkezhet, és az csak bírúk által a konkrét viták folyamán emberi jogok mérlegeléséből származhatnak és mondhatják ki ők ítéleteikben.

A kihívó államok a kontinentális Európában (franciák, majd a németek és az szovjetek) ezzel szemben a hobbesiánus abszolút állam jogalkotó hatalmára és ennek az egyes egyén fölötti rendelkezési jogára támaszkodva tudtak csak olyan erőfeszítéseket tenni, mellyel a termelési és társadalmi szervezési fölényrel rendelkező angolszász hatalmat behozni igyekeztek. Ám ez az erőltetett behozás és ennek kényszere által az egyes egyén feletti állam ellenőrzési gépezetek felépítése az egyéni szabadság és egy sor más emberi jog vonatkozásában állandóan kritizálható volt. Az egyéni szabadságnak az a rendje, melyet az angolok több száz év kihívás nyomása nélküli állapotban a tulajdonos osztályoknak biztosítottak – melyek aztán az egész társadalmat szervezték tulajdonjoguk alapján, egy pusztán rendfenntartó állami szerepre korlátozva az államot -, a kihívó országok egészen más szervezése miatt mindig csak korlátozott lehetett náluk. Így amikor az 1970-es évek közepén Carter elnökkel megindult az emberi jogok számon kérésének középpontba emelése a világ más hatalmaival szemben, és az angolszász országokban megvalósított rend létét kérték számon rajtuk, akkor implicite nemcsak egyszerűen a felvilágosodás szellemében megfogalmazott szabadság biztosítását kérték, hanem a kihívó állami struktúrák lebontását: „Now these rights cannot be operative in this way in the contender States. How could an activist state that seeks to mobilise its own social base in order to engage in the catch-up effort while warding off the danger of being subordinated and/or penetrated ever be able to loosen its grip on society in this way” (Pijl 2006:391).

Az angol-amerikai emberi jogi rendnek megfelelő társadalmi szerveződés a magántulajdon és a piac általi társadalmi szerveződést jelent, és már nem csak a termelés területén, melyet a kontinentális országok is megvalósítottak már az 1900- évek elejére, hanem a teljes társadalomban, benne az egészségügyi szférával, az oktatással, a rendfenntartással és minden más területtel, melyek Európában mint közszolgáltatások jöttek létre állami szervezésben és a profitmotívum alól kivonva. Ennek követelése az emberi jogok követelésének felszíne alatt egyben az angol-amerikai globális tőkével szembeni védelmet jelentő állami mechanizmusok és források eltörlését is maga után vonja, és a védelmet nyújtó államok legyengítése után a piaci versengésben a világpénzügyi rendszer felett rendelkező angol-amerikai tőke ellenállás nélkül tudja maga alá gyúrni az eddig ellenálló részeket is a világban: „The Lockean/Hobbesian dichotomy is not just a straightforward international contest between a liberal human rights approach propagating a liberal, hands-off state and private property rights approach, and a protective, confiscatory state resisting this package for reasons good or bad. It can also be seen in the pressures to dismantle welfare state arrangements in the expanding heartland itself and in former contender states restructuring towards neoliberalism” (Pijl 2006:393).

Az emberi jogoknak ez a felhasználása azonban még a globális terjeszkedés szelídebb formáját jelentette, amikor e jogokat nemzetközi szerződésekbe beemelve, és pontosabb tartalmuk definiálását az angolszász morálfilozófia szerzőknek fenntartva és az amerikai-angol tőke különböző országokban megszervezett „organikus értelmiségének” közvélemény-formálásával és terjesztésével ment és megy végbe az egyes térségek anektálása. Ennek agresszívabb válfaja, amikor a az emberi jogok megsértésének ürügyén közvetlen amerikai katonai beavatkozásra vagy legalább gazdasági szankciók bevetésére is sor kerülhet. Erre az útra az USA különösen a '90-s évek második felétől lépett, és a 2001 szeptember 11-i terrorista merényletek óta a világ egészében a terrorizmus elleni háború ürügyén az amerikaiak a világ bármely részén jogot formálnak az odacsapásra. De köztes benyomulási technikaként ott van még a „demokráciára kényszerítés” technikája, amikor az ellenálló ország állami hatalmi elitjét úgy törik eg, hogy amerikai tőkéből média- és szellemi hadállásokat építenek ki a kiszemelt országban, majd a nemzetközi közvélemény állandó figyelmeként szót emelnek ezek szabad tevékenysége mellett, majd az ezek által megszervezett kis csoportok látványos akcióival instabilitást gerjesztenek az adott ország hatalmi központjaiban, és a politikai visszafojtottság miatt az ilyen országban szükségszerűen meglévő feszültségeket néhány nagy tömeggyűlésen aktiválva - és ennek a nyugati médiumok által világszerte ezerszeresen felnagyítva hatását - szétzilálják az állami vezetést és Amerika-barát erők veszi át hatalmat. E technika szerbeknél kipróbálása, majd a grúz és az ukrán hatalmi váltásokban továbbfinomítása után Kirgizisztánban távolította el az amerikaiakkal szembenállókat a hatalomból 2005-ben, de mint bevett alternatíva ez most már bármely ellenálló ország irányában rendelkezésre áll. Az emberjogi ideológia így egyre nyíltabban mint egy külső támadás törvényesítésének eszköze kezd működni, ami annál is nyíltabban látható, mert pl. Szaúd-Arábia vagy Pakisztán az emberi jogok terén semmivel nem áll jobban mint Kirgizisztánban vagy a többi említett állam, ám itt fel sem merül e fegyver alkalmazása, amíg az amerikaiakkal az együttműködést nem mondják fel: „Azerbaijan and Uzbekistan, which are allies of the West and work with Western companies, can torture their political dissidents; but Malasya which imposed currency controls, it seen by key US politycy intellectualls as drifting towards outlaw status” (Pijl 2006:405).

Fontos szerepe van az emberjogi ideológiának a már az amerikai-angol tőke meghatározása alá vont államokban is, mivel az itteni törvényhozásokat - amennyiben a piac meghatározó erejének kiterjesztésével nem tette még fölöslegessé eleve az államot és a demokráciát - az amerikai morálfilozófus szerzők által definiált és a globális erők által szelektált tagokkal feltöltött nemzetközi fórumok által kimondott szabályokkal kötik meg. Így a helyi államok erejére

támaszkodó ellenállás és az önálló törvényhozásra támaszkodó társadalomszervezés nemzetközi emberjogi fórumok általi meghatározássá alakul át, belülről pedig ezt továbbítják és tágítják tovább a helyi törvényhozások rovására a széles jogkörű alkotmánybíróságok. A parlamenti választás és milliók választási részvétele így a tényleges politikai akaratképzés pusztán látszatává válik, paravánná a globális erők tényleges hatalmának eltakarására.

Irodalom

Pijl, van der, Kees (1984): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London. Verso.

Pijl, Kees van der: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge. London and New York. 1998

Kees van der Pijl: *Global Rivalries from the Cold War to Iraq*. Pluto Press. London/Ann Arbor 2006 459.p.

Rónay Miklós

A katolikus egyház jogrendjének nemzetközi kapcsolat-képessége

Abstract

A Szentszék nemzetközi közösségben való aktív tevékenysége a nemzetközi élet természetes része. A Szentszék természetéből, hivatásából, céltevékenységeiből nyilvánvaló, hogy az egész világon elterjedt katolikus egyházat képviseli a többi nemzetközi aktorral szemben. Bilaterális diplomáciai kapcsolatai és nemzetközi szerződéseinek túlnyomórészt az egyház egy adott ország területén élő része és az adott állam kapcsolatairól szólnak. A Szentszék tehát képes a világegyház nevében és javára külügyi tevékenységet kifejezni úgy, hogy mindezt a nemzetközi jogi keretek betartásával végzi.

A nemzetközi közjog kézikönyveiben azt olvassuk, hogy a Szentszék sui generis alanya a nemzetközi jognak. Azt a tevékenységet viszont, hogy a Szentszék a világegyház nevében és javára jár el külső partnerekkel szemben, a nemzetközi közjog nem könnyen értelmezi. Azt, hogy az államok így szerződnek a Szentszékkel, vagy nem is említik, vagy „hagyománynak” minősítik, vagy az államok részéről valamilyen engedelménynek tekintik, de más megoldásokat is találhatunk. Ebben a tanulmányban megkísérlem, hogy a nemzetközi közjog tudományos paradigmáján kívül, de a jog paradigmáján belül keressek egy olyan modellt, ami jogi mechanizmussal magyarázza meg, hogy a Szentszék hogyan képes az államokkal szemben a világegyház nevében és érdekében föllépni.

1. Bevezetés: a probléma leírása, egy lehetséges megoldás horizontja

1.1. A nemzetközi jogi kézikönyvek / tankönyvek gondolkodásmódja

A nemzetközi jogi kézikönyvek általában a jog fogalmi gondolkodásmódjából indulnak ki, vagyis először az egyes nemzetközi jogalanyiságra aspiráló entitások erre való képességét vizsgálják meg a nemzetközi közjog államisági kritériumai alapján. Az egyháznak ugyan a világon a legtöbb kiépített nemzetközi kapcsolata van (174 diplomáciai kapcsolat¹ és kb. kétszáz hatályos konkordatárius szerződés²), a nemzetközi

¹ Ld. részletesebben: www.vatican.va/news_services/press/documentazione/documents/corpo-diplomatico_index_it.html

² Elsődleges megismerési forrásuk: a katolikus egyház hivatalos közlönye, az *Acta Apostolicae Sedis, Commentarium officiale*, Romae, 1909. skk. (rövidítése: AAS), és az egyes szerződő államok hivatalos közlönyei. Másodlagos megismerési források: *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le Autorità civili*, Vol. I-II. (szerk. MERCATI, A), Typ. Pol. Vat, 1954. Előzménye: Nussi, V, *Quinquaginta conventiones de rebus ecclesiasticis inter Sanctam Sedem et civilem potestatem variis formis initae in XXV titulos digestae*, Romae, 1869., valamint Ciprotti - Talamanca (szerk.), *I concordati di Pio XII 1939-1958*, Milano, 1976.; Ciprotti - Zampetti (szerk.), *I concordati di Giovanni XXIII e dei primi anni di Paolo VI 1958-74*, Milano, 1976.

közjognak mégis nehézséget jelent, hogy ezt a jogi tény a kialakított magyarázó rendszerében kezelje³.

Azt gondolom, hogy nem fontos, hogy ezt a jelenséget a nemzetközi közjog fennálló paradigmáján belül próbáljuk megmagyarázni. Szerintem csak azért alakult ki az a gondolat, hogy ezt a kérdést feltétlenül ezen a paradigmán belül kell megpróbálni megoldani, mert 1) az egyetemi képzés során a nemzetközi közjog tankönyv az egyetlen hely, ahol a Szentszék nemzetközi tevékenységével találkozunk, és 2) ezek a tankönyvek azért így közelítik meg a kérdést, mert tudományos paradigmájuk ezt engedi meg.

1.2. A külügyi gondolkodás, gyakorlatiasabb megközelítése

A nemzetközi kapcsolatok tudomány megközelítése logikai értelemben a nemzetközi jog előtti. Annak, hogy *egy nemzetközi aktor hogyan gondolja el magát*, a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatánál nagy jelentősége van, mert 1) ez alapján az érték szemlélet alapján fogja külkapcsolatait rendezni, 2) ha elfogadták tárgyalópartnernek, akkor olyannak fogadták el ahogy tárgyalt, ahogy cselekedett, és a „hogyan elfogadható” kérdéséről nem érdemes vitatkozni. A nemzetközi kapcsolatok tudomány nézőpontja szerint minden aktor a saját önképe alapján képviseli önmagát⁴. Vagyis ha a Szentszék képes az egyház önképének megfelelő kapcsolatok kialakítására a külvilággal, és az egyház önképe nem egyezik meg a nemzetközi közjog egyházzal kialakított képével, akkor a nemzetközi kapcsolatok tudomány nézőpontja szerint csak az elsőnek van jelentősége, hiszen *ilyenként fogadtatta el magát*. A jogi és a nemzetközi kapcsolatok tudomány által adódó *nemzetközi képesség* között így esetenként diszkrépancia adódhat.

A nemzetközi jog először elvileg akarja eldönteni, hogy valami a nemzetközi jog alanya-e vagy sem, és csak ha az entitás ennek megfelelt, akkor vizsgálja annak cselekményeit tovább. A nemzetközi kapcsolatok tudomány viszont az erőcsoportosulások egymáshoz való viszonyát tekinti vizsgálendő valóságnak. Az ezen az anyagon keletkező jelenség-mintázatokat, szokásokat, szabályokat pedig másodlagosnak tekinti, következménynek, olyannak, amiket az erőközpontok az egymással való küzdelmük története folyamán mint rendet kialakítanak. Így magát a nemzetközi jogot is másodlagosként tekinti. Az egyházzal kapcsolatos nemzetközi kutatásnál a *nemzetközi kapcsolatok tudomány előnye* tehát az, hogy nem kell előre megmondani, hogy az egyház alanya-e vagy sem, és ha igen, akkor hogyan, hanem az majd a végén evidencia módjára kiadódik.

1.3. Az egyház önreflexiója és annak államok számára való kifejezése

Eszerint tehát jelentősége van annak, hogy *az egyház hogyan gondolja el magát*, és ezt a kutatás során figyelembe is kell venni. Az egyház önreflexiója – amit a teológia

³ A Jogi lexikonban is egy az államisági kritériumokból kiinduló gondolatmenetet olvashatunk: „[A Szentszék] Nemzetközi jogalanyisága 1870-ig a Szentszék világi hatalmán alapult. Az Egyházi Állam megszűntével a Szentszék nemzetközi jogalanyisága továbbra is megmaradt, jóllehet Olaszország területén működött [...]” Ez azonban így paradoxon, és nem magyarázat. AA. VV., *Jogi lexikon*, Budapest, 1999, 555.

⁴ Az identitás alapú iskola alapműve: Wendt, A, *Social Theory of International Politics*, Cambridge, 1999.

ekkleziológia nevű ágazata fejt ki – az egyházat úgy jellemzi, hogy az *az egész világon egységes tanítással és egységes szervezettel rendelkező szakrális közösség*, ami minden emberi hatalomtól független módon működik. A kánonjog – az egyházi tudományok egy olyan ága, ami szigorúan a teológiai önreflexió alatt áll – feladata pedig az, hogy az egyház teológiai önreflexióját, vagyis az ekkleziológiai anyagot a mindennapok működésére fordítsa le. Ennek szervezeti felépítést leíró része a kánoni alkotmányjog (korábban kánoni közjognak, *ius publicum canonicum*nak hívták). Az egyházzal párbeszédben álló államoknak a teológiai önreflexió anyagból tul. semmit nem kell érteniük („az államok nem értenek a teológiához” elve), mert ezt a kánoni alkotmányjog „lefordítja” a minden állam által érthető általános (római jogi eszközökkel dolgozó) konstitucionális jogi formára. Így elég, ha 1) a kánoni alkotmányjog működését és működtethetőségét ismerik / értik, és 2) az a bizalom fogalmazódik meg bennük, hogy ha ezzel a jogi szisztémával nemzetközi szerződést kötnek, akkor ez a szervezet a szerződést végre fogja tudni hajtani.

A konkordatárius szerződések nagy számából úgy tűnik, hogy a Szentszék képes a világegyház nevében és érdekében a külsőkkel szemben fellépni. Ezek szerint – tapasztalati alapon – azt kell mondani, hogy az egyháznak sikerül az önképét érvényesítenie. A *szerződési bizalom felkeltésében a kánoni alkotmányjog kulcsszerepet játszik*. Vagyis a kánoni alkotmányjog egy olyan jogi önszabályozás ami egyszersmind az önkép külsők (államok) előtti érvényesítésének fontos eszköze.

Mindebből arra kell, hogy következtessünk, hogy a *kánoni alkotmányjog* olyan jogi anyag, aminek *vizsgálatával* fölállíthatunk egy olyan elméletet, ami 1) tisztán jogi módszerekkel és szemlélettel dolgozik, 2) amivel nem veszítjük szem elől az egyház önképét (ez fontos, mert a szerződési és általában a külügyi *képviseleti szándéknak* ez konstitutív szempontja), úgy hogy közben nem kell teológiai szakkérdésekbe belefolyni.

1.4. A modellezés előzőekből adódó kiinduló alapállása

Ha azt látjuk, hogy a Szentszék képes a külsők előtt az egész egyházat képviselni, akkor *erre a tényre* kell magyarázatot keresnünk, és nem azt mondani, hogy de ez a nemzetközi közjog a prioritjai alapján nem is lehetséges.

Induljunk ki egy olyan *alapállásból*, melynek egyik oldala a kánoni közjogi rend (ami tartalmazza az egyház önképét, amit képvisel), és ami egy lehetséges szerződés egyik oldala lesz, másik oldala pedig az állam állami közjogi rendje (ami tartalmazza az állam önképét, amit képvisel) ami egy lehetséges szerződés másik oldala lesz. Tehát van két – önképeket kifejező – jogrend, melyek egymással diplomáciai kapcsolatban állnak, és a nemzetközi jog szabályai keretei között kommunikálnak / szerződnek egymással.

Ezt az alapállást támogatja, hogy ha a konkordatárius szerződéseket pozitívisztikus attitűddel elemezzük, azt találjuk, hogy ezek a nemzetközi szerződések úgy tekintik az egyház és a helyi állam jogrendjét, mint *két szabályos jogrendet*, melyek között *egy nemzetközi közjogi szerződés kollíziós jogot* létesít. Kollíziós jog voltukat egyes szerződések ki is mondják, mások csak implicite tartalmazzák.

Ez a modellezés 1) egyértelműen jogi technikájú (logikájában az összehasonlító joghoz áll a legközelebb, míg a felek kapcsolatának és magának a szerződésnek a

technikájában teljesen a nemzetközi közjog kogens normái alapján áll), 2) inkább gyakorlati, mintsem a nemzetközi közjog elvi (államisági kritériumokból kiinduló) alapjaira épít.

1.5. Az egyházi jogrend nemzetközi kapcsolat-képességének vizsgálata

A szemléleti alapvetés után rátérek arra, hogy az egyházi jogrend nemzetközi kapcsolat-képessége alapjait keressem. Az bizonyosnak tűnik, hogy *nem* a nemzetközi közjog diktálja, hogy az országok ezzel a jogrenddel diplomáciai kapcsolatot létesítsenek. Az is biztos, hogy *nem* az egyes államok joga teszi ezt kötelezővé az állami vezetésnek, sőt ott inkább a nehézség adódik, hogy más vallási jognak ilyen képessége nincs, márpedig az állami jogrendek (többsége) a vallási közösségekkel való egyenlő távolságot kívánják az állami vezetéstől⁵. Másrészt viszont az államok kapcsolatot szoktak fölvenni a területükön élő vallási közösségekkel. Amennyiben a katolikus egyházzal is meg akarják ezt tenni (meg kell, hiszen egyenlően kell hozzájuk viszonyulni), akkor *ezt kánoni okokból csak úgy érhetik el*, ha nem közvetlenül a helyi egyházzal, hanem a Szentszékhöz fordulnak. Azt *sejtjük* tehát, hogy maga az *egyházjog* (közelebbről a kánoni alkotmányjog) *szerkezete* az, ami az államokat a Szentszékhöz való kapcsolat felvételre készíti, amikor a területükön élő katolikus egyházzal akarnak hivatalos kapcsolatba lépni. Vagyis már a kapcsolat hivatalos felvételkor valamilyen kapcsolatba léptek a kánoni jogrenddel, és az hatással is van a cselekményükre. Schanda Balázs ezt úgy fejezi ki, hogy „az államok a Katolikus Egyház szuverenitását *bizonyos értelemben* az Apostoli Szentszék szuverenitása *elismerése által* fejezik ki”⁶. Ebben a tanulmányban ezt a gondolatot szeretném egy lehetséges magyarázat fölvezetésével továbbvinni.

2. Az egyházi alkotmányjog kialakulása, jelentősége és szerepe

2.1. Az egyházi alkotmányjog kidolgozása

Az egyházban a *tanítás és az egyházi szervezet* minden emberi hatalomtól való *függetlenségének* igénye a Római Birodalom cezaropapista időszakában alakult ki, amikor a császár teológiai kérdésekben is igyekezett állást foglalni. Ez a igény a Római Birodalom bukása utánra olyan formát öltött, hogy az egyház a külsőkkel, vagyis a világi hatalmakkal úgy kommunikált, ahogyan a hatalmak egymás között általában szoktak. Ezt egy - másfél évezreddel később úgy mondanánk, hogy külügyi kapcsolatok módjára. Ezzel egy időben azt a szemléletet is tanította, hogy *az ember szakrális és profán szférája* fölött az egyház és a világi hatalom egymástól *elválasztott módon* gyakorol felügyeletet (*gelasiusi elv, dualizmus*). Ennek első és leghíresebb forrása I. Gelasius pápa (492-496) Anastasius császárhoz írt levele, melyben 494-ben – vagyis a Romulus Augustus császár 476-ban történt trónfosztása utáni hatalmi vákuumot kihasználva – azt írta, hogy vallási

⁵ Schanda, B. *Magyar állami egyházjog*, Budapest, 2000, 89.

⁶ Schanda, 90.

kérdésekben a császár a pápa alávetettje, világi kérdésekben pedig a papság az uralkodóé⁷.

A dualista szemlélet jogi megjelenési formája a híres középkori *ius commune* vagy más néven az *utriusque iuris* kettős jogi szisztémája. Míg ennek világi ága, a császári jog a modern territoriális szuverének törekvései folytán a történelem folyamán elhalt, az egyházi ága a mai katolikus egyházjogban kontinuus módon él tovább.

Az abszolutizmus korában a világi szuverének szívesen éltek a vallásfelhasználás eszközével (*cuius regio eius religio*). A protestáns fejedelmek egyszerűen államegyházi rendszert építettek ki (az ország protestáns vallási irányítása az államszervezet egy ágazata volt). A katolikus szuverének számára azonban az államegyházi rendszer el se volt képzelhető, mert a katolikus egyháznak az első évezred közepétől kialakuló külpolitikai karakterű tevékenysége és függetlenség-igénye⁸ folyamatosan azt a feladatot állította az egyházi vezetés elé, hogy ennek az államosító tendenciának álljon ellen.

Az *egyház szuverenitás elméletének kialakítását* éppen az egyházi önreflexió védelmeként, a függetlenség-igény megerősítéseként értékelhetjük. Azzal, hogy az egyház a XVI. században kialakuló szuverenitás elméletek kidolgozásában önmaga szuverenitás elméletének (*societas perfecta seu sufficiens*) kidolgozásával részt vett, az azelőtt is meglévő *külügyi aktor voltát* tette a világi külügyi aktorok számára *megközelíthetőbbé, érthetőbbé, intézményileg kompatibilisebbé*. Az egyházi szuverenitás elmélet mint külügyi polémia belső, egyházjogon belüli oldala az *egyházi közjog* (*ius publicum canonicum*) – mai szóhasználattal *egyházi alkotmányjog* – mint önálló egyházjogi ágazat szuverenitás elmélettel egy időben való kidolgozása volt. Ebben az egyház *konzisztens jogrend módjára fogalmazta meg önmagát*, ami hozzájárult az egyházi és a világi jogi szférák közötti határvonal világosabb definiálásához. Ezáltal az egyház és a helyi világi hatalom viszonyát, esetleges konfliktusát a *jogrendek klasszikus kollíziójának* mintájára lehetett elgondolni, ellentétben a *ius commune* napi gyakorlatának kaotikus viszonyaival. Másrészt, mivel a kor világi szuverenitás elméleteivel azonos jogi technikával dolgozott (jóllehet a teológiai adottságokat maximálisan figyelembe kellett vennie), az egyházi jogrendet olyan formában, olyan jogtechnika felhasználásával interpretálta, ami *a világi jogrendekkel jogilag analóg*.

Az egyházi szuverenitás elméletet és közjogot ma nem hangsúlyozzák a jogtörténeti oktatásban, bár ugyanúgy részét képezi az egyetemes jogtörténetnek, mint más jogi szisztémák történeti alakulása. Legjelentősebb korai gondolkodói: Francesco Suarez (1548 - 1617), Bellámin Róbert (1512 - 1621), Giovanni Battista De Luca (XIV. Benedek néven pápa 1740-1758), Pihring, Engel, Pilcher, Layman, Prospero Farinaccio, Van Espen, Fagnani, és Reiffenstuel.

⁷ Gelasius I, Epist. VIII. *Ad Anastasium Augustum*. "Két alap van, ó fenséges császár, melyekre e világ alapozódik: a pápa szent hatósága és a királyi hatalom. [...] Ha pedig igaz, hogy a papok engedelmességek a te törvényeidnek, melyek a közrendre vonatkoznak, és nem akarnak a világi dolgokban megjelenni [...] [ugye] illik, hogy te pedig engedelmeskedj nekik, akiknek az isteni misztérium dolgaiban való tevékenykedés joga adatott meg?" [Ford. tölem.]

⁸ Az egyháznak már 756., a Pápai Állam létrejötte előtt is volt olyan tevékenysége, amit ma külügyinek neveznénk. Tehát a külügyi tevékenység nem kötődik a Pápai Államhoz, ahogy az annak megszűnése (1870) után is folytatódott.

Állami és egyházi szuverenitás elméletek tehát egymás mellett élnek. Ez a jelenség több szempontból is *jól írja le* azt, ahogy az egyház az államok és az egyház viszonyát tekinti:

- 1) Az egyház alapvetően nem "áll harcban" az államokkal, csak a szakrális szférában való joghatóságát védi.
- 2) Szakrális joghatóságát igen nagy területen gyakorolja (az egész Föld), melynek egésze világi szuverének – az egyház szerint is jogos – területével esik egybe.
- 3) Az államok és az egész világon egységes egyház között *az alaphelyzet* a békés egymás mellett élés és az adott területen élő emberekért való gyümölcsöző *együtműködés*⁹, és nem az egymással való küzdelem.

Ezt az elgondolást az egyház a legegyszerűbben úgy mondhatta el, hogy a kialakuló világi jogrendekkel *párhuzamos*, azok *mellett* létező *jogi vertikumként* interpretálta önmagát.

A szuverenitás elmélet és alkotmányjog kidolgozásának az a világos *üzenete*, hogy "a kívülálló viszonyuljanak az egyházhoz a nemzetközi jog szabályai szerint". Ez az üzenet önmagában is pacifikáló hatású a viszonyrendszerre, amennyiben hozzájárult ahhoz, hogy a küzdelem a politikai harcról az egyházi közigazgatást és intézményeket létükben kevésbé veszélyeztető jogi polémiára terelődjön át.

Ennek az interpretációnak az az értelme is megvolt, hogy a szétválasztási törvények ideje (XIX. század) után, amikor az államok azt a tant alakították ki önmaguk számára, hogy "nem értünk a valláshoz" – és ezzel az egyháznak évezredek célja valósult meg (szakrális és a profán szféra duális szemlélete, gelasiusi elv) –, az egyház az államok számára *továbbra is érthető* entitás maradt. Az államoknak, az állami szervek dolgozóinak nem is kell érteni, hogy mi a vallás – jobb is, ha ezt *mint* állami köztisztviselők nem értik –, elég, ha értenek a klasszikus alkotmányjoghoz, márpedig ez a szakmájuk. A tudatosan kialakított *alkotmányos szerkezeti analógia* miatt az egyház úgy tud az államokkal intézményi kommunikációt folytatni, hogy a szakrális szférához nem engedi őket közel (duális szemlélet).

2.1.1. Az alkotmányjogi munka mint 'demonstratio suverenitatis'

- 1) Az egyházi alkotmányjogi munka a szuverén államokkal *jogtechnikájában azonos* elven felépülő, analóg alkotmányjogi struktúráként *interpretálta* az egyházat. Vagyis az egyház, alkotmányjogi interpretációjával nem állítja azt, hogy az egyház állam volna, hiszen mindig is hangsúlyozta, hogy szakrális entitás. Lajolo szerint a tökéletesnek mondott társaságok csak jogilag egyenlők, és nem egyébként vagy természetük szerint¹⁰.

⁹ Ma egyes országokban politikai vita folyik arról, hogy az elválasztás mellett lehet-e együtműködés. Jogelméleti szempontból – nézetem szerint – ennek semmi akadálya, csak akkor nem lehetséges, ha azt az egyik fél azt akaratilag kizárja. A belga v. Dél-európai modell pl. éppen az együtműködésen alapul. Vö. Schanda, 202. skk.

¹⁰ Lajolo, *I concordati moderni*, Brescia, 1968, 493-496, valamint Gismondi - Maccarone - Saraceni - Spinelli, *Rapporti attuali fra Stato e Chiesa in Italia*, in *Justitia*, 36, 151.

- 2) Ahogy ezt a korábbi alkotmányjogi szövegek kifejezték: *az egyháznak eredendő sajátossága*, hogy mint jogrend, ugyanolyan, mint akármelyik világi szuverén jogrendje¹¹. Az tehát, hogy az egyház is kidolgozta a szuverén jogrendekre jellemző technikájú jogi önértelmezést, *nem jelenti azt, hogy ettől vált volna ilyen kapacitású entitássá*¹². Az egyházi alkotmányjogi munka tehát 'demonstratio suverenitatis' és nem 'creatio suverenitatis'. Az alkotmányjog tehát eszközszerű, az egyháznak mint szakrális entitásnak egy stuktúrálási technikája.
- 3) Ezzel a demonstratio suverenitatis-szal világosabbá teszi a partnerek számára, hogy mint micsoda áll párbeszédben más jogrendekkel. A teológiai reflexió ugyanakkor az egyházat továbbra is olyanként képezi le, ami fölött – *teológiai okokból – semmilyen földi hatalom nem állhat*. Ennek az államok, politikusaik és jogászaik számára legvilágosabb megfogalmazása továbbra is az, hogy *szuverén*. Ahogy Erdő Péter fogalmazza: "[...] a Katolikus Egyház *szuverénnek* vallja magát, *ugyanakkor szigorúan függőnek* az alapítónak, Krisztusnak az akaratától és rendelkezéseitől"¹³.
- 4) A II. vatikáni zsinat (1963-1965) dokumentumai a *societas perfecta* tanát a szó szoros értelmében nem használják, de a zsinat után – noha kisebb gyakorisággal – előfordul a törvényhozói szövegekben is (éppen az egyház diplomáciai működését szabályozó MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*ban is¹⁴) és a szakirodalomban is. Álláspontom szerint ennek a jelenségnek *gyakorlati okai* (is) vannak, és ezek a gyakorlati okok éppen az egyház nemzetközi jelenlétével, külügyi tevékenységével kapcsolatosak. A *ius publicum canonicum* klasszikus időszakában kialakított, és az államok számára nagyon jól érthető egyház-modell, egyház-interpretáció az egyháznak *hosszútávon is igen fontos külkapcsolati tőkét* jelenti. Ez az egyház-modell vezetett az állami partnerek szemében kialakított, és az egyház - állam kapcsolatokat meghatározó egyház-képhez. Ez egy olyan állami egyház-kép, ami által biztosítható, hogy az államok úgy viszonyuljanak az egyházhoz, ami az egyház részéről is elfogadható. Ezt az egyházhoz-való-viszonyulást – ahogy a gyakorlat mutatja – az államok elfogadták, és ma is gyakorolják.

Ez az egyház-kép, amiről itt szó van, természetesen nem azonos az államok belső jogaiban, alkotmányjogaiban kialakított egyház-képekkel, amik egymástól is erősen eltérőek. *Ez az egyház-kép*, amiről itt szó van, legalább nagy vonalaiban *az egész világon azonos*. Legalább annyiban azonos, hogy ez alapján az államok az egyházzal való kapcsolatot a nemzetközi kapcsolatok módjára tartják és rendezik. Az egyház / Szentszék nemzetközi kapcsolatai tekintetében tehát ez a lényeges, ez a hatótényezőként működő

¹¹ Jannacone magyarázata az „ordinamento giuridico primario” fogalmára: „ami motivációit és alapvető érveit saját egyházi társadalmában találja, amelyből és amely érdekében [a jogrend] létrejön”. Jannaconét idézi: Lajolo, 146.

¹² Lajolo, 33-34.

¹³ Erdő P, *A magyarországi elválasztási modell alapelvei a katolikus egyház szemszögéből*, in AA. VV., *Az állam és egyház elválasztása*, Budapest, 1995, 118.

¹⁴ Paulus VI, *MP Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, 1969. VIII. 8., in AAS 61 (1969) 473-484.

aspektus, és nem az állami belső jogi. Ez egészen evidens módon köszön vissza a gyakorlatban, mégpedig a szentszéki diplomáciai kapcsolatok és a konkordatárius szerződések tematikájában. Megfordítva: ha így fogjuk fel az egyház / Szentszék és az államok közötti diplomáciai kapcsolatokat ill. nemzetközi szerződéseket, akkor nem kell őket rendkívülieknek, különlegeseknek tekintenünk, mert egészen egyszerű működési mechanizmust találtunk rájuk, ami egyszerű és evidens módon magyarázza őket.

2.1.2. A nemzetközi közjog viszonya az egyház szuverenitás elméletéhez

Az egyháznak nem célja, hogy az iskolákban tanítsák, hogy szuverén, sőt, *szuverenitás-tanának sem célja, hogy azt tanítsák vagy formálisan elismerjék*. A szuverenitás-tan célja az, hogy az egyház *gyakorlatban meglévő és a gyakorlatban elismert* olyan lét- és cselekvésmódját tegye érthetőbbé és intézionálisan kompatibilisebbé, amilyen lét- és cselekvésmóddal azok az entitások bírnak, amelyek szintén minden más hatalomtól függetlenek. A nemzetközi jogi tankönyvek azt le is írják, hogy az egyház kormányzata (a Szentszék) független minden más hatalomtól, azt is, hogy ez a kormányzat a távoli egyházzrészeket „valahogyan” felügyelete alatt tartja, és hogy az egyes világi szuverének területén élő részei védelmére a lokális világi szuverénnel nemzetközi szerződéseket stipulál, és ezekkel nagykövet / nuncius útján tartja a nemzetközi kapcsolatot. A probléma akkor jön, amikor ezen tulajdonságait egyes tankönyvek a fél négyzetkilométer kiterjedésű Vatikán Városállamra vagy az 1870-ben megszűnt Pápai Állam valamilyen szokásjogi továbbélésére hivatkozva igyekeznek megmagyarázni (vö. mindent az államisági kritériumokból magyarázni), esetleg egyszerűen kulturális „szokás”-nak kategorizálják, és nem az egyház *egész világon egységes jogrend* voltából igyekeznek megközelíteni. Pedig az államok számára a gyakorlatban éppen ez az egységes jogrendiség jelent az egyházhoz *kapcsolódási pontot*, ez alapján képesek vele szerződéseket kötni, ez alapján várják el, hogy az egyházkormányzat képes legyen a területükön élő egyházzrészrel a szerződéseket végrehajtatni, stb.. Márpedig, ha valami a gyakorlatban működik, és hatótényező, akkor ahhoz előbb-utóbb elméleti magyarázati utat is lehet találni. Attól, hogy a nemzetközi közjogi és államelméleti tankönyvek nem hozzák az egyházi szuverenitás elméletet, attól az államok (a külügyminisztériumokban dolgozó apparátus, a tárgyalók, stb.) még érzékelik az egyházi jogrend jogi hatékonyságát és szerződésképeségét, mégpedig az egyházi és állami alkotmányjogi szerkezeti analógia miatt.

2.2. Az egyház mint szuverén jogrend

2.2.1. A katolikus álláspont: egyház és állam dualizmusa

Az egyház egységes jogrendi szemlélete ahhoz vezet, hogy a gelasiusi kettős iurisdictio elve egyház és állam viszonylatában két, egymástól független *jogrend* elvévé fogalmazódott át. Paczolay szerint a gelasiusi *elválasztási elv a keresztény*

gondolkodásmód egyik alapvető társadalomelméleti toposzává vált¹⁵, és a XIX. századi elválasztási törvények is ezt a sémát követték.

A kánonjog mint jogi vertikum az egyetemes egyházi törvényhozótól, vagyis a pápától a krisztushívőkig (ez az egyházjogban a 'természetes személy'-nek megfelelő terminus¹⁶) tart, és az egész világon – tudniillik az egyház közigazgatási rendszere által lefedett területen – hatályos. Így tehát nincs értelme megkülönböztetni a Szentszékét 'az egyház többi részétől'¹⁷, mert az egész egyház *kontinuus jogrendi valóság* az egyházkormányzattól a kormányzott krisztushívőkig.

Ebből az következik, hogy egy a katolikus egyházban megkeresztelt krisztushívő egyszerre (legalább) két diplomáciai képvisellel rendelkező jogrend, vagyis az egyházi jogrend és az állampolgársága(i) jogrendje(i) joghatóságai alá tartozik. Ez a „két jogrendnek való szimultán alávetettség problémája” – első ránézésre – súlyos jogelvi nehézségekhez vezethet. A katolikus egyház diplomáciájának jelentős részét ugyanis az teszi ki, hogy az egyes államok területén fekvő egyházmegyék és az azok joghatósága alá tartozó krisztushívők szakrális javát (és az ennek ellátásához szükséges anyagi javakat) képviseli azokkal az államokkal szemben, melyek területén ezek az egyházmegyék elhelyezkednek és amely államoknak ezek a krisztushívők egyszersmind állampolgárai is¹⁸. A gyakorlatban viszont nehézséget nem tapasztalunk, ugyanis egyrészt az egyház csak a szakrális természetű kérdésekben igényel kizárólagos joghatóságot (pl. az adott ország területén működő egyházi hatóságok pénzügyi ellenőrzésében nem, mert az nem szakrális kérdés), másrészt a modern államok csak a világi természetű kérdésekben igényelnek kizárólagos joghatóságot (a *ius publicum ecclesiasticum*, vagyis az állami egyházjog csak nem szakrális kérdéseket szabályoz). Tehát az egyetemes egyházi jogrend és az egyes lokális állami jogrendek – az esetek nagy többségében nem ütköznek egymással, hanem – mint természetükben különbözők – "elmennek egymás mellett". Amennyiben viszont egyes kérdésekben mégis van ütközés, vagy nincs, de az egyházi és az állami fél egyszerűen így döntenek, akkor a két jogrend között nemzetközi szerződésben kollíziós jogot létesíthetnek.

2.2.2. A kánoni jogrend mint teljes jogrend természete, karaktere

Ez a jogrend nem egy terület védelmére, vagy gazdasági potenciál védelmére jött létre, arra nem is alkalmas, és az egyháznak erre nincs is szüksége. Ettől a jogrendtől *az elvárás*, hogy a kinyilatkoztatott hittartalom diakronikusan identikus megtartását *védje* és a megszentelő tevékenység megfelelő gyakorlását az egész emberiség számára egyöntetűen *biztosítsa*. Az egyház nem tekinthet el attól, hogy biztosítsa *önmaga és működése* minden hatalomtól való függetlenségét. Erdő Péter szerint: "Ha viszont a

¹⁵ Paczolay többször is említi. Vö. Paczolay, *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*, Budapest, 1998, 56.

¹⁶ CIC 204. *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, Città del Vaticano 1989., magyarul: *Az Egyházi Törvénykönyv. A Codex iuris canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal*, Budapest, 1986. (Rövidítése: CIC + kánon száma)

¹⁷ Pl.: „A katolikus egyház hierarchikus és transznacionális struktúrája *irányítani tudja* a „nemzeti” egyházakat.” Dinh-Daillier-Pellet-Kovács, *Nemzetközi közjog*, Budapest, 2003, 225.

¹⁸ Ciprotti, P, *Il diritto canonico nella diplomazia ecclesiastica*, in *Ius populi Dei*, Roma, é.n. 172.

Katolikus Egyház magát sem tartja teljesen illetékesnek bizonyos szabályai alakítására [ti. azok a krisztusi alapítás okán vannak az egyházban], még kevésbé fogadhatja el, hogy ez az állam joga legyen¹⁹. Valójában tehát a krisztusi anyag világi befolyástól való függetlensége, politikai vagy más felhasználástól való megvédése az az egyházi működés, *aminek a külügyi tevékenység az egyik derivátuma*. Ebből látszik, hogy a szentszéki diplomáciai tevékenység a világegyház külügyi tevékenysége, és nem pl. a Vatikán Városállamé.

Ez tulajdonképpen akkor is célja volt az egyházfegyelemnek, amikor az az első századokban kialakult. Az, amit a XVI. századtól kialakuló *alkotmányjogi szemlélet* ehhez *hozzátett*, az az, hogy az egyház *tekinthető* olyan szervezett társaságként, amiben a tanítás és a megszentelés rendjét és a krisztushívők egymáshoz való viszonyát nem szokások vagy szokásjogi szabályok esetleges – mindössze valamilyen hagyomány szerinti – együttese szabályozza, hanem ezeknek konzisztens rendszere van, ami *teljes jogrend módjára* tekinthető / tekintendő, és így is működik, és így lehet vele kommunikálni.

2.2.3. A jelenlegi kodifikált jog

A XX. század elején – az akkori általános kodifikációs hullámmal egy időben ill. annak részeként – az addigi dekretális joganyagot kodifikálták. Ezt nevezik első kodifikációnak, ami az 1917-ben kiadott kánonjogi kódexhez²⁰ vezetett. A kodifikációt Pietro Gasparri bíboros vezette, akinek döntéseiben erősen jelen voltak a kormányozhatósági, és a jog hatékonyságával kapcsolatos indokok. Az első kódex szigorúan a római jogi formákat követi, fejezetei pl. a Gaius és Lancelotti féle felosztásnak felelnek meg, mellyel egyértelműen a közös jogtörténeti és módszertani háttérre apellál. A kodifikáció következtében az egyházi jogrend a külsők számára könnyebben megismerhetővé és érthetőbbé vált.

Az első kodifikáció arra a „római kérdésnek” is nevezett időszakra esett (1870-1929), amikor a pápa birtokában nem volt olyan terület, ami fölött világi típusú szuverenitása lett volna. Ez a tény és az, hogy az egyházi jogrend a kodifikáció által könnyebben érthetővé vált, együtt oda vezettek, hogy már senki nem mondhatta azt, hogy a szentszéki diplomáciai apparátus és külügyi tevékenység a pápa világi szuverenitásának valamilyen derivátuma lenne. Kétségtelenné vált, hogy az egyházi jogrend által reprezentált egész egyház az, ami a külügyi partnerekkel – a nemzetközi jogi normák alapján – kommunikál.

Az egyházi önreflexió (ekkleziológia) a II. vatikáni zsinat folyamán további kidolgozást nyert (jóllehet alapvonalaiban a dolog természetéből adódóan nem változott),

¹⁹ Erdő P, *A magyarországi elválasztási modell alapelvei a katolikus egyház szemszögéből*, in AA. VV., *Az állam és egyház elválasztása*, Budapest, 1995, 120.

²⁰ *Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Typ. Pol. Vat., 1974.

és ezért újabb kódex kiadására volt szükség. Az 1983-as kódex²¹ bizonyos részterületeken jelentős jogi újításokat vezetett be, valamint a joganyag rendszerezésében is már egyházasabb forma érvényesül, azonban *az egyházi alkotmányjogi szerkezet változatlanul maradt.*

2.3. Megjegyzés

Az egyház szuverenitás elmélete ill. az egyházi alkotmányjog nem azért hatótényező az államokkal / világi jogrendekkel való külügyi természetű kapcsolat alakításában, mert az államok az egyház mint teljes jogrend szuverenitását „elismernék”. Nem azért volt érdemes áttekinteni az egyházi szuverenitás elmélet és alkotmányjog kialakulásának történetét, mert az államok az egyházi jogrend korát, jogtörténeti presztízsét, vagy kulturális tekintélyét értékelnék, amikor azt nemzetközi kapcsolatra képesnek találják.

Az én nézetem az, hogy az államok az egyházi jogrend jelenlegi képességét, kapacitását mérik föl, és találják nemzetközi kapcsolatra képesnek, amikor külügyi kapcsolatba lépnek vele. A jogrend történetét azért kellett röviden áttekinteni, hogy világossá váljon, hogy az államok számára miért is annyira érthető, miért annyira ismerős ez a jogrend, ez az alkotmányjog. Egyrészt az évezredek együtt fejlődés miatt, másrészt a közös római jogi alapformák miatt, harmadrészt azért, mert a jelenlegi formáját karakterisztikusan meghatározó jogelméleti munkát ugyanabban a jogtörténeti korszakban és ugyanazokkal a jogtechnikai megoldásokkal végezték el, mint a világi jogrendekét. Éppen ebből következik az egyházi jogrend és a világi jogrendek formáljogi analógiája, és ebből adódóan az, hogy az egyházi jogrendet pl. ugyanúgy össze lehet hasonlítani egy világgal, mint világi jogrendeket egymással. Ezért ismerik ki magukat rajta már a kapcsolatfelvételkor vagy egy nemzetközi szerződés kötésén gondolkodó világi döntéshozók ill. szakértők.

3. Egy jogrend nemzetközi kapcsolat-képessége

Tekintsük most át egy közelebről meg nem nevezett jogrend nemzetközi kapcsolat-képességéhez szükséges ismerveket. Bruno Bertagna egy jogrend nemzetközi személyiségének okait keresve – többek között – annak *adottságaiban, jogrendi valóságában birtokolt képességét* említi:

- „a) A személyiség magából a *rendből* következik, a hatékonyság szabálya alapján [Verdrossra, Kelsenre és Fedozzira hivatkozik].
b) a *képesség* egyszerűen egy adottság, ami az által a jogi tény által van jelen, hogy a történelemben képes birtokolni a nemzetközi rendben való létezéshez megkívánt jellemzőket.”²²

²¹ *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, Città del Vaticano 1989., magyarul: *Az Egyházi Törvénykönyv. A Codex iuris canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal*, Budapest, 1986. (Rövidítése: CIC + kánon száma)

²² Bertagna, B, *Santa Sede ed organizzazioni internazionali*, in *Monitor Ecclesiasticus*, 1982, 141-142.

- ad a) A nemzetközi cselekvő *belső rendje* ill. annak hatékonysága az, ami a külügyi partnereire a külügyi gyakorlatban a legnagyobb benyomást gyakorolja. (Egy meglévő államisággal rendelkező állammal, amiben polgárháború van, nem tudni biztosan, hogy kivel kell tárgyalni, ki a hatalom valódi birtokosa, viszont az egyházban ez egyértelmű, ha jól működik.) Egy entitás belső rendjét annak jogi szerkezetével lehet a leghatékonyabban jellemezni. *Ez a belső jog relevanciája* a nemzetközi kapcsolatokra való képesség szempontjából.
- ad b) A nemzetközi rendben való létezéshez megkívánt *képesség* meglétének vizsgálata már túlmutat a jogi gondolkodás horizontján, és a nemzetközi kapcsolatok tudomány szemléletével rokon. Abból, hogy egy jogász ebben az irányban gondolkodik, látható, hogy a jogász is igényli, hogy a jog tisztán jogi, fogalmi gondolkodásán túlmutató segítséget is kapjon.

Jóllehet ez a jogrendek állapotára alapozó megközelítés első pillantásra eléggé elméletinek tűnhet, nézetem szerint éppen ez áll a legközelebb a gyakorlatban működő mechanizmusokhoz. A konkordatárius szerződések tartalmának elemzése ugyanis oda vezet, hogy azok az egyház mint jogrend és egy állam mint jogrend közötti kollíziós jogot tartalmaznak, teremtenek²³. És az államok éppen azért tartják szerződés-képesnek ezt a jogrendet, mert számukra meggyőző módon tudja előrevetíteni, hogy ha a szerződést megkötik, akkor azt az egyházkormányzat (a Szentszék) a távoli egyházrészekkel végre fogja tudni hajtítani. Erről nem a nemzetközi közjogi kézikönyvek győzik meg az állami külügyi döntéshozókat, hanem maga az egyházi jogrend, az állami jogrendekkel való analóg felépítésével, és a *nemzetközi szerződéseinek végrehajtásának hatékonyságával*. Más államok is azt tapasztalják, hogy az egyház jól és következetesen végrehajtja a szerződéseit és ezt elmondják egy szerződni készülő államnak. Ebben a témában a gyakorlaton van a hangsúly és nem az elméleten.

4. Az egyházi jogrend mai formája mint az egyház nemzetközi kapcsolat-képességének feltétele és hordozója

Korábban láttuk, hogy milyen történelmi körülmények közepette, milyen motivációk alapján és hogyan épült föl az a jogi koncepció, mely szerint az egyház jogszuverén jogrend. Ahhoz azonban, hogy ez a jogrend fenn tudja tartani a nemzetközi kapcsolat-képességét, ahhoz ma is és folyamatosan rendelkeznie kell azokkal a jellemzőkkel, ami a vele kapcsolatot keresőket erről a képességéről meggyőzi. Most ezt vizsgáljuk az 1983-as kódex és néhány olyan jogszabály alapján, melyek ágazati törvényekként az egyház nemzetközi kapcsolatait témájában relevánsak.

²³ Ld. Rónay M, *Ius matrimoniale concordatarium. A comparative approach*, in *Acta Juridica Hungarica*, 47 (2006) I, 27.

4.1. Az egyház mint egységes jogrend

4.1.1. Az egyház kormányzata

A katolikus egyház keletkezés-élménye az, hogy a kezdeti kicsi jeruzsálemi közösség világméretű expanziójával alakult ki. Ebből érthető, hogy szerkezete felülről lefelé haladó logika alapján építkezik, vagyis nem a kisebb közösségből választásos úton a magasabb szinten képviselőt szerző funkcionáriusok rendszere által áll föl, hanem éppen fordítva, az egyetemes egyház vezetése alapozódik meg teológiailag közvetlenül, és az ő döntésüktől függ a közigazgatási rész-kérdések megoldása. A mai jog is *expressis verbis* hangsúlyozza az egyház szerkezetének a keletkezés-élményben megalapozódó legitimitását: „Ahogyan az Úr rendelése szerint Szent Péter és a többi apostolok egyetlen testületet alkotnak, úgy kapcsolódnak egymáshoz Péter utóda, a római pápa és az apostolok utódai, a püspökök is”²⁴. Ebből az egyházképből adódóan az egyetemes egyház egységes szerkezetű, ami egyházmegyékre és egyéb közigazgatási egységekre oszlik. A „katolikus” szó a *κατα όλον* ('kata holon' = egész szerint) görög kifejezésből származik, amiből már eleve sok mindenre következtethetünk az egyház önképéről és várható külvilággal kapcsolatos viszonyulásáról.

Az egységes egyház kormányzatát a törvényesen megválasztott pápa gyakorolja²⁵, a római kúriai hatóságok segítségével²⁶, melyeknek rendes helyettesi hatalmuk (*potestas ordinaria vicaria*) van. A pápa és a kuriális hatóságok összességét nevezi a jog és a nemzetközi szerződések Szentszéknek²⁷. A szakirodalom az *egyházkormányzat* kifejezést is használja.

A pápa – és így a Szentszék – joghatóságát a jog pontosan definiálja. A pápai joghatóság öt jelzőjének (legfőbb, teljes, közvetlen, egyetemes, rendes) pontos jogi jelentésük van. Az egységes jogrend szempontjából relevánsak: 1) „legfőbb”: nincs előjárója, 2) „közvetlen”: azt jelenti, hogy legfőbb joghatóságát bármely kérdésben közvetlenül, vagyis az egyes krisztushívőkkel szemben is gyakorolhatja, anélkül, hogy ez az alatta lévő közigazgatási szinteknek sérelmet jelentene, 3) „egyetemes”: ilyen joghatósága az egész egyházra kiterjed.

4.1.2. A nemzetközi szerződések viszonya az egyházjog belső normáihoz

A hatályos jog 3. kánonja szerint a Szentszék által kötött nemzetközi szerződések a kódex ellentétes előírásai ellenére hatályban maradnak. Ezzel tehát a törvényhozó azt a szokásos rendet tartja meg az egyetemes egyházjog és a nemzetközi jog viszonyában, amit általában minden ország megtart a saját jogrendje és a nemzetközi jog viszonyában: a nemzetközi jogi szerződések magasabb jogot képeznek a jogrend belső jogához képest.

²⁴ CIC 330.

²⁵ „A püspökök testületének feje a római egyház püspöke, akiben jelen van az a tisztség, amelyet az Úr sajátosan Péternek adott meg, aki első az apostolok között; ez a tisztség utódaira is átszáll. Ez a püspök Krisztus helytartója és ezen a földön az egész egyház pásztora; tehát hivatalánál fogva a legfőbb, teljes, közvetlen, egyetemes, rendes hatalma van az egyházban, és ezt a hatalmát mindig szabadon gyakorolhatja.” CIC 331.

²⁶ CIC 360.

²⁷ CIC 361.

Ennek a kánonnak az az elsődleges jelentősége, hogy *a tárgyalópartner előre tudja*, hogy ha a Szentszékkal nemzetközi szerződést köt, akkor azt az egyházjogban *ugyanúgy fogják értelmezni és végrehajtani*, mint ahogy államok szokták a nemzetközi szerződéseiket értelmezni és végrehajtani, vagyis a nemzetközi szerződés – ütközés esetén – a belső jogot felülbírálja

A potenciális szerződő partner a 3. kánonból ezen kívül azt is megtudja, hogy 1) ha azt akarja, hogy a szerződését olyan hatékonysággal hajtsák végre az egyházi jogrendben, ahogy a nemzetközi szerződéseket szokták, akkor a Szentszékkal kell tárgyalnia, 2) hogy az egyházi jogrendet teljes és egységes jogrend módjára kell kezelje ill. értelmezze, de legalábbis azt, hogy az egyház ilyen önkép alapján fog vele tárgyalni. Ez a kánon a szentszéki diplomácia célját is megmutatja a partnernek, ti. hogy az az állam és az egyház viszonyát érintő minden nagyobb kérdésben tárgyal, és közvetlenül képviseli az egyházmegyét²⁸. Vagyis az egyház – az egyházjog ilyen szabályozása által – értelmezi a kint és a bent határát, és azt a *helyi egyházrész és a helyi állam között* definiálja, következésképpen *ilyen módon lehet* vele tárgyalni.

Ez a kánon azt – az egyház nemzetközi kapcsolatai szempontjából fontos – törvényhozói gesztust is megmutatja, hogy a törvényhozó (a pápa) az egyházi jogrendet felruházza azokkal a tipikus jogi tulajdonságokkal, amikkel az adott korban az állami jogrendek rendelkeznek. Vagyis a mai egyházjogban is megvannak a külső jogi struktúrákból történő jogi formák recepciójának tipikus gesztusai. Graziani szerint tény, hogy a kánoni jogrend struktúrája megengedi, hogy egy egyházi jogszolgáltatás és külképviselet funkcióit viselje magán²⁹.

4.1.3. Az államok és az egységes egyházi jogrend viszonya

Az egyház mint egységes jogrend értelmezés ellen egyes államokban sokszor megpróbálták fellépni, és a helyi egyházrészt a saját állami jogrendjük alá tartozóként kezelni. Ezt azonban már az államok saját szervei is kizárják, s ezzel elismerik azokat az igényeket, amiket a Szentszék támaszt. Olaszországban pl. megpróbálták ügydöntő népszavazást kiírni az 1929-ben kötött lateráni konkordátum³⁰ (nem azonos a lateráni szerződéssel, ami a Vatikán Városállamot létesítette) tárgyában. Az olasz Alkotmánybíróság azonban 1978-ban olyan határozatot hozott, hogy az „nemzetközi jogi, azaz másképpen független és szuverén alanyok stipulálta szerződés”, s mint ilyen, nem tehető ügydöntő népszavazás tárgyává³¹. Ez a határozati formula szó szerint értelmezve nem jelenti azt, hogy az Olaszország területén élő egyházrészt Olaszország nem tekintené saját jogrendje részének (ez volna a kiterjesztő értelmezés), azt viszont igen, hogy a Szentszék olyan szerződést kötött a katolikus egyház olaszországi egyházrésze nevében, mely szerződést az olasz állami szervek nem tudnak saját jogrendjükbe tartozóként kezelni, csak nemzetközi jogi szerződésként (szűk értelmezés). Az eredmény tehát az,

²⁸ Cardinale, I, *Le Saint-Siège et la diplomatie*, Paris-Tuornai-Rome-New York, 1962, 14.

²⁹ Graziani, E, *Diplomazia pontificia*, in *Enciclopedia del Diritto* XII, é.n., 598.

³⁰ *Concordato fra la Santa Sede e l'Italia*, 1929. II. 11, in AAS 21 (1929) 209-295.

³¹ A határozat megtalálható: *Giurisprudenza costituzionale* I., 1978, 79-100. vagy *Gazzeta Ufficiale*, 119 (1978) No. 39.

hogyan az olaszországi egyházrészt nemzetközi jogilag a Szentszék képviselte Olaszország előtt. Ezek után az egyháznak nincs szüksége Olaszország részéről annak expressis verbis elismerésére, hogy az olaszországi egyházrész a világegyház egységes jogi vertikumának szerves része, mert – ahogy látjuk – a gyakorlatban ez éppen így működik.

Ez egy fontos tanulság: az egyháznak nincs arra szüksége, hogy az egyes államok elismerjék, hogy az ő területükön élő egyházrész (mint szakrális közösség) nincs a joghatóságuk alatt, mert ez úgy is elérhető, hogy a Szentszék köt szerződést az egyházrész nevében a helyi állammal. Sőt, ha nincs is szerződés, a Szentszék képviseli a nunciuson keresztül a helyi egyházrészt az állammal szemben. Az csak az elméleti nemzetközi jogászok számára fontos, hogy az egyház mint az egész világon egységes jogrend az alanya a nemzetközi jognak, vagy csak a Szentszék az, és az „egyház többi része” nem. Tehát, ha a Szentszék szuverénnek ismerik el (de az egész egyházat nem), és az egyházjogi szabályozás ki tudja zárni, hogy az államok a területükön élő egyházrészekkel a Szentszék megkerülésével teljes értékű hivatalos kapcsolatot tudjanak tartani, akkor az egyház célja máris megvalósult, ti. hogy a az adott ország területén élő egyházrész Szentszék általi kormányzása a helyi világi hatalom befolyásától mentes legyen.

Barberini gondolatmenete hasonlít erre. Ő a nemzetközi jog Magyarországon is szokásos felfogásánál marad, és azt mondja, hogy az egyház tevékenységét nem lehet kül- és belpolitika módjára tekinteni (ahogy a nemzetközi kapcsolatok tudomány szemlélete alapján tennénk), hanem úgy, hogy a Szentszék és az egyházmegyék közötti ügyintézés a nemzetközi térben mozog³². Vagyis ő a világegyházat mint olyat nem tartja nemzetközi jogalannak (bár a szerződéselméleti alapon álló nemzetközi jogászok, ahogy látjuk, ezt megteszik³³). Az igaz, hogy a belső, egyházon belüli folyamatok (Szentszék - egyházmegyék) intézésekor államhatárokat kell átlépni és az ügyintézőnek bizonyos esetekben még vízumot is kell igényelni, ha nem diplomáciai képviselő. Viszont 1) az egyháznak / Szentszéknek mint nemzetközi aktornak, az az érdeke, hogy az egyházat egyházkormányzatilag elválassa a helyi államoktól, és azt az egész világon egységesen kormányozza, valamint 2) hogy az egyház / Szentszék képes volt (sok évszázad folyamán) olyan egyház - állam viselkedési normarendszert elfogadtatni, ami alapján az államok a területükön élő egyházrészrel diplomáciai és nemzetközi jogi úton kommunikálnak³⁴. Így Barberini számára nem jelent problémát, hogy 1) az egyházat teológiailag és egyházjogilag egységesnek tekintse, 2) miközben nemzetközi jogilag csak a Szentszék tekintti alannak, és 3) az egységes diplomáciai fellépést mégis sértetlennek lássa. Az egyház célja ez, és nem több, vagyis nincs olyan igénye, hogy egységességét elvi szinten elismerjék vagy tanítsák.

4.1.4. Esetjog: híres esetek, amikor az államok az egységes egyházkormányzat ellen léptek fel

Az egyház rendes működéséhez tartozik, és így az egyházjog részét képezi az a szabály, hogy a legátus (diplomáciai terminológiában apostoli delegátus) rendszeresen

³² Barberini, G, *Diplomazia pontificia* in *Enciclopedia giuridica*, IX, é.n., 6.

³³ Ld. a (6.2.2.) a nemzetközi jogi szerződéselméletek megközelítése c. fejezetet.

³⁴ Barberini, G, *Chiesa e Santa Sede nell'ordinamento internazionale*, Torino, 1996.

tájékoztatja az egyházkormányzatot a helyi egyházzrész életének körülményeiről³⁵. Ezt azonban néhány ország a belügyekbe való beavatkozásként értékeli, súlyosabb esetben meg is tiltja (ld. ma a Kínai Népköztársaság). Ilyen szabály volt életben Oroszországban is a XIX. század közepén. Oroszország fölvetette egy diplomáciai kapcsolat létesítésének ötletét, mire – a bíboros államtitkár Oroszország Szentszékhez küldött ügyvivőjéhez intézett jegyzékéből tudjuk – a Szentszék ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Oroszország törölje el ezt a jogszabályt. Miután ez megtörtént, 1862-ben a Szentszék nunciust küldött Szentpétervárra³⁶. Az egyház tehát arra fektet hangsúlyt, hogy a gyakorlatban ne akadályozzák az országok a Szentszék és a helyi egyházmegyék egyházkormányzati kapcsolattartását.

Ehhez hasonló eset történt Franciaországban, amikor az 1902-es kormányváltás után a Szentszékkel való viszony gyorsan hidegült. A diplomáciai kapcsolat 1904-es felmondását előre vetítette, hogy Declassé külügyminiszter közölte a nunciussal, hogy nincs joga a francia püspökökkel kapcsolatot tartani³⁷. Ez egyértelműen ellentétben állt az egyházi jogrend érdekeivel, hiszen a legátus (apostoli delegátus) olyan államok területén is tartja a püspökökkel, sőt a természetes személyekkel is a kapcsolatot, ahol a kapcsolat szintje nem diplomáciai.

Amennyiben diplomáciai kapcsolat is van, akkor a nemzetközi jog alapján is „minden diplomáciai képviselőnek joga, hogy minden törvényes módon informálódjon az akkreditáló állam területén, és az ott élő személyekkel ill. az akkreditáló kormányzattal kapcsolatba lépjen”, ahogy azt később az 1961-es Bécsi Szerződés 3. cikk 3§ d. pontja garantálja, előtte pedig a diplomáciai szokásjog alapján általánosan elismert volt. Amennyiben nincs diplomáciai kapcsolat, akkor sem szokták az apostoli delegátusnak megtiltani, hogy ezt a kánonjog által rárótt, rendszeres feladatát teljesítse. Ha viszont egy állam diplomáciai kapcsolatot vesz fel a Szentszékkel, akkor ezzel immár diplomáciai garanciát is vállal arra is, hogy megengedi, hogy a Szentszék diplomáciai képviselője a katolikus vallás és a katolikus egyház érdekeit képviselje a helyi állammal szemben akkor is, ha azok az illető ország állampolgárai vagy annak területén működő katolikus szervezetek³⁸. A diplomáciai kapcsolatfelvétel tehát az egyház részére azt kínálja, hogy saját jogrendje elveit az illető állammal szemben jobban, ti. ezzel a nemzetközi jogi garanciával megerősítve tudja majd védeni.

4.2. A diplomáciai működés szabályozása a kánoni jogrendben

Az egyházi diplomáciai működést a kánoni jogrend szabályozza. A kódex a főalakzatot és a feladatok felsorolását tartalmazza (CIC 362-367.), részleteiben pedig a *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* kezdetű motu proprio (ágazati törvény)³⁹ szabályozza.

³⁵ Vö. később: CIC 363. No. 1.-gyel, ill. CIC 364. No. 1-4-gyel.

³⁶ Ciprotti, P, *Frammenti di diritto diplomatico pontificio*, in *Studi in memoria di Mario Condorelli*, Milano, 1988, 366.

³⁷ Ehhez a lépéshez az adta meg a kormány részére a casus bellit, hogy a pápa a nunciuson keresztül Rómába rendelt egy helyi püspököt, ami egyébként a rendes egyházi ügymenetből semmiben nem lóg ki. *Archives diplomatique*, XCI (1904) 969.

³⁸ Ciprotti, P, 362 és 365.

³⁹ Paulus VI, *MP Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, 1969. VIII. 8., in *AAS* 61 (1969) 473-484.

Az egyház tehát a diplomáciai működést teljes egészében *az egyetemes egyház egy funkciójaként* értelmezi és szabályozza. Ennek megfelelően az abban tevékenykedők is ilyen szellemű kiképzést kapnak. E tevékenység szakrális természetéről való felfogást jól illusztrálja, hogy a nunciosok mindig pappá, sőt püspökké szentelt személyek⁴⁰, legtöbbször címzetes érseki címmel felruházva. Azért nem lehetnek világiak, mert a nuncius nem a Vatikán Városállam államisége jogán és javára végzi diplomáciai tevékenységét, hanem a katolikus egyház mint az egész világra kiterjedő szakrális struktúra jogán és javára.

Az egyház külügyi apparátusában (a szentszéki Államtitkárság Államokkal való Kapcsolatok Részlegén ill. a nunciaturákon) dolgozókat egységesen Rómában, a háromszáz éves, direkt erre a képzési formára létrehozott Accademia Pontificia Ecclesiastica nevű intézményben képzik⁴¹, pappá szentelés után, posztgraduális képzési formában. Annak érdekében pedig, hogy a diplomáciai képviselők gyakorlati tevékenységük során az egyházhoz mint olyanhoz és ne a helyi viszonyokhoz kötődjenek – a világi hatalmak diplomáciai képviselőihez hasonlóan – 5-7 évente új küldetési helyre kapnak beosztást.

4.2.1. A nuncius intézménye mint az egységes egyházi külügyi tevékenység kifejezője

Oliveri definíciója szerint „A nuncius feladata Róma püspökének primíciájából (elsőségből) ered és így az olyan feladatot lát el, ami a pápai hivatalhoz kötődik. Ezért minden nuncius közvetlenül a Szentszéket képviseli, amennyiben az az egyetemes Egyház szerve, és [...] a sokféleségben az egységet képviseli, ami Péter utódja hivatalának sajátossága.”⁴² Érdekes ennek a jogintézménynek a szabályozást ill. annak közelmúltját közelebbről is megnézni.

1) A II. vatikáni zsinat *Christus Dominus* kezdetű konstitúciójában (9. fejezet, c. pont) azt kívánta⁴³, hogy a törvényhozó szabályozza újra a legátus jogi alakzatát a püspökökkel kapcsolatos, a zsinaton kifejtett új ekkleziológiai elvek alapján. Kérdés, hogy ez vonatkozik-e a nuncius jogi alakzatára is. Ehhez először a legátus jogi alakzatát kell tisztázni.

A legátus – egy tisztán kánonjogi alakzat – a Szentszék és a távoli egyházmegyék közötti kapcsolattartás egyik intézményesült formája, amit már az első évezredben létrehoztak. Ma elsődleges feladatai, hogy a Szentszéket értesítse a helyi viszonyokról, részt vegyen a püspökök pápai kinevezésének előkészítő, informálódó folyamatában, a Szentszék eseti megbízása alapján fegyelmi és törvényességi felügyeleti eljárásokat végezzen a helyszínen, stb.. A legátus a középkor egyházjogában a *központosítás*, a püspökök „féken tartásának”, és az egyház egységessége fenntartásának, ill. intézményesen is láthatóvá tételének *egyik fontos eszköze* volt. A *Liber sextus*

⁴⁰ MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, I, 1.

⁴¹ Ld. www.vatican.va/roman_curia/pontifical_academies/acdecclles/index_it.htm

⁴² Oliveri, M, *Natura e funzioni dei legati pontifici, nel contesto ecclesiologico del Vaticano II*, Torino, 1978, 162.

⁴³ Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Decretum de pastoralis Episcoporum munere in Ecclesia, *Christus Dominus*, in AAS 58 (1966) 673-696.

(kihirdetése: VIII. Bonifác, 1298) egy ediktuma alapján pl. a legátus joghatósága konkurált a püspökével, ezért a trienti zsinat – a helyi püspököket megvédendő – külön ki kellett, hogy mondja, hogy hatalma a püspöké alatt van⁴⁴. A II. vatikáni zsinat (1963-1965) azt a változást hozta ezen a területen, hogy a püspököket egyrészt ekkleziológiailag megerősítette, másrészt tisztázta a pápához való viszonyukat. Eszerint a püspök annyiban teljes értékű, *amennyiben* tagja a Püspökök Testületének (aminek a feje a pápa)⁴⁵, vagyis *része a világegyháznak*. Ezáltal a zsinat *egyrészt* megerősítette a püspököt az egyházmegyéjében, *másrészt* azonban kizárta, hogy hivatala a világegyházzal fennálló egészséges és teljes értékű kapcsolata (communio) nélkül egyáltalán értelmezhető legyen. Ezután nem volt már szükség az erős legátus erősen kötő jogi alakzatára, mert a püspök magában a hivatala fogalmában, természetében erősen kötődik a világegyházhoz.

2) A zsinat után a Szentszék kiadta a *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* kezdetű motu proprio-t a legátus és a nuncius jogi alakzatának újraszabályozására. Ebben a legátusnak főszabályként *már nincs joghatósága* a helyi püspökök fölött, inkább csak *összekötőnek* lehetne mondani a Szentszék és a helyi egyházmegyék között.

Az új szabályozás másik jellemzője, hogy a legátus tisztán kánoni alakzatára épülnek rá a nunciusi – egyház és állam közötti kapcsolattartásra irányuló – funkciók, melyeket már a nemzetközi jog is szabályoz⁴⁶. Kánonjogi szempontból gyakorlatilag csak a legátus a valódi jogi alakzat, aki nunciusi funkciókat *is kaphat* a Szentszéktől, de vannak nem nuncius legátusok is⁴⁷. A kérdés tehát az, hogy ha a legátus jogi alakzata a zsinat során a helyi püspökök javára meggyengült, meggyengült-e a nunciusi funkció is? Az egyház külügyi tevékenysége szempontjából fogalmazva: most már a püspökök lettek-e az ottani állammal való kapcsolattartás alapvető végzői és a nuncius szerepe csak valamilyen segédkező vagy összekötő szerepre korlátozódik? Ezt látszik megerősíteni, hogy a zsinati szöveg végig csak a 'legatus' kifejezést használja, ami ebben az esetben mindkét működésre vonatkozhat. Ezen az állásponton van pl. Barberini⁴⁸. Ő abból indul ki, hogy ha a főalakzat a legátus, és erre additíve épülnek a nunciusi funkciók, akkor a nunciusi funkciók is „begyengültek” a helyi püspökök alá. Álláspontom szerint azonban a két funkció csak jogtechnikai okokból épül egymásra, valójában két különböző természetű működésről van szó, s így a *nunciusi funkciók nem osztják a legátusi alakzat sorsát* a zsinat utáni jogi gyengülésben. Vagyis annak ellenére, hogy a legátus a püspökök alá „begyengült”, annak nunciusi működése továbbra is „átnyúl a püspökök feje fölött”, és *közvetlenül végzi az állammal való kapcsolattartást*. Ezt erősítik a zsinat után keletkezett jogszabályok is:

a) A *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*ban az áll, hogy a pápai követ feladata, hogy az *egyház és állam* közötti kapcsolatot ápolja, és ez a feladat főszabályként az övé⁴⁹.

⁴⁴ Concilium Oecumenicum Tridentinum, *Decretum de reformatione*, can. XX, Sessio XXIV, 1536. XI. 11. in Alberigo-Joannau-Leonardi-Prodi, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Freiburg 1962, 748.

⁴⁵ Törvényi megjelenése: CIC 336, valamint CIC 375. 2§.

⁴⁶ Martini, A, *La diplomazia della Santa Sede e la Pontificia Accademia Ecclesiastica*, in *Civ.Catt.*, 1951. II. 378-382; Flick, M, *La Pontificia Accademia Ecclesiastica nel rinnovamento conciliare*, in *Civ.Catt.*, 531-534.

⁴⁷ Rónay, M, *A legátus kánoni figurája a XX. században* (Diss. ad lic.), Budapest, 1998. 35-38.

⁴⁸ Barberini, G, *Chiesa e Santa Sede nell'ordinamento internazionale*, Torino, 1996, 183.

⁴⁹ MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, X.1., in AAS 61 (1969) 483.

b) A '83-as kódex ezt megismétli, de feladatául állítja, hogy ezt a tevékenységet a helyi püspökökkel egyeztetve gyakorolja⁵⁰. A fogalmazás megerősíti a *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* X.1. pontja fogalmazásmódját: nem csak a Szentszék, hanem az egyházat (ti. a helyi és a világegyházat is) képviseli a lokális világi szuverénnel szemben, sőt, a fogalmazásban az egyház mint olyan áll az első helyen, és csak utána a Szentszék. A '83-as kódex 365. kánonja ezen nem változtat. E kánon 1. pontja hozadéka az, hogy a törvényhozó ne csak a Szentszék mint egészet, hanem annak részeit, hatóságait is megemlítsse, mint a nuncius számára lehetséges megbízást adókat, a 2. pontban pedig már kizárólag az *egyházat* (így általában, amin az egyházjogban az egyetemes egyházat kell érteni) és az *államot* olvassuk, mint a nuncius által végzendő tárgyalási feladat két oldalát, két tárgyalófelét.

3) Úgy tűnik, hogy a zsinat utáni törvényhozás a szerint a gondolkodásmód szerint dolgozott, hogy annak ellenére, hogy a nunciusi funkciót a legátusi alakzatra építette rá, a kettőt jogelméleti szempontból, természetükben mint egymástól függetlenül létezőket tekintette. Egyébként ezeknek a jogi alakzatoknak egymástól független jogtörténeti fejlődésük is van. A nunciusok jogi alakzatát nem a pápa és a püspökök ekkleziológiai viszonya determinálja, mint a legátusokét, hanem *az egész egyház és az államok viszonyáról szóló reflexió*, amin a zsinaton nem történt változtatás, hanem a zsinat előtti szemlélet van ma is érvényben.

Az igaz, hogy a II. vatikáni zsinat után ritkábban halljuk a *ius publicum canonicum* kulcsfogalmát, a *societas perfecta* tanát, ez azonban nem jelenti annak érvénytelenségét. Ellenkezőleg, a hatályos jogi szabályozás annak korábbi kritériumrendszerét teljesen kielégíti, sőt éppen ez az egyik ritka hely, ahol a törvényhozó a II. vatikáni zsinat után is szó szerint említi⁵¹. Az egyház diplomáciai tevékenysége ugyanis éppen az a téma, ahol a *societas perfecta* tannak a legnagyobb a jelentősége. Ezért logikus, hogy továbbra is a *nunciusok az egyház hivatalos képviselői a helyi állammal szemben* – akik hivatalukban (kinevezés, feladatok adása) közvetlenül a Szentszéktől függnék⁵² –, és nem a helyi püspökök. Ez érthető is, mert (ahogy később látni fogjuk) a Szentszék a legalacsonyabb fórum, ami az egyház akármilyen kis részét teljes felhatalmazottsággal képes kifelé képviselni.

Tanulmányokként a következőket vonhatjuk le. *Először* is számomra tévesnek tűnik az az értelmezés, hogy a II. vatikáni zsinat reformer volt, és a zsinat utáni törvényhozás konzervatív irányba visszakozott volna. Az igaz, hogy a zsinat előtti jogi formulákkal előadott egyházképet a zsinat a *communio* teológia technikájával váltotta fel, ezzel azonban egyáltalán *nem hígította* az egyház egységességéről való korábbi reflexiót. Sőt, a pusztán jogi érveléstechnikát alapvetőbb, teológiaiával cserélte föl, amivel az egységességnek még szilárdabb, következetesebb állítását érte el. *Másodszor* a nunciusi funkció megmaradó jogi ereje azt mutatja, hogy a nunciusi funkció nem a helyi püspökök jogi helyzetéhez igazodik (mint a legátusé), hanem az egész egyház és az államok kapcsolatáról kialakított reflexióhoz, vagyis az egész egyház egy intézményes

⁵⁰ CIC 364. 7.

⁵¹ MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, in AAS 61 (1969) 476.

⁵² Barberini, *Diplomazia pontificia* in *Enciclopedia giuridica*, IX, é.n., 6.

megnyilvánulása. Az egyház külügyi tevékenysége tehát az egyház mint világegyház és a külvilág határán átívelő tevékenység. Vagyis a „kint és a bent határa” a világegyház (részét képező helyi egyházrész) és az állam között húzódik és *nem* a Szentszék és az „egyház többi része” határán. Ez az egyházi törvényhozó zsinat előtti és utáni szemlélete is.

4.2.2. Diplomáciai kapcsolatfelvétel az egyházzal / Szentszékkel

Ha gyakorlatiasabb szempontból, *egy ország egy politikusa szempontjából* tekintjük a helyzetet, akkor nem is úgy merül fel a kérdés, hogy elismeri-e a Szentszékét – az egyházzal együtt vagy anélkül – a nemzetközi kapcsolatok valódi szereplőjének, inkább úgy, hogy *hogyan tud tárgyalni* az adott országban élő katolikus egyházrészszel. Az lesz számára az első élmény, hogy a kapcsolatfelvétel után a helyi püspökök közlik vele, hogy *ők nem illetékesek az állammal* jelentősebb kérdésben megállapodni, mégpedig *azért, mert az egyházjog erre képteleníti őket*. Így aztán a politikusnak el kell döntenie, hogy végigjárja-e azt az utat, amit a kívánt tárgyalópartner saját jogrendje megkíván ahhoz, hogy érvényes szerződést tudjon vele kötni, vagy visszalép a tárgyalási szándékától.

A nemzetközi jogászok a kérdésnek ezt az oldalát nem tematizálják, pedig a gyakorlatban mindig így merül fel. Az, hogy a nemzetközi jogban egyáltalán felvetődött a *sui generis* (sajátos) jogalanyiség mint megoldás, azért következett be, mert ugyan a nemzetközi jog elmélete alapján (szinte) kizárható, hogy lehessen ilyen jogalany, de *a gyakorlatban mégiscsak* szuverén módjára tárgyalnak vele, és ezzel a ténnyel kellett valamit kezdeni.

A Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvételi gyakorlatában megfigyelhető az a tendencia, hogy *a kapcsolatfelvétel folyamatában* a tárgyalás csatornájaul a már meglévő, diplomáciailag fel nem hatalmazott, tisztán egyházi tisztségviselőt, a *legátust* használja fel (jellemző, hogy a formális diplomáciai felhatalmazottsággal nem rendelkező legátusnak is van diplomáciai neve: apostoli delegátus). Ha egy adott ország a más államokkal meglévő diplomáciai csatornáit akarja felhasználni a kapcsolatfelvétel intézésekor, pl. az Olaszországnál akkreditált saját római nagykövétén keresztül vagy a Szentszékénél akkreditált római diplomáciai testület valamelyik tagján keresztül akarja jelezni kapcsolatfelvételi szándékát, akkor a Szentszék az egyházi struktúra felhasználására kéri. Japán 1942-ben először Olaszország szentszéki nagykövétén keresztül jelezte a Szentszéki Államtitkárságnak, hogy diplomáciai kapcsolatot akar fölvenni a Szentszékkel. Erre a bíboros államtitkár azt válaszolta, hogy a tokiói kormánynak a tokiói apostoli delegátuson keresztül kell kezdeményeznie a hivatalos kapcsolatfelvételi szándékát. Japán ezt megtette, és így létre is jött az állandó diplomáciai kapcsolat⁵³. Amikor Magyarország 1990 elején kérte az 1945. áprilisában Vorosilov marsall (mint a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke) által fölmondott

⁵³ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, é.n. V, 384.

diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló tárgyalások megkezdését, ugyanezen a mechanizmuson keresztül kellett ezt a szándékát jeleznie.

Ennek a kapcsolatfelvételi protokollnak az az értelme, hogy láthatóvá váljon, hogy a szentszéki diplomácia elsősorban nem a többi szuverén diplomáciai képviselőihez áll közel (noha formailag azokkal teljesen analóg), hanem *az egyház egész világra kiterjedő egyházi struktúrájának külügyi aspektusa*. Mire az új kapcsolat felvevő ezt az intézményes utat végigjárja, már rá is érez, hogy milyen természetű entitással is áll szemben.

4.3. A püspöki konferenciák és a püspökök az egyházzsír kivülállókkal szembeni képviselője szempontjából

A püspöki konferencia mint formáció említése azért fontos ebben a témában, mert az egyes országok politikusai gyakran ezeket tekintik evidens tárgyalópartnerüknek. Egy ország kormányzata teljes felhatalmazottsággal képviseli az illető országot, azonban az ország területén élő egyházzsírnek az ottani püspöki konferencia *nem teljes jogú képviselője*. Sokszor hallunk a Magyar Katolikus Egyházzsír is. Ez azonban, ebben a formában csak egy a magyar állami jogrendben létező kifejezés / jogi személy, ilyen egyházi alakzat / jogi személy nincs. Egyházi párhuzama a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia lehetne.

A püspöki konferenciát mint jogi alakzatot kb. száz évvel hozták először létre, tehát egy eléggé új jogi forma. A II. vatikáni zsinat igényére⁵⁴ a törvényhozó átalakította⁵⁵. A zsinat után részben megnőtt a jelentősége. Mivel egyesek nagyobb jelentőséget kezdtek tulajdonítani neki, mint a valóságos, a pápa tisztázta a jogi alakzat természetét⁵⁶. E jogi alakzatnak az a célja, hogy egy-egy kulturális vagy nyelvi szempontból összetartozó terület (általában egy-egy ország) megyéspüspökei lelkipásztori céljaikat egy alkalmas fórum keretében meg tudják beszélni, egyeztetni tudják.

A püspöki konferencia⁵⁷ egyik fontos jellemzője, hogy nem jelent az egyetemes egyház és az egyházmegye között köztes közigazgatási szintet⁵⁸. A konferenciákat a Szentszék létesíti, szünteti meg, és módosítja⁵⁹. A konferenciához tartozó püspökök egyházmegyéinek területe – praktikus szempontok miatt – az országokkal legtöbbször egybeesik, de ez nem szükségszerű, vannak nagyobb országrészre és több országra kiterjedő regionális konferenciák is. Benne az egyes tag püspökök a jogilag erősen felhatalmazottak, az egész testület jogilag nem erős formáció⁶⁰. Ez abból is látszik, hogy

⁵⁴ CONCILIUM OECUMENICUM VATICANUM II, Decretum de pastoralis Episcoporum munere in Ecclesia, *Christus Dominus*, 38. in AAS 58 (1966) 673-696.

⁵⁵ PAULUS VI, MP *Ecclesiae Sanctae*, 1966. VIII. 6., in AAS 58 (1966) 757-787.

⁵⁶ Természetéről: IOANNES PAULUS II, MP *Apostolos suos*, X, 1998. V. 21. in www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/motu_proprio/index.htm

⁵⁷ Szabályozása: CIC 447-459.

⁵⁸ Erdő, P *Egyházzsír*, Budapest, 1991., 266-272.

⁵⁹ CIC 449.

⁶⁰ Vö. a szó eredeti értelme: confero = összehord, összegyűjt; megbeszél. Tehát a kifejezésben is benne van, hogy ez csak egy egyeztető fórum.

a konferencia csak egyhangú szavazással dönthet vagy a tagok kétharmadával plusz a Szentszék jóváhagyásával⁶¹. Vagyis nem egyhangú szavazás esetében sem a többségi püspökök kötelezik a kisebbségben maradtakat, hanem végső soron a Szentszék, ami pedig saját jogán, mindenféle szavazás nélkül is megtehetné ezt. A *másik* fontos jellemzője, hogy még a tagjait alkotó püspökök egyházmegyéit sem képviseli teljes egészében, mert az egyes püspökök csak a saját egyházmegyéjükre szóló hivatásuk *egyik* összetevőjét „viszik bele a konferenciába”, ti. ott nem minden szempontot egyeztetnek, hanem csak a lelkipásztori feladataikat. A konferencia ezért a tag püspökök egyházmegyéit sem jeleníti meg teljes ekkleziológiai természetük szerint.

Egyetértek Alberigóval, aki szerint a II. vatikáni zsinat a *Gaudium et Spes* és a *Lumen Gentium* kezdetű dokumentumokban az egyház *teológiai értelemben vett centralizmusát* fogalmazza meg, ami által elkerülhető a jogi, jogtechnikai centralizmus és versenyzés a kívülálló világgal, különösen az államokkal⁶². Eközben a *Gaudium et Spes*-ben elég jól benne van az egyház politikai közösséggel való viszonyában elfoglalt zsinat előtti álláspontja is, a *ius publicum canonicum* korábbi terminológiája mellőzésével⁶³.

Ezután föl lehet tenni a kérdést, hogy ha az *egyes püspökök* az ekkleziológiai és egyházjogilag erősen fölhatalmazottak és nem a konferencia, akkor az állami kormányzat ne a konferenciával mint testülettel akarjon tárgyalni, hanem az adott ország területének püspökeivel. Valóban, ezen püspökök összességének nagyobb a jogi fölhatalmazása, mint a konferenciának mint testületnek, teljes értékűbben képviselik az adott ország területén élő egyháزرészt, mint a konferencia. *De nem teljes értékűen*. A püspök természete (definíciója) ugyanis az, hogy ő az egyházmegyéje saját pásztora, *amennyiben része* a Püspökök Testületének (a világ összes püspöke)⁶⁴, melynek a pápa a feje⁶⁵. A püspökségnek tehát egyetemes dimenziója van, vagyis az egyházmegyéjét is csak annyiban képes kormányozni, amennyiben a világ többi püspökével, és különösen a pápával való *communióban* teljes értékűen részt vesz⁶⁶. (A Püspökök Testülete csak ünnepélyes esetekben végzi valóban kollegiális formában ezt az egész egyházra kiterjedő jogát (egyetemes zsinat), a mindennapokban a pápa egy személyben, a szentszéki hivatalokon keresztül kormányoz.)

⁶¹ CIC 455. 2§ és 4§.

⁶² Petroncelli hivatkozta Alberigót. Alberigo, G, *La Costituzione nel magistero globale del Concilio*, in *La Chiesa nel mondo di oggi*, Firenze, 1966, 189.; Petroncelli Hübler, F, *Chiesa cattolica e comunità internazionale*, Napoli, 1989, 67.

⁶³ CONCILIUM OECUMENICUM VATICANUM II, *Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis*, *Gaudium et spes*, in *AAS* 58 (1966) 1025-1115, No. 76.

⁶⁴ CIC 336.

⁶⁵ *Lumen Gentium* 22. b.: „A kollégiumnak, vagyis a püspökök testületének csupán akkor van meg a maga sajátos tekintélye, ha hozzáértik a római pápát, Péter utódát, a főt, akinek primátusa, hatalma csorbitatlanul megmarad az összes pásztorok és hívek felett. [...]” *Christus Dominus* 4.: „A püspököket a szentségi felszentelés és a kollégium fejével s tagjaival való hierarchikus közösség teszi a püspöki testület tagjaivá. [...]” *Nota explicativa praevia* 4.: „A pápa mint az egyház főpásztora bármikor tetszése szerint gyakorolhatja hatalmát, ahogy azt hivatala megkívánja.”

⁶⁶ IOANNES PAULUS II, *MP Apostolos suos*, X, 1998. V. 21. in www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/motu_proprio/index.htm, II. fejezet.

Ebből következően a püspök sem tudja egy személyben teljes értékűen képviselni a „saját” egyházmegyét, mert annak képviseléséhez még szüksége volna a Püspökök Testületének ebben a képviselőben való részvételére is, de legalábbis a pápa / Szentszék jóváhagyására. Vagyis *a legalacsonyabb egyházkormányzati szint*, ami egy *egyházmegyét kifelé teljes értékűen képviselni* tud, az a *pápa / Szentszék*⁶⁷ (ezen a ponton jól lehet érzékelni, hogy mit jelent az egyház katolicitása, egyetemessége). Itt már mindegy, hogy a Szentszék az egyházmegye püspöke véleményét is kikéri vagy sem, mert a Szentszék nélküle is képes annak képviselésére, de általában szoktak a helyi püspökkel konzultálni, mert ő ismeri jobban a helyi viszonyokat. A józan ész tanácsolja ezt, de elvileg nem kötelező, ill. nem feltétele a szentszéki döntés formáljogi érvényességének. Püspökök ill. azok csoportjai (nevezzék azt a csoportot akár konferenciának is) viszont az egyház akármilyen kis részét, akár saját egyházmegyéjüket is csak *pápai koncesszió útján* képesek kifelé teljes joggal képviselni, aki az engedély megadásakor a jogot (képeséget) is delegálja neki(k). Ilyen képviselői jog delegáció található a Szentszék és a Magyar Köztársaság közötti 1997-es finanszírozási megállapodás I/4. cikk (3) pontjában⁶⁸.

Egy történelmi példával illusztrálhatjuk az eddig kifejtetteket. A második világháború után a magyar kormány több ezer szerzetes és apáca deportálásával kényszerítette a püspököket, hogy megállapodást írjanak alá a kormánnyal⁶⁹. A szentszéki Államtitkárság akkori bíboros államtitkára, Domenico Tardini már a megállapodás aláírása előtt jelezte Grösz József kalocsai érseknek, hogy a magyarországi püspököknek *nincs joghatóságuk* ilyen megállapodás aláírására. Miután az aláírás mégis megtörtént, a Szentszék 1950. X. 9-én monitumot⁷⁰ intézett a magyar püspökökhöz („megütközéssel vettük tudomásul”⁷¹), melyben figyelmeztette őket, hogy egyház és állam viszonyának rendezése a *Szentszék hatáskörébe* tartozik⁷². Világosan látszik, hogy a Szentszék érzékenyen reagál arra, ha a helyi püspökök – akár nyomás hatására is – megkísérlik az egyház diplomáciai képviselőt. Az 1950-es megállapodás, mint nemzetközi szerződés – álláspontom szerint – magánál *a jognál fogva semmis*, hiszen olyanok írták alá, akiknek *arra joghatóságuk nem volt*. Ennek ellenére a rendszerváltás idején a Püspöki Konferencia és a magyar állam – valószínűleg a politikai konszolidáció kifejezéséül – formálisan felbontották, de egyértelműen nem mint nemzetközi szerződést.

⁶⁷ Vö. Tomko, J, *Il ruolo delle conferenze episcopali nazionali* in *La Chiesa e la comunità politica - Dai Concordati alle nuove forme di intesa*, *Monitor Ecclesiasticus* (1979) 246-256.

⁶⁸ *Megállapodás amely létrejött egyfelől az Apostoli Szentszék, másfelől a Magyar Köztársaság között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéstről*, 1997. VI. 20. in AAS (1998) 330-341, I/4. cikk (3)

⁶⁹ Gergely J, *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlása Magyarországon*, Budapest, 1990.

⁷⁰ Monitum: büntető figyelmeztetés. A további jogsértésektől való eltiltás. Ilyet a Szentszék püspök(ök)nek igen ritkán ad.

⁷¹ Zombori, I, *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede*, Szeged, 2001, 98.

⁷² Adriányi G, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy*, Budapest, 2004, 21-22.

Egyes püspökök vagy azok konferenciáinak tárgyalásai vagy megállapodásai az ottani állammal a szó valós értelmében nem nemzetközi tárgyalások⁷³. Bertagna szerint, ha ilyen cselekményeket ezek az egyházi szervek végeznek, akkor ezeket a Szentszék hallgatólagos vagy explicit *egyetértésével* végzik, de az ilyen tárgyalások nem tekinthetők a katolikus egyház, és az adott állam tárgyalásainak / megállapodásainak csak azok, amiket a pápa / Szentszék végez⁷⁴.

Láthatjuk tehát, hogy az egyes világi *kormányzatoknak* nem tárgyalópartnerük sem a területükön lévő egyházmegyék püspökei, sem azok konferenciái, hanem *közvetlenül a Szentszék* az a legalacsonyabb fórum, *amivel formálisan tárgyalni tudnak*. Mindezt azért érdemes világosan látni, mert a sokat használt Magyar Katolikus Egyház elnevezésből sokaknak könnyen úgy tűnhet, mintha a katolikus egyház magyarországi része egy önálló (autokefál) entitás volna, amit a Szentszékhez csak valamiféle tisztelet köt. Így azonban már látható, hogy inkább az egyház Magyarország területére eső egyházmegyéiről kellene beszélni, melyeket a Magyar Köztársaság irányában a – nuncius közvetítésével – a Szentszék képvisel.

5. Az egyházi jogrend mint a konkordátumok egyik oldala

5.1. A konkordatárius jog természete

Az egyházi jogrend természetének elemzése után sokkal könnyebben értelmezhetjük a konkordatárius jog természetét: a konkordátum *a katolikus egyház és egy állam között* létrejött nemzetközi szerződés. Ahogy az államok esetében az azokat nemzetközi szinten képviselő kormány (azon belül a külügyminisztérium) köti a nemzetközi szerződéseket, úgy az egyház is a kormányzata, vagyis a Szentszék (azon belül az erre illetékes hatóság, vagyis az Államtitkárság Államokkal Való Kapcsolatok Részlege) által köti nemzetközi szerződéseit.

A konkordatárius szerződések⁷⁵ mindegyikének jellemzője, hogy 1) az egyház *szakrális természetű globális és anacionális* jogrendje és egy állam *világi jogrendje* között létesítenek *kollíziós természetű jogot*, és 2) az egyház adott állam területén élő része és az illető állam közötti viszonyt rendezik.

A konkordátumokat, részleges megállapodásokat és *modus vivendiket* – hacsak a felek ennek ellenkezőjében meg nem állapodnak – az egyház részéről az *Acta Apostolicae Sedis*ben, a Szentszék hivatalos közlönyében, a szerződő állami fél részéről annak hivatalos közlönyében hirdetik ki.

A konkordatárius jognak ez a definíciója, ami a Szentszék nemzetközi szerződéseit *szuverén jogrendek közötti kollíziós jog* módjára értelmezi, teljesen megfelel

⁷³ Így a püspöki konferenciák nem lehetnek alapjai „nemzeti egyházak” kialakulásának. Vö. Dinh-Daillier-Pellet-Kovács, *Nemzetközi közjog*, Budapest, 2003, 225.

⁷⁴ Vö. Bertagna, B, *Santa Sede ed organizzazioni internazionali*, in *Monitor Ecclesiasticus*, 1982, 119.

⁷⁵ Azért használom ezt a komplikált kifejezést, mert a legtöbb szerződés nem nevezi magát konkordátumnak, hanem u.n. részleges megállapodás, ill. *modus vivendi*, valamint jegyzékváltás, protokoll, stb.. Ezek mind a konkordatárius szerződések közé tartoznak, mert joghatási mechanizmusuk ugyanaz.

azoknak a nemzetközi tapasztalati tényeknek, ahogy a konkordatárius szerződéseket a felek kötik, ill. amilyen elvek alapján a megkötött szerződésekhez viszonyulnak.

5.2. A nemzetközi szerződések végrehajtásának hatékonysága az egyházi jogrendben

Casaroli úgy jellemzi a kánoni jogrendet, hogy „a valódi és reális szuverén joghatóság, ami törvényekben és kormányzati döntésekben testesül meg, inkább valósul meg a krisztushívők tudatos és szabad engedelmissége által, mint az adminisztratív vagy büntető szankciók ereje által”⁷⁶. Valóban igaz, hogy a kánonjog általában tekintve egy szabadon követhető-követendő jogrend (lány jogrend), hatályosulása, hatékonysága (effektivitása) a nevelés hatékonyságán és nem a kényszerítő eszközök erején alapul. Az egyházi jogrend *egyházi diplomácia szempontjából releváns része* – a nemzetközi szerződések végrehajtása és végrehajthatósága, a külügyi apparátus központosítottasága – éppen azok közé a területek közé tartozik, ahol ebben a lány jogban a végrehajthatóság, a számonkérhetőség a legkeményebb. Ennek oka kettős:

1) Az egyházi alkotmányjog (*ius publicum canonicum*) mint jogi ágazat kialakulásakor (XVI. század) – ahogy érintettem – éppen az volt a kialakítás elve, hogy az akkor szintén alakuló állami alkotmányjogi szisztémákkal analóg jogrendet állítottak föl. Ez a hasonlóság hozzájárul ahhoz, hogy az államok könnyen értik az egyházi külügyi intézményrendszer szabályozását és a konkordatárius szerződések egyház általi végrehajtásának elvárhatóságát ugyanolyannak látják, mint más nemzetközi szerződések szerződő állam általi végrehajthatóságát.

2) A konkordatárius szerződéseket az érintett (az illető ország területén élő) egyházzrész *egyházi önreflexiós okokból* teljesen a magáénak érzi. Azt ugyan a Szentszék kötötte, de a helyi egyházzrész püspökeinek teológiai szemléleténél láttuk, hogy a püspök annyiban püspök, amennyiben az egész egyházzal – és különösen a Péter-utód pápával – közösségben van. Így a Szentszék által kötött szerződéseket a helyi egyházzrészek sajátjuknak érzik.

6. Konkordatárius politika

6.1. Az egyház / Szentszék nemzetközi szerződésképessége

Ha a nemzetközi jog *normatív szemléletével* tekintjük a konkordatárius szerződéseket, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a Szentszék aláírója a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezménynek. Az ebben az egyezményben való részvétel megmutatja, hogy az *államokkal analóg módon szerződik*, vagyis amikor konkordatárius szerződéseket köt, azt *úgy teszi, mint az államok*. Ettől persze még nem lesz állam, mert ez csak analógia, viszont *nemzetközi jogi aktusainak ugyanolyan természete és hatálya van*, mintha az lenne.

⁷⁶ Casaroli, A, *La Santa Sede e la comunità internazionale*, in *La Comunità internazionale*, 29 (1974) 597.

Bertrams ugyanezt igen hasonlóan fejezi ki. Ő azt mondja, hogy *az egyház* analóg értelemben nemzetközi jogi személy: nemzetközi jogi személy, miközben nem azonos természetű az állammal⁷⁷, ami azt jelenti, hogy formáljogilag ugyanolyan, miközben természetében eltérő. Bertagna ezt úgy fejezi ki, hogy nemzetközi jogi értelemben vett tevékenysége igazi (vagyis nem jogi fikcióról van szó), csak más irányú cselekményeket végez, más célokért tevékenykedik, mint az államok⁷⁸.

Az egyház külügyi intézményrendszerének központi eleme a szentszéki Államtitkárság, azon belül is az Államokkal való Kapcsolatok Részlege. Amikor a nunciosok az egyes államokkal tárgyalnak, ennek a hatóságnak a felügyelete alatt működnek⁷⁹. Az egyház nemzetközi szerződésai így tulajdonképpen egyetlen hivatal *szerződési külpolitikájának* megnyilvánulásai. Nem csoda, hogy a szerződések összehasonlító vizsgálatával egy igen konzisztens szerződési politika körvonalai rajzolódhatnak ki.

6.2. A nemzetközi szerződések mint az egységesség megnyilvánulásai

6.2.1. Az egyházi megközelítés

Bertagna így foglalja össze, hogy miért *az egész egyház köti* a konkordátumot: A konkordátum mint olyan, magában foglalja, hogy azt az egyház legfőbb hatósága stipulálja, de legalábbis részt vesz benne, mégpedig 1) *teológiai*, 2) *kánoni* és 3) *nemzetközi jogi* okokból⁸⁰. Azt mondja, hogy

- „1) A II. vatikáni zsinat szerint minden egyházmegyében fennáll az egyház teológiai fogalmának teljessége, *amennyiben az közösségben (communio) van a többi egyházmegyével, mindennek előtt a római egyházmegyével (melynek püspöke a pápa), vagyis az egyházmegye teológiai teljességének feltétele az egész egyházzal való közösségben lét.*
- 2) A konkordátum *az egész egyházat érinti*, másképpen fogalmazva, természetéből adódóan az egész egyház jogának és szabadságának a gyakorlása.
- 3) Természetéből adódóan *független és autonóm alanyok hozzák létre*, és a püspöki konferenciák, érsekek vagy püspökök nem ilyenek.”

- ad 1) Egy egyházmegye vagy néhány egyházmegye képtelen konkordátumot kötni, mert ha valamit csinál, azt úgy teszi, mint a világon az összes többivel közösségben lévő.
- ad 2) Ez a pont tulajdonképpen az előző megfordítása: ha az egyház a világon egy állammal valahol nemzetközi szerződést stipulál, akkor azt az az egyházmegye is teszi,

⁷⁷ Vö. Bertrams, W, *De origine personae moralis in Ecclesia*, in *Periodica* 36 (1947) 169-184.; valamint Hervada - Lombardia, *El Derecho del Pueblo de Dios*, Navarra, 1970, 259-265.

⁷⁸ Bertagna, B, 113.

⁷⁹ Hatályos szabályozása: Ioannes Paulus II, Const. Ap. *Pastor Bonus*, De romana curia, 1988. VI. 28, in AAS 80 (1988) 872.

⁸⁰ Bertagna, B, 118. Vö. Oliveri, M, *Natura e funzione dei legati pontifici nel contesto ecclesiologico del Vaticano II*, Torino, 1978, 242-244.

amelyikben most éppen tartózkodom. A konkordátumok tehát *az egész egyház megnyilvánulásai*.

ad 3) Itt látszik, hogy van jelentősége az egyházi önreflexiónak. Amennyiben ugyanis az egyházkormányzat (a Szentszék) nemzetközi kapacitása nem kérdéses – márpedig 174 bilaterális diplomáciai kapcsolata van, ami a világon a legtöbb –, akkor az, hogy ezt milyen formában gyakorolja, az egyház önreflexiójától függ. Mástól nem, hiszen elméleti nemzetközi jogi tant erről nem lehet kialakítani, mert egy darabos halmaz tulajdonságairól ez nem lehetséges. Vagyis az egyházi önreflexiónak nemzetközi jogi következményei vannak: az a független alany – és következésképpen a diplomáciai ill. szerződési fél –, amit az ekkleziológia annak definiál, ti. csak az egész egyház. Az egyháznak nem célja, hogy ezt a nemzetközi jogi kézikönyvek ilyen formában hozzák vagy hogy az egyetemeken ezt tanítsák, csak az, hogy a gyakorlatban így működjön. Ez utóbbit el is éri.

6.2.2. A nemzetközi jogi szerződéselméletek megközelítése

Az egész egyház nemzetközi jogalanyisága azért a nemzetközi jogászok számára sem teljesen megközelíthetetlen koncepció. A pozitivista Anzilotti konkordátumokból kiinduló megközelítése szerint, mivel az egyházi fél nem állam, s így a pozitivisták szemében *eredetileg nem képes* nemzetközi szerződést stipulálni, a konkordátumok a szerződő államok részéről az egyházi fél nemzetközi jogalanyiségének *egyoldalú implicit elismerései*⁸¹. Ennek az elméletnek abban áll a – valóban nagyon szép – nemzetközi jogi konzisztenciája, hogy így valóban csak az államok a nemzetközi jog eredeti alanyai, az egyház nem, és az egyháznak a szerződő államok adják meg a jogalanyiságot, magával a szerződési jogi aktussal. A jogalanyiság tehát csak azon államokkal való viszonyában áll meg, amelyekkel már van szerződése. A többi államról tulajdonképpen nem tudjuk, hogy elismerik-e jogalanynak vagy sem, még azt sem tudjuk, hogy azoknak az államoknak ezirányú véleményéről mit gondoljunk, amelyek diplomáciai kapcsolatot már létesítettek, de nem szerződtek.

Anzilotti, Morelli és Mirabelli megközelítését *szerződéselméletinek* nevezhetjük, mert a konkordatárius szerződések tényéből és gyakorlatából indulnak ki.

„Az sem tűnik kevésbé biztosnak, hogy az az entitás, amivel az állam szerződik, a *katolikus Egyház mint olyan*, és *nevében* a Szentszék, nem egy belső jogi alany [...]”⁸². Anzilotti itt valójában az egyházi fél állami jogrenden kívülisége mellett érvel, de ebben a mondatban számunkra nem ez az érdekes, hanem az, hogy fogalmazásából világosan kitűnik, hogy a katolikus egyházat mint olyat tartja szerződő félnek, a Szentszéket pedig az egész egyház, mint szerződő fél nevében eljáró kormányzatnak. Vagyis a szerződő fél nem csak a Szentszék, hanem a világegyház. Később: „Az eredmény [...], amire jutunk kell, hogy a *katolikus Egyháznak* a nemzetközi jogban is *van személyisége*; olyan

⁸¹ Cansacchi, G, P, *Il papa e la società delle nazioni*, Torino, 1929, 47-48.

⁸² Anzilotti, D, *Corso di diritto internazionale*, Padova, 1954, 128.

személyisége, ami különösen a konkordátumok stipulációjában és a követjogban nyilvánul meg, *legfőbb hatósága, a Szentszék által*⁸³.

Morelli a lateráni szerződés elemzésével jut oda, hogy „a Szerződés abból az előzetes feltevésből indul ki, hogy *a Katolikus Egyház a nemzetközi jogban is személyiség, maga a Szerződés is ebből meríti jogi értékét, és ebben találja értelmét*”⁸⁴. Mirabelli konkordátumra adott definíciójában páratlan egyértelműséggel fogalmazza meg az *egyházi és az állami jogrendek szuverén egyenjogúságát*: „eszköz, ami megvalósítja az Állam és az Egyház – mindkettő a *saját rendjében – szuverenitását és kölcsönös függetlenségét*”⁸⁵. Vagyis a pozitivista jogász számára természetes, hogy az egyház a saját önreflexiója alapján tárgyal és szerződik, és megfordítva, ha szerződést kötnek vele, akkor *azzal* kötöttek szerződést, akinek mutatta magát. Elméletiben fogalmazva: a szerződő külügyi felek magával a szerződésbe bocsátkozással *egymást szerződőképessé tekintik / deklarálják*.

Megfigyelhető, hogy ezek a szerződéselméletek 1) mind *az egész egyházat* tekintik a nemzetközi jog alanyának, és nem csak a Szentszék, ami „valahogy” irányítani tudja a távoli egyházzrészeket is, 2) az egyházat *jogilag egységes nemzetközi alany*nak tekintik. Ez a szemlélet a konkordatárius szerződésekből kiinduló megközelítésből következik. Azok ugyanis csak így értelmezhetőek jól. Megfordítva: nem könnyű őket úgy értelmezni, hogy először az állam megkötötte a szerződést, noha nem érti, hogy a Szentszék és az egyház ő területén élő része között *természetes kánoni kontinuitás van*, és mégis reménykedik, hogy a területén élő egyházzrész valahogy mégiscsak végre fogja hajtani a szerződést. Ez így nem volna meggyőző magyarázat.

6.2.3. A nemzetközi kapcsolatok tudomány megközelítése

A nemzetközi kapcsolatok tudomány szempontjából az akarat, a szándék a fontos, vagyis az aktor által folytatott politika, ami külügyi cselekményeiben fejeződik ki. Abból a tényből, hogy *az államok szerződéseket kötnek a Szentszékkel*, az következik, hogy 1) elfogadják – irreleváns, hogy milyen megfontolásból – a kánonjogi szabályozásban lévő azon elvet, hogy a területükön élő egyházzrész önmagában képtelen saját magát képviselni az állammal szemben, és helyette ez a szentszéki Államtitkárság reszortja, 2) hogy az egyházi jogrend képes lesz a Szentszékkel kötött nemzetközi szerződést ugyanúgy végrehajtani a területén élő egyházzrészrel, ahogy az államokkal kötött nemzetközi szerződések esetében a kormányzat által kötött nemzetközi szerződést a kormányzat képes lesz az állam egyes megyéivel, városaival végrehajtani.

Vagyis mindhárom megközelítéssel oda jutottunk, hogy a *nemzetközi szerződések gyakorlatából* – abból, hogy az államok ezeket azért kötik, hogy a területükön élő egyházzrészrel hivatalosan rendezzék a kapcsolatukat – *közvetlenül következik*, hogy ezeknek a szerződéseknek az egész egyház az egyik szerződő alanya.

⁸³ Anzilotti, D., 136.; valamint Anzilotti, D., *La condizione giuridica della Santa Sede in seguito agli accordi del Laterano*, in *Rivista di diritto internazionale*, 1929, 166.

⁸⁴ Morelli, G., *Nozioni di diritto internazionale*, Padova, 1958, 138.

⁸⁵ Mirabelli, M., *Dalla Costituzione alla revisione del Concordato*, in *Justitia*, 2 (1978) 1, 18.

6.3. Az egységesség nemzetközi szerződésben tükröződő elismerése

Azonban nem csak a szerződések tényéből lehet megközelíteni az egységesség elismerését. Ha a szerződések tartalmát is szemügyre vesszük, összehasonlító vizsgálattal kimutathatjuk, hogy az egyházi fél szerződési politikájában megtalálható az egységesség *expressis verbis* elismertetésére való törekvés is. Ez nem egy ilyen tartalmú kijelentés szerződésbe kérését jelenti az egyházi fél részéről, hiszen ennek csak elméleti jelentősége lenne. Inkább arról van szó, hogy olyan formulákat fogadtat el, amelyek az egyházi közigazgatás adott állam és szervei általi érthetőségét fejezik ki vagy azt, hogy az egyházi jogrendet az adott állam úgy érti és tekinti, *mintha* egy szerződő állami jogrend volna.

A jogrendek viszonyának vizsgálatánál abból a tapasztalatból indulunk ki, hogy az egyház és az állam mint szerződő felek a saját jogrendjük szem előtt tartásával és annak keretein belül gondolkodnak, és így hozzák létre a szerződés kialakuló kollíziós jogát. Ez a kollíziós jog bennfoglaltan mindig, sőt sokszor *explicite* is tartalmazza *a felek egymás jogrendjéről való gondolkodásmódját*. Mindez a nemzetközi kapcsolatok tudomány tárgyalásmódjában úgy fogalmazható meg, hogy a felek tárgyaláson tanúsított gondolkodás- és tárgyalásmódját és így szerződési attitűdjét a felek saját jogrendje, tágabb horizonton tekintve pedig saját önreflexiója determinálja. Vagyis tárgyalás közben az egyházi fél tárgyalója nem az alapján tárgyal pl. a magyar világi fél tárgyalójával, hogy Magyarországon a jogi szakirodalom mit ír az egyházzal ill. annak szerződésképeségéről, sőt ezt általában – mint irrelevánst – nem is tudja. A kialakuló szerződésben azonban létrehoznak egy *közös nézőpontot*, ami *az egymásról való gondolkodás egyeztetett és rögzített formája*.

6.3.1. A Magyar Köztársasággal kötött szerződésekben mutatkozó tendenciák

Érdeemes – részletes összehasonlító elemzés nélkül – néhány olyan szerződési helyet is felidézni, amiben a szerződő *egyházi és világi jogrendek viszonya* indirekten definiálódik. Az *1997-es magyar szerződés* egyes kitételeiből pl. indikációkat kaphatunk arra vonatkozóan, hogy a felek hogyan értelmezik egymás jogrendjét. Ehhez össze kell gyűjteni, hogy a szerződésben milyen megnevezéseket használtak *párhuzamosan*. Azokat ugyanis a felek valószínűleg mint jogilag párhuzamba állíthatókat kezelik.

- A két *szerződő félre* vonatkozó utalások: 1) öt oktatási év után a felek – vagyis a Magyar Köztársaság és a Szentszék – áttekintik a helyzetet⁸⁶.
- A szerződő felek *közigazgatási egységeire* vonatkozó utalások pl.: 1) új intézményekre vonatkozóan az állam illetékes hatósága és a püspöki konferencia fog megállapodni⁸⁷, 2) az illetékes állami szervek és a konferencia külön megállapodást fognak kötni⁸⁸.

⁸⁶ I/3. cikk

⁸⁷ I/3. cikk (4) c.

⁸⁸ I/4. cikk (3)

– Az *egyház* és az *állam* szavak párhuzamos használata: 1) az egyház és az állam vállalja, hogy együttműködnek⁸⁹, 2) az adómentességek körét az állam az egyház beleegyezése nélkül nem szűkíti⁹⁰.

Megfigyelhető, hogy *egyrészt* vannak olyan mondatok, amelyekben csak az egyik vagy csak a másik oldal valamilyen fajta megnevezése szerepel (itt nincs alap az összehasonlításra), *másrészt* ha egy mondatban az egyik oldal valamilyen kategóriájú megnevezése szerepel, akkor ugyanabban a mondatban a másik oldalnak csak az azzal azonos kategóriába eső megnevezése szerepel⁹¹. Vagyis kialakítottak egy kategóriarendszert, amivel a két jogi vertikumban értelmezni tudják a 'párhuzamos szintű' vagy 'azonos rangú' hivatalt, közigazgatási szintet. Ebből az következik, hogy a szerződő felek *képesek úgy tekinteni és úgy tekintik* az egyház és annak szervei viszonyát, mint az állam és annak szervei viszonyát. Ebben a szerződésben tehát fellelhető a szándék, hogy a felek egymás jogrendjét teljes, egymással egyenrangú jogrendeknek (ordinamento giuridico primario) tekintik, de legalábbis képesek egymás közigazgatási szintjeit mint párhuzamba állíthatókat értelmezni.

Ha a Szentszék 1990 utáni többi szerződésén is ilyen elemzést végzünk, ugyanígy ki lehet mutatni ezeket a *közigazgatási szintekben* kirajzolódó *rang-párhuzamokat*. Ennek a tendenciának a szerződésekben való érvényesítése nyilvánvalóan az egyházi fél érdeke.

Az 1997-es magyar szerződés preambuluma hivatkozik az *1990-es diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről* szóló szerződésre⁹². Ebben a szerződésben a konkordatárius szerződésekben megszokott módon mindkét fél hivatkozik a saját jogi hátterére. Az egyházi fél a kánonjogi kódexre, a magyar állami fél a magyarországi egyházakról szóló állami törvényre⁹³ hivatkozik: „[...] az egyházat érintő kérdések ma már rendezettek, amelyeket *egyrészt* az új Kánonjogi Kódex, *másrészt* a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló új Törvény rendelkezései szabályoznak”. Hogyan kell ezt értelmezni? Talán úgy, hogy Magyarországon a kánonjog szabályozza az állam egyházakhoz való viszonyát, kontra a katolikus egyház az egész világon az egyházakról szóló magyar törvény alapján működik (vagyis, hogy a felek kötelezőnek ismerik el a maguk számára a másik törvényeit)? Bizonyosan nem. Egyszerűen csak arról van szó, hogy az egyház *ismeri, tudja, képes értelmezni* (anélkül, hogy magáévá tenné) azt, hogy a magyar állam hogyan értelmezi *önmagát és viszonyát az egyházakkal*, a magyar állam pedig – szintén – *ismeri, tudja, képes értelmezni* (anélkül, hogy magáévá tenné), hogy az egyház hogyan értelmezi *önmagát és viszonyát az államokkal*. Márpedig a kódexben egyértelműen a világegyház egységes jogrendje van rögzítve. Ez már Magyarországon is jó pár kiadásban megjelent magyar - latin bilingvis szöveggel, vagyis a magyar tárgyaló fél tudta, hogy mit ír alá. Vagyis Magyarország már *érvényes szerződésben rögzített módon* is többet tud, többet érzékel az egyházzal, és

⁸⁹ I/4. cikk (1)

⁹⁰ II/4. cikk (4)

⁹¹ Egy kivétel van, a II/4 cikk, ahol a konkrét téma miatt nem lehetett a párhuzamot használni.

⁹² *Megállapodás a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról*, 1990. II. 9. in *Egyházakra vonatkozó hatályos jogszabályok gyűjteménye*, 2002, 98-99.

⁹³ 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról valamint az egyházakról.

annak egész világon egységes működéséről, mint amit a nemzetközi jogi tankönyvek tanítanak.

Mit jelent ez a gyakorlatban? Miután a magyar állam nemzetközi szerződésben leírta, hogy ismeri, érti, tud mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a katolikus egyház a kánonjogi kódexben modellezett módon, vagyis egységes jogrendként működik, és a magyar jogrenddel diplomáciai módon van kapcsolata, ezután Magyarországon pl. egyetlen városi bíró sem mondhatja azt, amikor egy olyan kázuson gondolkodik, aminek az egyházjoggal van valamilyen összemetsződése (közbeeső ítélet, stb.), hogy ő ezt nem érti. Mégis, amikor jogi tanulmányokat végzett, az egyetemi tankönyvei azt magyarázták neki, hogy ilyen helyzet egyszerűen nem is lehetséges. Vagyis ez *sem többet sem kevesebbet nem jelent*, mint hogy a felek és annak szervei, hatóságai, közigazgatási funkcionáriusai, stb. *ismerik és tudják értelmezni egymás jogrendjét*, és tudnak vele műveleteket végezni. Ha nem, jogsegély fognak kérni.

Abban, hogy az 1997-es szerződés az egyház és a magyar állam jogrendjének a bemutatott közigazgatási szint-párhuzamokkal dogozó elvét mutatja, azt láthatjuk, hogy az 1997-es szerződés az 1990-es gondolkodásmódjának a jogtechnikai vonalába illeszkedik, és annak alapján jól értelmezhető. Vagyis az 1990-es szerződéssel a felek beállítottak egy kölcsönös, *egymás jogrendjét értelmező gyakorlatot*, és ahhoz láthatóan tartják is magukat. Ez azt jelenti, hogy az egyházi fél képes az állami felekkel kialakítandó jogrendi viszonyban a szerződések által tudatosan és perspektivikusan építkezni. Miután pedig itt kétoldalú szerződésekről van szó, melyek egyjogú felek között jönnek létre, külügyi vénával hozzátehetjük, hogy a viszony ilyen kialakítását nyilvánvalóan az állami fél is előnyösnek találta, vagy legalábbis nem találta annyira hátrányosnak, hogy miatta a szerződés megkötésétől visszalépjen (pozitív összegű játék elve).

6.3.2. Más országokkal kötött szerződésekben mutatkozó tendenciák

A fent látott szerződési gyakorlat természetesen nem csak a magyar állammal áll fenn. 1990 óta a Szentszék nemzetközi szerződéseinek preambulumban egyre gyakrabban szerepel a kánonjogi kódexre való hivatkozás. Ez értelemszerűen olyan esetekben történik meg, amikor első szerződésről van szó. Ebben az időszakban jellemzően a Kelet-Közép-európai térség országai voltak az első szerződők a Szentszékkal. Ilyen kitételeket találunk Lengyelország⁹⁴, Horvátország⁹⁵, Litvánia⁹⁶, Szlovákia⁹⁷, Lettország⁹⁸ szerződéseinek preambulumban található hivatkozási felsorolásokban is. Ezek az országok tehát – Magyarországhoz hasonlóan – nemzetközi szerződésben rögzítették, hogy *állami joggyakorlatuk során képesek az egyetemes egyházjogot érzékelni, azt tudják értelmezni* (ha nem, akkor jogsegélyt fognak kérni), jogeset megoldásakor az egyházi jogrend

⁹⁴ *Concordato fra la Santa Sede e la Repubblica di Polonia*, 1993. VII. 28. in AAS (1998) 310-329.

⁹⁵ *Accordo tra Santa Sede e la Repubblica di Croazia circa questioni giuridiche*, 1996. in AAS (1997) 277-286.

⁹⁶ *Agreement between the Holy See and the Republic of Lithuania concerning juridical aspects of the relations between the Catholic Church and the State*, 2000. V. 5. in AAS (2000) 795-802.

⁹⁷ *Accordo base tra la Santa Sede e la Repubblica Slovacca*, in AAS (2001) 136-146.

⁹⁸ *Agreement between the Holy See and the Republic of Latvia*, 2000. XI. 8. in AAS 95 (2003) 102-111.

bármely elemére hivatkozni, azt mint az állammal esetlegesen ütközésbe kerülőt figyelembe venni.

Ha a konkordatárius szerződéseket tényleg nagy számban hasonlítanánk össze az egész XX. század időszakában, akkor arra az *eredményre* juthatnánk, hogy a katolikus egyház jogrendje (kánoni jogrend) és az államok jogrendje (világi jogrend) egymáshoz való viszonya a XX század folyamán folyamatosan változó módon jelent meg a nemzetközi szerződésekben. A Szentszék nemzetközi jogi személyiségét a diplomáciai gyakorlatban még a római kérdés (1871-1929) idején is csak kevesen kérdőjelezték meg, mégis a római kérdés okozta bizonytalanság, párosulva a kor állami centralizmusával, azt eredményezte, hogy az egyházi fél nem tudott egészen egyenlőként részt venni a nemzetközi szerződésekben. Ezen azt értem, hogy nemzetközi szinten a Szentszék az államokkal valóban egyenlő tárgyalófél volt, és képes is volt a helyi egyházrész nevében tárgyalni, de nem tudta teljesen érvényesíteni az *egyházi jogrend* állammal való *egyenlőségére irányuló igényét*. Az elemzés során láthatóvá válna, hogy a megállapodások a *század végére* ebből a szempontból, éppen a kánonjogi kódexre való hivatkozással *szimmetrikussá* váltak.

Azt lehet mondani – a szerződéselméletet valló nemzetközi jogászok gondolatmenetét kölcsön véve –, hogy a *kánoni jogrend egységességének expressis verbis elismerése* csak azokkal az államokkal áll fenn, amikkel az egyház ezt így elismertette. Viszont az 1913-as francia Semmitő bírósági határozat⁹⁹ és a korábban említett 1978-as olasz alkotmánybírósági határozat nagy nemzetközi hírből tudjuk, hogy ezeknek az egyoldalú állami nyilatkozatoknak erős precedens értékük van, amire éppen ezeknek a határozatoknak az indoklása is hivatkozik. Ugyanígy van precedens értékük a nemzetközi szerződéseknek is, valamint tudjuk, hogy a precedens szemlélet éppen a nemzetközi jogtól és a diplomáciai gyakorlattól nem áll távol.

Még egyszer szeretnék utalni rá, hogy az én szemléletem az, hogy az egyháznak nem feltétlen célja, hogy egységes jogrendjét deklarátíve elismertesse vagy hogy azt tanítsák, elég, ha azt az államok gyakorlata nem sérti. Azt, hogy 1990 óta vannak olyan példák, hogy ennek elismerését nemzetközi szerződésekbe is bekéri, nézetem szerint elég úgy értékelni, hogy ezt a meglévő gyakorlatot kívánja ilyen precedensekkel megerősíteni. Megfordítva: a kánoni alkotmányjogi egységesség egyes államok / politikusok részéről esetleg felmerülő megkérdőjelezésének gyakoriságát minimalizálni.

6.4. Tudatos szerződési politika

A Szentszék képes úgy szerződéseket kötni, hogy bizonyos, egyházi szempontból előnyösnek ítélt formulák használatát érje el. Ha pl. megnézzük a XX. század első

⁹⁹ Franciaországnak abban az időszakban nem volt diplomáciai kapcsolata a Szentszékkal. A Semmitő Bíróság *a nemzetközi gyakorlat konszenzusára való hivatkozással* azonban mégis úgy döntött, hogy Franciaország a Szentszéknek nemzetközi jogi személynek tekinti. Vagyis úgy tűnik, hogy nem csak az a 174 ország tekinti nemzetközi jogi személynek a Szentszéknek, amelyeknek diplomáciai kapcsolatuk van vele, hanem a többi is. GIDEL, *Quelques idées sur la condition internationale de la Papauté*, in *Revue des droit international public*, XVIII (1911) 589.

harmada után kötött konkordatárius megállapodások házasságjogi témával foglalkozó részeit¹⁰⁰, azt találjuk, hogy ezek a szerződések 1993-ig a kánoni házasság állami *elismerésére* egy bizonyos állandó formulát használnak (tipikus kifejezései: *riconosce*, *recognizes*) vonatkozóan, 1993 után pedig egy másikat, ami a kánoni házassági szerződések kötéstől számított *automatikusan beálló* jogi hatékonyságát deklarálja a világi jogrendekben (tipikus kifejezései: *produces legal effects*, *have legal effects*). A jogi főalakzatokon belül, az adminisztráció részletszabályai során is ki lehet mutatni a történeti fejlődést. Részletesebb elemzés nélkül is belátható, hogy mivel a szerződő világi felek a világon szétszórta található államok, az egyházi fél pedig állandó, így ha az egyes jogi főalakzatok és részletszabályok szerződés szövegezési megoldásaiban történeti fejlődési tendenciákat találunk, akkor azok a tendenciák nyilvánvalóan az egyházi fél szándékát tükrözik a szerződésekben. A Szentszéknek tehát van elképzelése arról, hogy milyen szerződési formulák előnyösek az egyházi jogrend számára, és képes azokat a konkordatárius megállapodásokban – tendenciájában – elfogadtatni. Csak ez lehet a magyarázata annak, ha ezekben a szerződésekben egyes jogi formuláknak „termék élet ciklusai” találjuk, vagyis bizonyos jogi alakzatok valamikor felbukkannak, egy ideig használatban vannak, és egy idő után nem használják őket. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyházi fél az egyes világi felekkel *tudatos szerződési (jog)politikát akar és képes folytatni*.

7. Összefoglalás: szuverén jogrendek közötti külügyi természetű kapcsolat

Az *egyházi alkotmányjog* története vizsgálatával kimutatható, hogy az egyház másfél évezreden át tudatosan törekedett arra, hogy *önképének jogi technikájú megfogalmazásában* a közös – vagyis a külsők (államok) által is alkalmazott – római jogi alapon álló jogi formákat, jogi technikákat használjon. Így a katolikus egyház képes jogintézményeinek alakításával kifejezni azt a teológiai természetű önképét, hogy *az egész világon egységes társaság*. Globális és anacionális felépítése, konstitucionális, alkotmányjogi szerkezete olyan, hogy a vele való kapcsolattartás csak ennek figyelembe vételével megoldható. Ez az oka annak, hogy az államok az egyházkormányzattal (a Szentszékkel) tárgyalnak és nem a helyi püspökökkel vagy azok konferenciáival, hiszen ezt egyetlen állam jogrendje sem írja elő politikai döntéshozóinak. Ezért szükségszerű, hogy ha valaki az egyház külügyi kapcsolataival akar foglalkozni, akkor nem kerülheti el az egyház alkotmányjogi szerkezetének vizsgálatát.

Az *egyház külügyi tevékenysége* központosított, a nunciatúrák rendszerét és a nemzetközi szerződések kötését egy szentszéki hatóság (az Államtitkárság Államokkal való Kapcsolatok Részlege) irányítja, egy ágazati törvény alapján (MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*). Ez a hatóság az egyház nemzetközi szerződéseiben és diplomáciai kapcsolatában következetes szerződési politikát folytat.

¹⁰⁰ Részletesen elemeztem: Rónay M, *Ius matrimoniale concordatarium. A comparative approach*, in *Acta Juridica Hungarica*, 47 (2006) I, 27-66.

Az *egyházi jogrend nemzetközi kapcsolat-képessége* kánonjogi feltételeinek vizsgálata során világossá vált, hogy a kánonjog úgy szabályozza a püspökök és püspöki konferenciák jogi képességeit, hogy azok a helyi egyházrészeket sem tudják hivatalosan képviselni a helyi állammal szemben. Ez biztosítja, hogy az egyház legkisebb részének is a Szentszék a legalacsonyabb rangú képviselője. Az elemzés során arra jutottunk, hogy az államok diplomáciai tevékenységük során a katolikus egyház globális, anacionális jogrendjével kommunikálnak, és hogy konkordatárius szerződés esetén ez az egész világra kiterjedő egyházi jogrend az állam világi jogrendjének szerződő partnere.

Térségünkben – egy kivétellel – minden országnak van nemzetközi szerződése a Szentszékkel. Ezeket a szerződéseket a Szentszék kötötte az egyes államokkal az azok területén működő katolikus egyházrész nevében. Meglepő, hogy a jogi irodalomban nem találunk olyan teóriát, ami jogi mechanizmussal magyarázná meg azt a jelenséget, hogy a Szentszék képes *az egyes országok területén élő katolikus egyházrész nevében és javára az egyes államokkal szemben föllépni*. Ha valamilyen joggyakorlat ennyire elterjedt, előbb-utóbb magyarázatot is igényel. Ebben a tanulmányban erre a jelenségre igyekeztem jogi mechanizmusú, konzisztens magyarázatot találni.

8. Bibliográfia

8.1. Jogforrások jegyzéke

8.1.1. Elsődleges források

Accordo base tra la Santa Sede e la Repubblica Slovacca, in AAS (2001) 136-146.

Accordo tra Santa Sede e la Repubblica di Croazia circa questioni giuridiche, 1996. in AAS (1997) 277-286.

Agreement between the Holy See and the Republic of Latvia, 2000. XI. 8. in AAS 95 (2003) 102-111.

Agreement between the Holy See and the Republic of Lithuania concerning juridical aspects of the relations between the Catholic Church and the State, 2000. V. 5. in AAS (2000) 795-802.

Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, Typ. Pol. Vat., 1974.

- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, Città del Vaticano 1989.; and www.vatican.va/archive/ENG1104/_INDEX.HTM
- Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis, *Gaudium et spes*, in AAS 58 (1966) 1025-1115.
- Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Decretum de pastoralis Episcoporum munere in Ecclesia, *Christus Dominus*, in AAS 58 (1966) 673-696.
- Concilium Oecumenicum Tridentinum, *Decretum de reformatione*, can. XX, Sessio XXIV, 1536. XI. 11. in Alberigo-Joannau-Leonardi-Prodi, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Freiburg 1962, 748.
- Concordato fra la Santa Sede e la Repubblica di Polonia*, 1993. VII. 28. in AAS (1998) 310-329.
- Concordato fra la Santa Sede e l'Italia*, 1929. II. 11, in AAS 21 (1929) 209-295.
- Ioannes Paulus II, MP *Apostolos suos*, X, 1998. V. 21. in www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/motu_proprio/index.htm
- Ioannes Paulus II, Const. Ap. *Pastor Bonus*, De romana curia, 1988. VI. 28, in AAS 80 (1988) 872.
- Megállapodás a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról*, 1990. II. 9. in *Egyházakra vonatkozó hatályos jogszabályok gyűjteménye*, Budapest, 2002, 98-99.
- Megállapodás amely létrejött egyfelől az Apostoli Szentszék, másfelől a Magyar Köztársaság között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdésről*, 1997. VI. 20. in AAS (1998) 330-341
- Law on the liberty of conscience, religion and Churches* (1990. year IV. law) in *Egyházakra vonatkozó hatályos jogszabályok gyűjteménye*, Budapest, 2002, 5-10.
- Paulus VI, MP *Ecclesiae Sanctae*, 1966. VIII. 6., in AAS 58 (1966) 757-787.
- Paulus VI, MP *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, 1969. VIII. 8., in AAS 61 (1969) 473-484.

8.1.2. Fontosabb másodlagos források

- Acta Apostolicae Sedis, Commentarium officiale*, Romae, from 1909. (abbr.: AAS)
- Giurisprudenza costituzionale I.*, 1978, 79-100. or *Gazzeta Ufficiale*, 119 (1978) No. 39.
- I concordati di Pio XII 1939-1958* (ed. Ciprotti - Talamanca), Milano, 1976.
- I concordati di Giovanni XXIII e dei primi anni di Paolo VI 1958-74* (ed. Ciprotti - Zampetti), Milano, 1976.
- Raccolta di cocondati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede le Autorita civili*, (ed. Mercati, A), Vol. I. 1098-1914, Vol. II. 1915-1954, Typis Polyglottis Vaticanis 1954.

8.2. Szakirodalom

- AA. VV., *Jogi lexikon*, Budapest, 1999, 555.

Az Accademia Pontificia Ecclesiasticáról:

- www.vatican.va/roman_curia/pontifical_academies/acdecclles/index.htm
Actes et documents du Saint Siegè relatifs à la seconde guerre mondiale, é.n., V, 384.
 Adriányi G, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy*, Budapest, 2004.
 Anzilotti, D, *Corso di diritto internazionale*, Padova, 1954.
Archives diplomatique, XCI (1904) 969.
 Barberini, G, *Diplomazia pontificia* in *Enciclopedia giuridica*, IX, é.n..
 Barberini, G, *Chiesa e Santa Sede nell'ordinamento internazionale*, Torino, 1996.
 Bertagna, B, *Santa Sede ed organizzazioni internazionali*, in *Monitor Ecclesiasticus*, 1982. 102-159.
 Bertrams, W, *De origine personae moralis in Ecclesia*, in *Periodica* 36 (1947) 169-184.
 Cansacchi, G, P, *Il papa e la società delle nazioni*, Torino, 1929.
 Cardinale, I, *Le Saint-Siège et la diplomatie*, Paris-Tuornai-Rome-New York, 1962.
 Casaroli, A, *La Santa Sede e la comunità internazionale*, in *La Comunità internazionale*, 29 (1974) 595-611.
 Ciprotti, P, *Frammenti di diritto diplomatico pontificio*, in *Studi in memoria di Mario Condorelli*, Milano, 1988, 353-368.
 Ciprotti, P, *Il diritto canonico nella diplomazia ecclesiastica*, in *Ius populi Dei*, Roma, without year.
 Dinh-Daillier-Pellet-Kovács, *Nemzetközi közjog*, Budapest, 2003.
 A Szentszék diplomáciai kapcsolatai:
www.vatican.va/news_services/press/documentazione/documents/corpo-diplomatico_index_it.html
 Erdő P, *A magyarországi elválasztási modell alapelvei a katolikus egyház szemszögéből*, in AA. VV., *Az állam és egyház elválasztása*, Budapest, 1995.
 Erdő, P, *Egyházjog*, Budapest, 1991.
 Flick, M, *La Pontificia Accademia Ecclesiastica nel rinnovamento conciliare*, in *Civ.Catt.*, 531-534.
 Gelasius I, Epist. VIII. *Ad Anastasium Augustum*.
 Gergely J, *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlata Magyarországon*, Budapest, 1990.
 Gidel, *Quelques idées sur la condition internationale de la Papauté*, in *Revue des droit international public*, XVIII (1911).
 Gismondi - Maccarone - Saraceni - Spinelli, *Rapporti attuali fra Stato e Chiesa in Italia*, in *Justitia*, 36.
 Graziani, E, *Diplomazia pontificia*, in *Enciclopedia del Diritto* XII, without year, 597-602.
 Hervada - Lombardia, *El Derecho del Pueblo de Dios*, Navarra, 1970, 259-265.
 Lajolo, *I concordati moderni*, Brescia, 1968.
 Martini, A, *La diplomazia della Santa Sede e la Pontificia Accademia Ecclesiastica*, in *Civ.Catt.*, 1951. II. 378-382.
 Mirabelli, M, *Dalla Costituzione alla revisione del Concordato*, in *Justitia*, 2 (1978) 1.
 Morelli, G., *Nozioni di diritto internazionale*, Padova, 1958.

- Oliveri, M, *Natura e funzioni dei legati pontifici, nel contesto ecclesiologico del Vaticano II*, Torino, 1978.
- Paczolay, *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*, Budapest, 1998.
- Rónay, M, *A legátus kánoni figurája a XX. században*, Budapest, 1998.
- Rónay M, *Ius matrimoniale concordatarium. A comparative approach*, in *Acta Juridica Hungarica*, 47 (2006) I, 27-66.
- Schanda, B, *Magyar állami egyházjog*, Budapest, 2000.
- Tomko, J, *Il ruolo delle conferenze episcopali nazionali in La Chiesa e la comunità politica - Dai Concordati alle nuove forme di intesa*, *Monitor Ecclesiasticus* (1979) 246-256.
- Wendt, A, *Social Theory of International Politics*, Cambridge, 1999.
- Zombori, I, *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede*, Szeged, 2001.

SIKLÓSI IVÁN

Néhány adalék a *causa* és a *consideration* fogalmához**

1. A pandektista hagyományok alapján a hazai jogi tradíció nem tekinti a kontraktus fogalmi elemének a kauzát mint a szerződéskötésre ösztönző motívumot, valamint az ellenszolgáltatás (*consideration*) meglétét, hanem e vonatkozásban csupán a felek akaratnyilatkozatának összhangját és az akaratnyilatkozat joghatásra irányultságát emeli ki.

Rövid dolgozatomban a szerződésfogalom tekintetében két igen vitatott és különböző jogrendszerekhez kötődő, sokat vitatott tételes jogi kategória: a kauza, ill. a *consideration* fogalmának lényegét kívánom dióhéjban bemutatni.

2. Említést érdemel, hogy, miként a *pacta sunt servanda* elve, úgy maga a *causa*-tan is kánonjogi gyökerekre vezethető vissza. Ezzel kapcsolatban Meder leszögezi, hogy a *causa* — amely jogalapot, „materiális célmeghatározást” jelent — a kánonjogban az a jogi kritérium, amelynek alapján a jogilag kötelező nyilatkozatok elhatárolhatók a „komolytalan” vagy „ésszerűtlen” nyilatkozatoktól.¹ Ez szorosan összefügg a *pacta sunt servanda* elvének kialakulásával; miként a kánonjog szerződési jogával foglalkozó Helmholz rámutat, a kánonjogászok a *causa* fogalmát valamennyi szerződés részévé tették.²

A kánonjogi *causa*-tan lényeges elemeit a *ius commune* is átvette. Jól látható, hogy Franciaországban és a francia jog által inspirált jogrendszerekben a *causa*-fogalom még ma is a kánonjog által neki tulajdonított funkciót tölti be.³ Franciaországban — mindenekelőtt Domat és Pothier tanai alapján — a *cause* a tételes jog egyik alapvető fogalmává vált. Pothier *Traité des obligations* c., a *Code civil* megszövegezése és általában a modern kötelmi jog dogmatikája szempontjából is alapvető jelentőségű művében leszögezte, hogy „minden kötelezettségvállalásnak tisztességes jogalappal kell rendelkeznie” (« Tout engagement doit avoir une cause honnête. »).

Nyilvánvalóan inspirálta ez az elv a *Code civil* megalkotóit a szerződésfogalomra vonatkozó szakasz megszövegezése és kauza-konceptiójuk kialakítása során.

A francia *Code civil* 1131. és 1133. cikkei egyértelműen Domat és Pothier tanainak hatását tükrözik.⁴ A *Code civil* 1108. cikke (« *Des conditions essentielles pour la validité des conventions* »)⁵ a szerződés érvényességi kellékei között említi a szerződő felek

** Jelen tanulmány az OTKA K 60756 sz. („A kötelmi jog egyes általános részbeli jogintézményeinek történeti meghatározottsága”, témavezető: FÖLDI ANDRÁS) projektum keretében készült. A rövid terjedelmet az magyarázza, hogy jelen írás — amely valóban csak adalék-jelleggel vizsgálja a kauza és a *consideration* fogalmát — a jogügylet és a szerződés fogalmának történetéhez írott nagyobb terjedelmű, az Állam- és Jogtudományban a közeljövőben megjelenő tanulmányom szövegét egészíti ki.

¹ „*Pax servetur, pacta custodiantur*”; *Liber Extra*, 1, 35, 1 *de pactis*. Vö. pl. R. H. HELMHOLZ: *Contracts and the canon law*, in: J. Barton (ed.): *Towards a general law of contract*, Berlin 1990, 50; R. ZIMMERMANN: *The law of obligations. Roman foundations of the civilian tradition*, Oxford 1996³, 543; S. MEDER: *Rechtsgeschichte. Eine Einführung*, Köln—Weimar—Wien 2005², 145.

² HELMHOLZ: *id. m.* 51.

³ MEDER: *id. m.* 146.

⁴ Vö. F. TERRÉ—PH. SIMLER—Y. LEQUETTE: *Droit civil. Les obligations*, Paris 1996⁶, 271.

⁵ « Quatre conditions sont essentielles pour la validité d’une convention :

Le consentement de la partie qui s’oblige ;

Sa capacité de contracter ;

Un objet certain qui forme la matière de l’engagement ;

Une cause licite dans l’obligation. »

kötelezettségvállalásra irányuló megegyezését (« consentement de la partie qui s'oblige »),⁶ a kötelelem tárgyát (« objet de l'obligation »), a megengedett kauzát (« cause licite »), valamint a fél szerződéskötési képességét (« capacité de contracter ») is.⁷ A *Code civil* 1131. cikke kimondja, hogy a *cause* nélküli kötelelemnek nem lehet semmilyen joghatása.⁸ A szakirodalom a *cause*-zal szemben két alapvető követelményt támaszt: az egyik a már említett tisztességesség, a másik pedig a hasznosság; ezt a két kritériumot a *Code civil* a „licite” terminussal fejezi ki.⁹

Hasonló megoldást követ az olasz *Codice civile* 1325. cikke („*Indicazione dei requisiti*”)¹⁰ is, amely a szerződés fogalmi kellékei között szintén a felek megegyezését (*accordo delle parti*), a *causát*, ill. a kötelelem tárgyát (*oggetto*) említi; ugyanakkor a *capacità* az olasz kódexben már csak érvényességi kelléke és nem fogalmi eleme a szerződésnek.

A francia kódex megoldásához igen hasonló a spanyol *Código civil* konstrukciója is, amelynek 1261. cikke¹¹ a szerződések érvényességéhez szükséges esszenciális kellékek („*De los requisitos esenciales para la validez de los contratos*”) között a szerződő felek megállapodását (*consentimiento de los contratantes*), a kötelelem tárgyát (*objeto*) és a *causát* említi.

A kauza, ill. a spanyol *Código civil* 1261. cikke az egyik, az Európai Bíróság elé került példaértékű ügyben (*Marleasing S.A. v. Comercial Internacional de Alimentación*, C-106/89 [1990], ECR I-4135) is fontos kérdéssé vált. A közösségi jogi szakirodalomban sokszor hivatkozott jogesetben¹² a bíróság kimondta a közösségi joggal konform értelmezés (*interpretation in conformity with Community law*) nemzeti jogalkalmazót terhelő kötelezettségét. A *Marleasing* nevű részvénytársaság arra történő hivatkozással támadta meg a *Comercial Internacional de Alimentación* nevű spanyol társaság alapító okiratát, hogy az — mint színlelt szerződés — semmis, és a spanyol ptk. 1261. cikke értelmében jogalappal (*causa*) nem rendelkezik. Az alperesi pozícióban lévő spanyol társaság a *Marleasing* keresetével szemben arra hivatkozott, hogy a spanyol jogba még át nem ültetett 68/151-es irányelv (az ún. első társasági irányelv) a színlelést nem sorolta fel a semmisségi okok között. A direktíva szabályozása nagyon szigorú; kifejezetten úgy rendelkezik, hogy csak a 11. cikkben taxatív jelleggel felsorolt esetekben lehet kimondani az alapító okiratok semmisségét, ezek között pedig nem szerepel a színlelés. Annak ellenére, hogy a még át nem ültetett irányelv nem vált a belső jog részévé, a spanyol bíró az adott esetben köteles volt figyelmen kívül hagyni a *Código civil* fentebb hivatkozott, a belső jog szempontjából alapvető jelentőségű cikkét.

Mit is takar közelebről, ebben az összefüggésben a kauza terminusa?

⁶ A *consentement* kettős jelentésű fogalom a francia szerződési jogban; egyrészt a felek ügyleti akaratának manifesztációját, másfelől, a szó etimológiai értelmében (vö. lat. *cum sentire*) a felek szerződéskötésre irányuló akaratának „összhangját” (« accord des volontés »), a „két akarat találkozását” (« le concours de deux volontés ») is jelenti. Vö. TERRÉ—SIMLER—LEQUETTE: *id. m.* 79sk.

⁷ A *Code civil* 1108. cikkéhez és annak keletkezéstörténetéhez (különös tekintettel POTHIER hatására) ld. legújabban B. SCHMIDLIN: *Du consentement de la partie qui s'oblige et de la cause licite dans l'obligation dans l'art. 1108 du Code civil français*, in: Festschrift für Bruno Huwiler zum 65. Geburtstag, Bern 2007, 591skk.

⁸ « L'obligation sans cause... ne peut avoir aucun effet. » A *Code civil*ben foglalt szabály magyarázatára nézve (« pourquoi cette règle? ») ld. TERRÉ—SIMLER—LEQUETTE: *id. m.* 272.

⁹ Így SCHMIDLIN: *Du consentement* (id.), 599skk.

¹⁰ „I requisiti del contratto sono:

1) l'accordo delle parti (1326 e seguenti, 1427);

2) la causa (1343 e seguenti);

3) l'oggetto (1346 e seguenti);

4) la forma, quando risulta che è prescritta dalla legge sotto pena di nullità (1350 e seguenti).”

¹¹ „No hay contrato sino cuando concurren los requisitos siguientes:

1. Consentimiento de los contratantes.

2. Objeto cierto que sea materia del contrato.

3. Causa de la obligación que se establezca.”

¹² Vö. pl. G. A. BENACCHIO—B. PASA: *A Common Law for Europe*, Budapest—New York 2005, 235.

A *cause* fogalmát a francia jogalkotó nem definiálta,¹³ számos vitát indukálva ezzel a fogalom valódi jelentését és tartalmát illetően. A francia jogirodalomban ma egyaránt ismert a *cause* klasszikus objektív (*conception classique objective*) és modern szubjektív (*conception moderne subjective*) megközelítése.¹⁴ Ugyanakkor nem csak a jogalkotó nem határozta meg a kauza fogalmát; e tekintetben újabban Ranieri is rámutat arra, hogy „a *causa* egységes tanának kidolgozásáig az európai jogtudomány nem jutott el”.¹⁵ Ennek tudható be a fogalom meglehetősen sokrétű értelmezése. Gaudemet is megállapítja, hogy a kauzát gyakran nehéz definiálni, sőt hozzáteszi, hogy maga a szó is pontatlan.¹⁶ A szerző ugyanitt kifejtett megállapítása szerint a *cause* „olykor azt a motívumot jelöli, ami arra ösztönöz egy felet, hogy szerződést kössön”,¹⁷ más esetekben pedig *en réalité* a kötelelem forrását jelöli. A francia romanista ugyanakkor utal arra is, hogy egyes szerződéseket (ilyen pl. a római *stipulatio*) a felek kauza nélkül kötnek meg. Zimmermann a kauza vonatkozásában rámutat arra, hogy egy szerződés érvényességéhez szükséges, hogy azt a felek komolyan vegyék.¹⁸ Nézete szerint a „*cause*” terminusa egyszerűen a szerződés tartalmát jelöli.¹⁹

A XVII. és a XVIII. század német szerzőinél ugyanakkor — Zimmermann szavaival — a kauza terminusa és eszméje eltűnt a szerződés definíciójából.²⁰ Meder ennek okául rámutat arra, hogy Németországban a *causa* fogalmát az akaratnyilatkozat (*Willenserklärung*) fogalma szorította ki.²¹ Nem véletlen az sem, hogy a kauza nem található meg a szerződés fogalmi elemei között a nem a *Code civil* által inspirált polgári törvénykönyvekben. Ugyanerre a tényre utal a korabeli német és a holland szakirodalom vonatkozásában Ranieri is.²²

A *cause* problémájának további, részletesebb elemzésére e helyütt nincsen mód, csak utalni kívánok arra, hogy ez a terminus többféle jelentéssel bír (itt csak a *cause efficiente* és a *cause finale* fogalmának különbségét szeretném kiemelni), igen vitatott és régtől fogva sokat kritizált kategória. Ebben a tekintetben csupán Planiol radikálisan kritikus nézetére („anticausalisme”) kívánok hivatkozni, aki a *cause* teóriáját történeti tévedésnek tartotta, egyben a *cause*-t feleslegesnek titulálta, rámutatván arra, hogy Domat egy, a római jogban ismeretlen fogalmat alkotott meg.²³

3. Ismert, hogy az angol jog a kontinentális jogéhoz képest merőben eltérő szerződési konstrukciót (*doctrine of consideration*) dolgozott ki. A szerződés morális alapját az angol jogfelfogás a szerződési ígéretet tevő fél irányában az ígéret betartása iránt támasztható alapos elvárásban látja.²⁴ A *consideration*-tan — ahogy Vékás Lajos fogalmaz — „az angol jogfejlődés leghírhedtebb építőköve”,²⁵ más, szintén igen szemléletes megfogalmazásban:

¹³ A *Code civil* meghatározza ugyanakkor a *cause illicite* fogalmát; az 1133. cikk szerint a kauza nem megengedett, ha törvény által tiltott, valamint ha ellentétes a jó erkölcsökkel vagy a közrenddel. A *causát* az olasz kódex sem definiálja, a *Codice civile* is meghatározza ugyanakkor a *causa illicita* fogalmát; az olasz kódex 1343. cikke szerint „a *causa* nem megengedett, amikor ellentétes az imperatív normákkal, a közrendbe avagy a jó erkölcsbe ütközik”.

¹⁴ Ezekre nézve ld. összefoglalóan pl. G. HUBRECHT—G. VERMELLE: *Droit civil*, Paris 1993¹⁵, 120sk.

¹⁵ A kérdéshez összefoglalóan ld. F. RANIERI: *Europäisches Obligationenrecht*, Wien 2003², 380skk.

¹⁶ J. GAUDEMET: *Droit privé romain*, Paris 2000², 263.

¹⁷ GAUDEMET: *id. h.*: « désigne parfois le motif qui a incité une partie à contracter ».

¹⁸ ZIMMERMANN: *id. m.* 553. Vö. GAUDEMET: *id. m.* 262, aki szintén leszögezi, hogy a megállapodásnak komolynak kell lennie.

¹⁹ ZIMMERMANN: *id. m.* 553.

²⁰ ZIMMERMANN: *id. h.* A fő terület, ahol a *causa* problémája a német jogban még ma is szerepet játszik, a jogalap nélküli gazdagodásra vonatkozó szabályozás, vö. MEDER: *id. m.* 146.

²¹ MEDER: *id. m.* 409.

²² RANIERI: *Europäisches Obligationenrecht* (id.), 381.

²³ PLANIOLnak a *cause* totális kritikáját megfogalmazó nézetét idézi TERRÉ—SIMLER—LEQUETTE: *id. m.* 271.

²⁴ GOODHART nézetét („the moral basis of contract is that the promisor has by his promise created a reasonable expectation that it will be kept”) D. H. PARRY: *The sanctity of contracts in English law*, London 1959, 1sk. idézi.

²⁵ VÉKÁS L.: *A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai*, Bp. 1977, 55. Vö. ZIMMERMANN: *id. m.* 554, aki megállapítja, hogy a *consideration*-tan az angol szerződési jog egyik központi és legjellemzőbb, és egyben

„évszázadok óta az angol szerződési jog összetartó kapocsa”.²⁶ Ranieri rámutat arra, hogy a *causa* tanát Lord Mansfield próbálta a korabeli angol jogba a *consideration* helyett recipiálni — siker nélkül.²⁷ A „*causa contractus*” kontinentális és a *consideration* angol jogi fogalma korántsem azonosítható egymással, a fogalmak történeti fejlődése is egymástól teljesen függetlenül ment végbe.²⁸

Az angol jog a kontinentális jogoknál korábban eljutott a formátlan megegyezés kötelező erejének elismeréséig. A *consideration* kérdéskörét a XVI. századi *common law*-ban vizsgáló Ibbetson rámutat arra, hogy a század elejének esetjoga igencsak konfúzus, és a „*consideration*” szó még nagyon sokféle értelemben használatos.²⁹ Az 1560-as évektől kezdve már jogesetek egész sora vizsgálja a *consideration*-t,³⁰ ami a XVII. század elejére már egyértelműen az eredményes perlés feltételévé vált (*Slade's Case*, 1602).³¹ A *consideration* a szerződés létrejöttének kritériuma: már Blackstone is nagy hangsúllyal mutatott rá arra, hogy a *consideration* „olyan abszolút mértékben szükséges a szerződés megkötéséhez”, hogy egy *nudum pactum*, vagy egy olyan megállapodás, amely arra irányul, hogy az egyik fél a másik fél kompenzációja nélkül tegyen vagy fizessen valamit, „jogilag teljesen érvénytelen” („totally void in law”).³² (Talán annak jelét láthatjuk Blackstone-nál, hogy az angol jogban is alkalmazható a nemlétező szerződésnek a kontinentális jogirodalomban kidolgozott kategóriája, ill. már Blackstone felismerte, hogy a *consideration* nélküli szerződés nem pusztán érvénytelen, hanem még létre sem jött?³³ A szóhasználat [nem egyszerűen „void”, hanem „totally void”] erre látszik utalni.)

leginkább problematikus sajátossága. A *consideration*-tanra nézve ld. még pl. P. S. ATIYAH: *An introduction to the law of contract*, Oxford 1994⁵, 62skk.; J. A. WEIR, in: J. A. Jolowicz (ed.): *Droit anglais*, Paris 1992², 127skk., ill. az alábbiakban hivatkozott műveket, az újabb hazai irodalomból pedig áttekintő jelleggel MENYHÁRD A.: *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*, Bp. 2004, 68skk.

²⁶ D. J. IBBETSON: *A historical introduction to the law of obligations*, Oxford 1999, 236: „consideration had been for centuries the linchpin of the English law of contract”.

²⁷ RANIERI: *Europäisches Obligationenrecht* (id.), 381³.

²⁸ RANIERI: uo.

²⁹ D. J. IBBETSON: *Consideration and the theory of contract in sixteenth century common law*, in: J. Barton (ed.): *Towards a general law of contract*, Berlin 1990, 67skk.

³⁰ IBBETSON: *Consideration* (id.), 67.

³¹ Ld. pl. VÉKÁS: *id. m.* 55, ill. HELMHOLZ: *id. m.* 65. Ettől kezdve „an action of assumpsit requires a good consideration” — mutat rá IBBETSON: *Consideration* (id.), 67.

³² SIR W. BLACKSTONE: *Commentaries on the laws of England*, 2, London 1783⁹, 445: „A consideration... is so absolutely necessary to the forming of a contract, that a *nudum pactum*, or agreement to do or to pay any thing on one side, without compensation on the other, is totally void in law”. Vö. a legújabb irodalomból M. TH. FÖGEN: *Vom „Typenzwang” des römischen Rechts*, in: *Festschrift für Bruno Huwiler zum 65. Geburtstag*, Bern 2007, 260sk.

³³ Ebbe a kérdésbe itt nem tudunk mélyebben belemenni; a nemlétező szerződés problémájához ld. a hazai szakirodalomból FÖLDI A.—HAMZA G.: *A római jog története és intézményei*, Bp. 2006¹¹, 390¹⁰, részletesebben pedig SIKLÓSI I.: *A nemlétező szerződés jogdogmatikai kategóriája és esetei a római jogban*, Jogelméleti Szemle, 2005/4. sz. [<http://jesz.ajk.elte.hu/>], ill. UŐ: *A nemlétező szerződések problémája a római jogban és a modern jogokban*, Acta Juridica et Politica Szeged tom. 67 fasc. 19 (2005). Néhány vonatkozásban azonban szükségesnek tartom kiegészíteni a tárgykörben korábban megjelent tanulmányaimban foglaltakat.

Ismert, hogy a nemlétező jogügylet fogalmát első ízben — bizonyos pandektista előzmények (vö. pl. H. DERNBURG: *Pandekten*, I, Berlin 1900⁶, 212¹¹, aki a jogi lekötélézsről kifejezetten mint a jogügylet létezésének követelményéről ír [„ein Rechtsgeschäft ist vorhanden...”]) alapján — Ludwig Mitteis dolgozta ki mindenekelőtt a Gai. 3, 176 elemzése alapján (L. MITTEIS: *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I. Grundbegriffe und Lehre von den juristischen Personen*, Leipzig 1908, 249sk.). A finom terminológiai distinkciók iránt e tekintetben kevésbé fogékonyak tűnő újabb német szakirodalom azonban csak elvétve foglalkozik a nemlétező szerződés dogmatikai kategóriájával (ld. mindazonáltal W. FLUME: *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts, II. Das Rechtsgeschäft*, Berlin—Heidelberg—New York 1992⁴, 550, aki röviden szól a jogügylet létre nem jöttének [„Nicht-Entstehen”] kategóriájáról, „Nicht-Rechtsgeschäft”-nek minősítve pl. az olyan adásvételi szerződést, amely a vételárban való megállapodást nem tartalmazza, elhatárolva azt az érvénytelen jogügylettől. Flume

Az angol „*law of contracts*” (és nem *law of obligations*, amely utóbbi nem tételesjogi, hanem a kontinentális jogi nyelvekből kölcsönzött jogtudományi kategória) a kötelező erőt arra alapozza, hogy a teljesítést az adós ellenszolgáltatás (*consideration*) fejében elvállalta; ahogyan Parry fogalmaz, az angol jogban a szerződés kikényszeríthetősége irányában a *writ*³⁴ of *assumpsit* tárta szélesre az ajtót.³⁵ A szerződés kötőerejének alapjául tehát az szolgál, hogy a felek kölcsönösen szolgáltatást ígérnek egymásnak, ugyanis minden szerződés magában foglalja az *action of assumpsit* igénybevitelének lehetőségét.³⁶ Mint arra Zimmermann rámutat, az angol jogban a *consideration* jelenléte szolgáltatja egy szerződési ígéret kikényszeríthetőségének rendes jogalapját.³⁷ A *common law* felfogása szerint *consideration*

ugyanakkor csak csekély gyakorlati jelentőséget tulajdonít a „nem-jogügylet” és a semmis jogügylet közötti különbségtételnek).

A francia jogirodalomból ebben a tekintetben pl. az HUBRECHT—VERMELLE-tankönyvre, ill. a TERRÉ—SIMLER—LEQUETTE-féle kötelmi jogi kézikönyvre utalhatunk, amelyek röviden foglalkoznak az „inexistence de l’acte juridique” kérdéskörével.

A nemlétező jogügylet római jogi problematikája elsősorban az olasz romanisták fantáziáját ragadta meg. Külön foglalkozik a jogügylet nemlétezésének kérdésével E. BETTI: *Diritto romano I. Parte generale*, Padova 1935, 331, megkülönböztetve egyfelől az ügylet jogi nemlétezését („inesistenza giuridica del negozio”), amikor az ügylet egyáltalában nem vált ki semmifajta joghatást („non produce assolutamente nessun effetto giuridico”), másfelől a semmis ügyletet (*negozio nullo*), amely kivált néhány „másodlagos, negatív vagy eltévelyedett hatást” („effetto secondario, negativo o aberrante”). A nemlétező szerződés római jogi problémájával külön tanulmány keretében foglalkozott Santi Di Paola cataniai romanista is (S. DI PAOLA: *Ricerche esegetiche in tema di inesistenza e nullità*, in: Studi in onore di G. Zingali, III, Milano 1965); a kérdéskörrel 1966-ban megjelent, az érvényesség és a hatályosság római jogi témakörében publikált monográfiájában is foglalkozik (S. DI PAOLA: *Contributi ad una teoria della invalidità e della inefficacia in diritto romano*, Milano 1966, 12). Legújabbán Mario Talamanca tanulmányára utalhatunk, amely szintén általános jelleggel, elvi, fogalmi szinten különbözteti meg a szerződés nemlétezését, érvénytelenségét és (szűkebb értelemben vett) hatálytalanságát (M. TALAMANCA: *Inesistenza, nullità ed inefficacia dei negozi giuridici nell’esperienza Romana*, *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano* 101—102 (1998—99 [pubbl. 2005])). Talamanca utal ugyanakkor arra a tényre, hogy a jogászok diskurzusában a jogügyleti cselekmény síkján nem bír különösebb jelentőséggel a szerződés, ill. általában a jogügylet nemlétezésének kérdése (TALAMANCA: *id. m. 4*). A nemlétező és az érvénytelen jogügylet következetes elhatárolása korántsem mondható általánosnak még az e témát viszonylagos részletességgel taglaló olasz szakirodalomban sem. Albertario pl. a civiljog ügyletei között a „jogilag befejezett ügyletet” (*negozio giuridicamente perfetto*) és a „jogilag nem létező ügyletet” (*negozio giuridicamente inesistente*) különbözteti meg, érteve utóbbi kategória alatt nem az általunk nemlétező jogügyletként koncipiált ügyletet, hanem az érvénytelen jogügyletet (E. ALBERTARIO: *Il diritto romano*, Milano—Messina 1940, 118). M. MARRONE: *Istituzioni di diritto romano*, Palermo 1994², 128¹⁰ pedig úgy véli, hogy a római jogra nézve „nem ajánlatos, és nem minden esetben hasznos” a semmis és a nemlétező jogügylet közötti, modern szempontokon alapuló megkülönböztetés. Az olasz romanista ennek megfelelően nem is disztigvál a római jogra nézve nemlétező és semmis jogügylet között, azokat csak mint szinonimákat említi. A Gai. 3, 176-ot a *novatio*ról írott könyvében behatóan elemző Franco Bonifacio sem a *stipulatio a servo* nemlétezéséről, hanem annak érvénytelenségéről (*invalidità*) beszél (F. BONIFACIO: *La novazione nel diritto romano*, Napoli 1959², 22).

³⁴ A *writ* fogalmával kapcsolatban kívánom leszögezni, hogy a keresetjogias gondolkodás („aktionenrechtliches Denken”) nem csupán a római jogtudósok (ld. ezzel kapcsolatban összefoglalóan pl. M. KASER—K. HACKL: *Das römische Zivilprozeßrecht*, München 1996², 235. W. KUNKEL—M. SCHERMAIER: *Römische Rechtsgeschichte*, Köln—Weimar—Wien 2001¹⁴, 117 megállapítja, hogy „der gesamte Rechtsstoff, den die klassische Rechtswissenschaft schließlich übernahm und weiterbildete, mehr oder weniger von dem aktionenrechtliches Denken beherrscht war”), hanem az angol jogászok gondolkodásmódjára is jellemző. A processzuális angol jogi szemlélettel kapcsolatban ld. pl. HORVÁTH B.: *Angol jogelmélet*, Bp. 2001, 5skk.

³⁵ PARRY: *id. m. 8*. A szerző e helyütt idézi a *Dutton v. Poole* (1677) ügyben hozott döntést, melyben a bíróság azt az ígéretet, melyet a fiú tett apja irányában nővére részére 1000 font kifizetése iránt, a nővér által kikényszeríthetőnek minősítette.

³⁶ VÉKÁS: *id. m. 53*. Az *action of assumpsit* tehát a *common law* általános szerződésszegési szankciójává vált (a szakirodalomban mind a *writ of assumpsit*, mind pedig az *action of assumpsit* kifejezéssel találkozni lehet).

³⁷ „The presence of bargain consideration provides the normal reason for enforcing a promise in England.” ZIMMERMANN: *id. m. 505*.

nélkül nincs szerződés, ill. *consideration* hiányában a megállapodás nem kényszeríthető ki;³⁸ az ingyenes szerződési ígéretet ki voltak rekesztve a kontraktuális *debt* tartományából.³⁹ Ebből fakad az a lényeges körülmény, hogy míg a kontinentális jogokban visszterhes szerződéseknél a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közötti feltűnő értékkülönbség érvénytelenségi ok, addig az angol jogban az ellenszolgáltatásnak nem feltétele az értékarányosság, más szóval nem szükséges, hogy a *consideration* egyben adekvát is legyen.⁴⁰ A *consideration* ugyanakkor valódi kell, hogy legyen, továbbá kifejezetten az ígervényestől kell, hogy származzék, valamint nem lehet múltbeli.⁴¹

³⁸ „A promise without consideration was not binding.”; ZIMMERMANN: *id. m.* 506. Vö. pl. PH. S. JAMES: *Introduction to English law*, London 1989¹², 285: „no contract can be enforceable in the absence of consideration”. A *Currie v. Misa* (1875) ügyben hozott döntésében (ld. ezzel kapcsolatban pl. S. JAMES: *id. m.* 285; ZIMMERMANN: *id. m.* 505¹⁶⁶), a bíróság a *consideration* fogalmának definícióját és klasszikus értelmezését adta: „a valuable consideration, in the sense of the law, may consist either in some right, interest, profit, or benefit accruing to the one party, or some forbearance, detriment, loss, or responsibility, given, suffered, or undertaken by the other”. Vagyis egy értékes ellenszolgáltatás, jogi értelemben, tartalmazhat jogosultságot, érdekeltséget, nyereséget, előnyt az egyik fél oldalán, és valamitől való tartózkodást, veszteséget, hátrányt, felelősséget, teljesítést, vagy kötelezettségvállalást a másik fél részéről.

³⁹ VÉKÁS: *id. m.* 55. Ezzel szemben a kontinentális jogrendszerek minden további nélkül ismerik az ingyenes szerződés konstrukcióját is, amikor a kontraktus lényegéből nem következik ellenszolgáltatás.

⁴⁰ Vö. S. JAMES: *id. m.* 288. „La consideration n’est pas une théorie de lésion” — állapítja meg ezzel kapcsolatban WEIR (in: Jolowicz [ed.]: *Droit anglais* [id.], 129) is. Az *unconscionable bargain* (kizsákmányoló szerződés) *equity* által kialakított kategóriájára nézve — a bírói gyakorlat összefoglalásával — ld. az újabb hazai szakirodalomból MENYHÁRD: *id. m.* 218skk.

⁴¹ Összefoglaló jelleggel ld. pl. S. JAMES: *id. m.* 287skk.

Strihó Krisztina A merchandising szerződés

(Előforduló jogszabályok rövidítése:

Grtv. – 1997. évi LVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenységről

Ptk. – 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről

Mt. - 1992. évi XXII. törvény a Munka Törvénykönyvéről

Sport tv. – 2004. évi I. törvény

Szjt. – 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról

Tpvt. – 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról

Védjegy tv. – 1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról)

I. Bevezetés

A merchandising kifejezést egyre gyakrabban hallhatjuk, olvashatjuk a szakirodalom mellett hétköznapi emberektől, illetve az egyes médiákban is. A tanulmány témájaként választott jogügylet idegen szóval történő megjelölését ugyanakkor anélkül mondogatjuk, hogy a mögöttes jelentése tisztázva lenne.

A merchandising szó kettős tartalommal bír:

- egyrészt áruk eladásához vagy azok értékesítésének kísérletéhez kapcsolódó tevékenység a reklámozás vagy az elhelyezésük segítségével; vagyis a közgazdaságtan egyik területével, a polcszervizzel azonosítható a leírt magatartás (kifejtésére kerül a tanulmány III. részében);
- másrészt termékek összekapcsolása népszerű filmmel, személlyel vagy eseménnyel, ezen termékek eladásának folyamatában.¹ Az utóbbi megközelítés egy szóval arculatátvitelként írható le, amelyre inkább a jogásztársadalom tekint sajátjaként (a II. részben ismertetem).

A jogintézmény kifejezetten gazdasági aspektusai utalás szintjén megjelennek e munkában, azonban a normatív szempontok érvényesülnek erőteljesebben. A tanulmány három fő részből áll (római számokkal jelölve): az előszót követik a jogi megközelítéssel foglalkozó fejezetek, majd a marketinges szakemberek meghatározásával zárulnak az érdemi pontok. Az arculatátviteli szerződés bemutatásánál annak nemzetközi megítélését alapul véve térünk rá a hazai szabályozásra, amely meglehetősen csekély, hézagos, sőt kijelenthetjük, hogy gyakorlatilag egy teljesen légtüres térben kell vizsgáldni, hiszen egyetlen nevesített fogalmat kreált a jogalkotó (az egyre erőteljesebben érezhető nyomás, igény hatására). Ez a definíció a Sporttörvényben található a kereskedelmi ügyletek körében. A merchandising azonban nem kizárólag a sporttevékenységhez és a mögötte álló személyekhez, szervezetekhez kapcsolódhat, hanem lényegesen tágabb kört ölelhet fel egy-egy konkrét jogviszony. A dolgozat témájául választott jogintézmény felfogható a gazdasági reklám egy speciális változatának, ezért ismertetésre kerülnek a reklámozás jogi és közgazdasági vonatkozásai is.

A szerző célja, az alapvetően jogdogmatikai jellegű munka megírásával:

¹ „Oxford advanced learner’ s Dictionary of Current English” [Szerk.: Sally Wehmeier; Seventh edition; Oxford University Press; 2005.; 959-960. pp.]

- a merchandising jogrendszeren belüli helyének meghatározása,
- a közgazdaságtan struktúrájában történő elhelyezése és
- az alkalmazandó joganyag ismertetése.

II. A merchandising, mint arculatátvitel

1. A merchandising fogalma

Az arculat-átviteli jogügylet definiálása első próbálkozásra nem tűnik könnyű feladatnak, mivel nem található konkrét jogszabályi fogalom. Ellentétben más kontraktusokkal, például pontos normahellyel megjelölhető az adásvétel, a vállalkozás, etc. meghatározása és részletszabályai; de az atipikus szerződések köréből is kiemelhetünk néhányat, úgy mint a koncessziós szerződést vagy a timesharing-et, etc..

Fogalom híján viszont elég nehéz lenne bármiféle elemzésbe bocsátkozni. Az úr, a joghézag kitöltésére a Nemzetközi Iparjogvédelmi Egyesület (AIPPI) vállalkozott még 1995-ben és egy általánosan elfogadott definíciót rögzített Montreálban. Eszerint „A merchandising szimbólumok, védjegyek, szerzői jogi alkotások részei, valódi vagy képzeletbeli személyek külső megjelenésének felhasználását jelenti abból a célból, hogy a kérdéses megjelöléseket nem eredeti funkcióinak megfelelően, mint a meghatározott áruk és szolgáltatások megjelölésére alkalmas megjelölésként, hanem más áruk és szolgáltatások értékesítésére használják fel a kérdéses figurák általános ismertsége, vonzereje alapján [AIPPI, Montreál, 1995.]”

Az arculatátvitel lényegében azt jelenti, hogy egy cég egy a piacon már ismert, és keresett szellemi alkotást vagy kedvelt arcot, nevet, hangot, etc. vesz igénybe és összekapcsolja az általa forgalmazni kívánt áruval és/vagy szolgáltatással azzal a szándékkal, hogy népszerűsítse cégét és termékét jelenjen meg a piacon, goodwilljének² kialakításához járuljon hozzá.

Az AIPPI fogalmi megközelítéséből kiindulva kerül ismertetésre a merchandising kifejezés értelmezése, valamint a gyakorlatban előforduló változatos használati módjai példákkal illusztrálva.

A merchandising szerződés alanya

Az AIPPI meghatározása szerint a jogviszonyt szűk értelemben két fél megállapodása hozza létre, mivel valójában egy felhasználási szerződésről van szó, amely a szerző és a felhasználó egybehangzó és kölcsönös akaratnyilatkozata.

Ez a személyi kör azonban bővíthet, amennyiben egy közvetítő, harmadik személy is megjelenik a jogviszonyban.

A merchandising szerződés tárgya

² A goodwill cégnévre, üzleti tevékenységre, üzleti partnerkörre vonatkozó kedvező megítélés (VB 98003).

A jogügylet közvetlen tárgyaként szellemi alkotások és ismert személyek³ (valós, képzeletbeli és mesefigura) nevének, képmásának, hangjának meghatározott célzatú felhasználása jelölhető meg.

Az áruk és/ vagy szolgáltatások kelendőségének fokozását, értékesítését célzó felhasználási magatartás szimbólumokra, védjegyekre, szerzői jogi alkotások részére, valódi vagy képzeletbeli személyek külső megjelenésére, mint a szerződés közvetett tárgyára irányul. Az idézett AIPPI-féle definíció példálózó felsorolása biztosítja, hogy a hatálya alá tartozó közvetett tárgyként meghatározott jogosultságok, dolgok körét szabadon bővíthessük a fogalom keretein belül.

Így például az amerikai gyakorlatban a következő tárgyak fordulnak elő:⁴

- a. létező személyek, esetleg csoportok nevéhez, képmásához fűződő személyiségi jogok;
- b. a képzeletbeli személyekkel összefüggésben, azok neve, hangja, róluk készült ábra, valamint a kitalált személyt alakító színész arculata;
- c. védjegy vagy vállalati embléma felhasználása;
- d. az ún. „státus – merchandising” esetén a szerződéses kapcsolat alapját a felhasználást engedélyező presztízse, tehát megbecsültsége képezi.

Az AIPPI amerikai munkacsoportjának beszámolójában arra is rávilágítottak a szakemberek, hogy az eladásra kínált áru, illetve nyújtott szolgáltatások legalább 70%-a esetén került sor ismert arculat felhasználására a reklámkampányban.⁵

Az AIPPI Német Csoportjának beszámolója az alábbi tipikus közvetett tárgyakat nevesíti:⁶

- védjegy,
- filmcím,
- film- és képújságbeli figurák,
- élő személy neve,
- vállalkozás neve.

Főként fogyasztási cikkeken, élelmiszereken, élvezeti termékeken és a szórakoztató iparban fordulnak elő az arculatátvitel felsorolt tárgyai.

A magyarországi munkacsoport⁷ a merchandising témájával kapcsolatban összeállított beszámolójában, hogy a rendszerváltás után néhány évvel⁸ még nem alakultak ki általánosan elfogadott és a gyakorlatban alkalmazott szokások, jogi megoldások.⁹ Az arculatátviteli szerződés hazai megjelenésének áttekintésénél célszerű annak jogszabályi hátterét megvizsgálni.

A sportról szóló 2004. évi I. törvény nevesíti az arculat-átviteli (piacépítési) szerződést [35. § (3) bekezdés, lásd e tanulmány II. részének 2. pontjánál].

A szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvényben már elhelyezte a jogalkotó a dolgozat témáját képező jogügyletet [16. § (3) bekezdés], igaz még nevesítés nélkül, amely szerint a szerzőt megilleti a műben szereplő jellegzetes és eredeti alak kereskedelmi hasznosításának és az ilyen hasznosítás engedélyezésének kizárólagos joga. Az idézett szakaszból kiindulva határozta meg a Szerzői Jogi Szakértő Testület (a továbbiakban: SZJSZT, Testület) a merchandising fogalmát:

³ Feltételezve pozitív megítélésüket.

⁴ Vida: 12-13. pp.

⁵ Vida 12. p. – egy 1984-es felmérés eredménye, amelynek keretében a licencia alapján forgalomba hozott merchandising áruknál a nemzetközi áruosztályozás 42 osztályából minimum 29 osztályban találták meg.

⁶ Vida 14-15. pp.

⁷ Dr. Vida Sándor vezetésével

⁸ A tanulmány 1995-ben került publikálásra.

⁹ Vida 11. p.

„A merchandising a szerzői művek jellegzetes alakjainak és egyéb ilyen elemeinek felhasználása más művek, árucikkek, szolgáltatások kelendőségének fokozására [SZJSZT 13/2003. számú szakvélemény; Ad 1. pont 1.4. alpontja].”

A merchandising tipikusan a reklámjogviszony keretén belül fordul elő (lásd a dolgozat II. részének 3. pontjánál), amelyet jól képvisel a hivatkozott eset is. A Testület által vizsgált reklámfilmekben előforduló jellegzetes (a „Mátrix” című filmben szereplő karakterekre hasonlító) alak felhasználását kereskedelmi jellegűnek minősített arra való hivatkozással, hogy az a reklámozó termékének minél nagyobb ismertségét és ezáltal jobb eladhatóságát célozza a magatartás (SZJSZT 13/2003. számú szakvélemény; Ad 1. pont 1.4. alpontja).

Szerzői jogi megközelítésből a merchandising közvetett tárgya lehet a szerzői jogi védelem hatálya alá tartozó mű jellegzetes alakjai, elemei, amelyre a kontraktus közvetlen tárgyaként a felhasználási tevékenység irányul.

A merchandising szerződés tartalma

A vizsgált jogügylet közvetlen tárgyából kiindulva megállapítható, hogy tipikusan felhasználási szerződés áll a háttérben. A konkrét jogviszony közvetett tárgyához igazodva határozhatóak meg a szerződő partnerek jogai és kötelezettségei, hiszen a felek a diszpozitivitás elvével összhangban szabadon határozhatják meg a tartalmi elemeket. Ennek megfelelően a jogalkotó által meghatározott tartalmi kritériumok az alábbiak lehetnek különösen.

- a) Amennyiben a merchandising tárgya például szerzői mű, vagy annak valamely eleme:
 - a szerző engedélyt ad az általa elkészített mű felhasználására [Szjt. 42. § (1) bekezdés];
 - a felek kiköthetik a felhasználási jogra vonatkozó kizárólagosságot [Szjt. 43. § (1) bekezdés];
 - a szerző felhatalmazása alapján a felhasználó harmadik személyre is átruházhatja a felhasználásra irányuló jogát [Szjt. 46. § (1) bekezdés];
 - valamint kifejezett kikötés esetén a felhasználó jogosult átdolgozni a művet [Szjt. 47. § (1) bekezdés];
 - a felek megjelölhetik a felhasználás módját és mértékét [Szjt. 43. § (3) bekezdés];
 - a felhasználó köteles a szerzőnek díjat fizetni [Szjt. 42. § (1) bekezdés], etc..

- b) Amennyiben az arculat-átviteli szerződés tárgya például védjegy, a használati szerződés tartalmi elemei lehetnek:
 - a védjegyoltalom jogosultja engedélyt ad a védjegy használatára [Védjegy tv. 23. § (1) bekezdés];
 - a védjegyjogosult jogszatavosságot vállal [Védjegy tv. 24. § (1) bekezdés];
 - a védjegyjogosult köteles a védjeggyel kapcsolatos lényeges információkról tájékoztatni a használót [Védjegy tv. 24. § (2) bekezdés];
 - a védjegyjogosult kifejezett kikötés esetén köteles átadni a know how-ot [Védjegy tv. 24. § (2) bekezdés];
 - a védjegyjogosult ellenőrizheti a védjeggyel forgalomba hozott termékek minőségét [Védjegy tv. 24. § (3) bekezdés];
 - csak kifejezett kikötés esetén illeti meg a kizárólagosság a használót [védjegy tv. 24. § (5) bekezdés];
 - a használó kizárólag a védjegyjogosult engedélye alapján ruházhatja át a védjegyre vonatkozó használati jogát [Védjegy tv. 24. § (6) bekezdés], etc..

A merchandising jogi védelmének rendszere

Ebben a pontban arra keresünk választ, hogy a szerződés jogosultja milyen jogintézmények segítségével léphet fel jogellenes felhasználás esetén. Több szinten, illetve különböző jogszabályban meghatározott –adott esetben egymást kiegészítő, avagy egymástól független-eszközök útján realizálható az igényérvényesítés.

- a) A Ptk. 75. § -ából kiindulva a személyhez fűződő jogok védelme név, képmás, vagy hangfelvétel használata esetén, továbbá a lehetséges polgári jogi igények (84. §) alkalmazása, amelynek előnye a szabályozás generális jellegében rejlik. Az igény érvényesítése peres úton történik.
- b) A Ptk. 86. § -ának megfelelően a szellemi alkotások is jogi védelemben részesülnek, az alkotás fajtájától függően speciális jogszabályi rendelkezésekkel kiegészítve, amelyek közül kiemelendő két terület:
 - ba) a védjegy (amennyiben a merchandising tárgya eleget tesz a jogalkotó által előírt követelményeknek, érdemes védjegyként bejegyeztetni, hiszen a Védjegy törvény alapján oltalmat nyer; hátrányt jelent viszont, hogy a bejelentett áruosztályhoz kötötten használható fel), és
 - bb) a szerzői műnek minősülő „merchandising alkotás” szerzői jogi oltalomban részesül az Szjt. rendelkezéseinek értelmében (előnye, hogy a felhasználás nincs áruosztályhoz kötve és időbeli hatálya is viszonylag hosszú).
Védjegybitorlás esetén (Védjegy tv. V. fejezet), valamint a szerzői mű jogosulatlan felhasználásakor (Szjt. XIII. fejezet) a védjegyjogosult, illetőleg a szerző bírósági úton érvényesítheti igényét.
- c) A Tpv. rendelkezései (A fogyasztói döntések tisztességtelen befolyásolásának tilalma, III. fejezet, 8-10. §§) is biztosítanak egyfajta jogi védelmet a jogosult számára. A merchandising tevékenységgel összefüggésben is tekintettel kell lenni a tiszta piaci verseny követelményére, illetve a versenytársakkal szembeni tisztességes piaci magatartás tanúsítására. A verseny tisztaságát veszélyeztető magatartások kivizsgálását a Gazdasági Versenyhivatal hatáskörébe utalta a jogalkotó (Tpv. 43/G. §).
- d) Mivel a merchandising szerződés a reklámozással összefüggésben teljesíthető, a Grtv. hatálya alá tartozó magatartások is jogi védelemben részesülnek. A reklámtevékenység során megvalósuló jogsértő magatartások kivizsgálását a Fogyasztóvédelmi Hatóság végzi [Grtv. 15. § (1) bekezdés)] két kivétellel, ugyanis a fogyasztói érdekeket sértő megtévesztő és összehasonlító reklámokkal kapcsolatos eseteket a Gazdasági Versenyhivatalhoz utalja a jogszabály [Grtv. 15. § (3) bekezdés].

2. A sport és a merchandising

A sportról szóló 2004. évi I. törvény az egyetlen olyan hazai jogszabály, amely nevesíti az arculat-átviteli szerződést a sajátos kereskedelmi ügyletek körében a szponzorálási jogügyleteket követően. Az „arculat-átviteli (piacépítési) szerződés alapján a felhasználó marketingtevékenysége keretében ellenérték fejében a sportoló nevét, képmását, továbbá a

sportszervezet, sportszövetség vagy sportköztestület nevét, jelvényét, illetve a sporttevékenységgel összefüggő más eszmei javakat használ fel hirdetőtáblákon, dísz- és ajándéktárgyakon, ruházaton, más tárgyakon, valamint elektronikus úton a fogyasztói döntések befolyásolása céljából [Sport tv. 35. § (3) bekezdés].”

2.1. A jogviszony alanya

A jogügylet egyik pozíciójában áll a természetes személy, jogi személy vagy jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, mint felhasználó, míg a másik oldalon sportoló, sportszövetség, sportvállalkozás vagy sportköztestület [Sport tv. 35. § (3)-(4) bekezdések].

2.2. A jogviszony tárgya

Közvetlen tárgyként a fogyasztói döntés befolyásolását célzó felhasználás jelölhető meg, amely különböző személyiségvédelmi jogintézményekre irányul (közvetett tárgy), mint például a sportoló neve, képmása; a sporttevékenységhez kötődő nem természetes személy szervezet neve, jelvénye. A felhasználás különböző területeken valósulhat meg –tipikusan ajándék- vagy dísz tárgyakon-, a potenciális fogyasztóknak szóló üzenet is számtalan úton juthat el hozzájuk, bár az utóbbi néhány évben egyre inkább előtérbe kerülnek az elektronikus kommunikációs eszközök, háttérbe szorítva a hagyományos módszereket.

2.3. A jogviszony tartalma

A szerződést kötő partnerek jogainak és kötelezettségeinek szabályozásánál meglehetősen szükséges a jogalkotó:

- a felhasználó jogosult felhasználni a sportoló nevét, képmását; a sportszervezet, sportszövetség vagy sportköztestület nevét, jelvényét, továbbá a sporttevékenységgel összefüggő eszmei javakat [Sport tv. 35. § (3) bekezdés];
- amennyiben a sportszervezettel, sportköztestülettel, vagy a sportszövetséggel állapodik meg a másik fél a sportoló nevének, képmásának felhasználásában, alapvető követelmény a sportoló előzetes írásbeli hozzájárulás [Sport tv. 35. § (5) bekezdés];
- a felhasználó köteles díjat fizetni [Sport tv. 35. § (3) bekezdés].

A felek a szerződés tartalmát szabadon rendezhetik a diszpozitivitás elvének megfelelően, a speciális szintű jogszabályban (Sport tv.) nem szabályozott kérdésekre a Ptk. szerződésekre vonatkozó általános rendelkezéseinek alkalmazását írja elő a jogalkotó [Sport tv. 35. § (6) bekezdés].

Például a Magyar Sakkszövetség vagyoni értékű jogok hasznosításának szabályzata (2007. július 1.) a következőképpen rendelkezik az arculat-átviteli szerződésről:¹⁰

„... 2. Arculat-átvitel (piacépítési) szerződés

2.1. Arculat-átviteli szerződés alapján a felhasználó a Magyar Sakkszövetség nevét, emblémáját, híres sportolóinak nevét és képmását, illetve a sporttevékenységgel összefüggő más eszmei javakat használ fel dísz tárgyakon, ruházati termékeken, ajándéktárgyakon, hirdetőtáblákon és más eszközökön, ellenérték fejében marketing tevékenységének alátámasztására, a fogyasztói döntések befolyásolása céljából.

2.2. A sportoló nevét, képmását az MSSZ arculat-átviteli, reklám vagy egyéb szerződés keretében csak a sportoló vagy örököse előzetes írásbeli hozzájárulásával használhatja fel, az ezzel ellentétes megállapodás semmis. A sportoló jó hírnevének és személyiségi jogainak védelmére egyebekben a Ptk. rendelkezései az irányadóak.

¹⁰ <http://www.chess.hu/hu/szabalyzatok.php>

2.3. Az arculat-átviteli szerződésre egyebekben a Ptk. szerződésekre vonatkozó általános rendelkezései az irányadóak. ...”

3. A reklám és a merchandising

A jogalkotó rendelkezése folytán gazdasági reklámnak (a továbbiakban: reklám) minősül minden olyan tájékoztatás, amely termék, szolgáltatás, ingatlan, jog és kötelezettség (együtt: áru) értékesítéséhez, valamint egyéb felhasználásához, megismeréséhez és a vállalkozás nevének, megjelölésének, tevékenységének népszerűsítéséhez járul hozzá [Grtv. 2. § h) pontja]. Míg az un. társadalmi reklám meghatározására nem kerül sor, így támpontként a Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsának álláspontja szolgálhat, vagyis ebbe a körbe tartozik minden olyan hirdetés, amelyet közérdek (tehát társadalmi cél) megvalósítására tesznek közzé. Karitatív, politikai, sport, egyéb célú eseményre, rendezvényre, évfordulóra történő figyelemfelkeltés érdekében hozzák nyilvánosságra (VJ - 163/1998.; III. pont 6. bekezdése). A merchandising tárgyalásakor mellőznünk kell a közérdeket szolgáló hirdetések részletes ismertetését, mivel hiányzik az arculat-átviteli szerződés lényegi eleme, a kereskedelmi hasznosítás.

A piacgazdasági keretek között a verseny egyik legfontosabb eszköze a reklám, amelynek célja a reklámozó által előállított, forgalmazott áru és/vagy szolgáltatás, továbbá a vállalkozás bemutatása és népszerűsítése a potenciális fogyasztóknak (a tisztességes piaci magatartás és a tiszta versenyre vonatkozó követelmény szem előtt tartásával). A tájékoztatás és a figyelemfelkeltés mellett a Grtv. hatálya alá tartozó gazdasági reklámtevékenység a fogyasztó megnyerésére, tehát a forgalmazott termék eladásának növelésére irányul. A reklám –akár eléri a reklámozó által remélt célját, akár nem vagy esetleg negatívan befolyásolja tevékenységét– elősegítheti az adott vállalkozás, vagy az általa kínált áru megkülönböztetését más, hasonló tevékenységi körrel rendelkező cégtől, valamint az általa előállított, eladásra kínált terméktől és/vagy szolgáltatástól. (Például a Milka csokoládé lila tehene.)

A versenytársaktól való megkülönböztető funkción túl a reklám alapvetően meghatározza a reklámozó goodwill-jét is.

A reklámszolgáltató számtalan eszköz közül válogathat a fogyasztókat megszólító tájékoztatás megalkotásakor, hogy az minél hatékonyabban elérje a reklámozó célját, betöltse a már ismertetett feladatait. Az alkalmazható eszközök köréből a következőket emeli ki Pribula László¹¹:

- e) a humort (botrányos jelenet, tréfa);
- f) a teasinget (valójában egy több részből álló tájékoztatásról van szó, amelyben a szappanoperákhoz hasonlóan az üzenet fokozatosan jut el a fogyasztóhoz, míg az utolsó részben jutunk el a szerződés tárgyához; ez egy reklámsorozatot jelent a gyakorlatban);
- g) a merchandisinget (arculatátvitel);
- h) a reklámszlogent (a fogyasztóknak szóló információt egy, esetleg két rövid mondatba foglalja a reklámszolgáltató);
- i) a márkanevet (a reklámozott termék márkaneve alapján a fogyasztó könnyedén be tudja azonosítani az árut, a szolgáltatást, sőt magát a vállalkozást is).

A tanulmány tárgyául választott merchandising szerződés a reklám fogalmát részben leszűkíti azáltal, hogy a reklámszerződés közvetett tárgyát képező termék bemutatásához, az áru és a vállalkozás iránti bizalom fokozásához valamely –más területről ismert- személyt, nevet,

¹¹ Pribula 32-45. pp.

jelképet, ábrát, figurát, ezeknek az arculatát, stb. – használnak fel. Leszűkíti abban az értelemben a meghatározást, hogy a gazdasági reklámtevékenységhez csak ezzel a többletelemmel kapcsolódhat a merchandising. Fogalmilag viszont éppen a speciális plusz előírás révén bővülés következik be.

Az arculatátvitel megvalósulásának három különböző módja figyelhető meg.

- a) A szabad felhasználás körébe tartozó (oltalom hatálya alá nem tartozó) jelzések alkalmazása.

Például a „Diesel” kifejezés feltüntetése ruhaneműkön, vagy a „ser”-eset (VJ – 84/1999.) A GVH Versenytanácsa hivatalból indított felügyeleti eljárása során azt vizsgálta meg, hogy az eljárás alá vont magatartása megvalósítja-e a fogyasztók megtévesztésének tényállását (Tpvt. 8. §) „a Kaiser. A serK.” reklámszlogen alkalmazásával. A tájékoztatás jogi minősítésekor –a fogyasztók megtévesztésére való alkalmasság megállapításakor– a használt kifejezéseknek a mindennapi életben, illetőleg a szakmában elfogadott általános jelentése az irányadó (Tpvt. 9. §).

A Versenytanács az eljárás alá vont részvénytársasággal egyetértésben megállapítja, hogy a névelő használata nyelvtani szempontból volt szükséges (és nem azt sugallja, hogy csak a reklámozott sör az igazi), továbbá a „ser” kifejezés csupán régies szóhasználat, és a Kaiser végződésével való azonosságból eredő szójáték (amelynek csak figyelemfelhívó célzata van). A „ser” szóvégi K betű sem minősül jogellenesnek, hiszen nem befolyásolja a fogyasztókat a vizuális motívumként használt jel (mivel nem kapcsolható hozzá semmiféle sajátos jelentés).

Ezenkívül a Magyar Reklámszövetség Reklámetikai Bizottságának nyilatkozata értelmében a vizsgált reklámszlogen nem marasztalható el jogi és etikai szempontból sem.

- b) Engedélyhez kötött felhasználással is megvalósulhat: egy, már ismert, jogi védelemben részesülő hozzájárulásának jogcíme lehet egyrészt a Ptk. személyhez fűződő jogai (név, képmás, etc.), másrészt a szellemi alkotásokhoz fűződő jogai (szerzői mű, védjegy, etc. esetén).

Vegyünk egy példát a szerzői jog köréből: a szerző engedélye abban az esetben sem mellőzhető, ha a mű sajátos címének felhasználására irányul a jogügylet [Szt. 16. § (2) bekezdés]. Megvalósul a hivatkozott tényállás abban a reklámfilmben, amelyben a „A mátrix” című filmre jellemző zöld mező kíséretében hallhatjuk az „újrátöltés” szót, majd egy a már említett filmre emlékeztető akciójelenetet. Az SZJSZT álláspontja szerint „önmagában az ’újrátöltve’ cím nem tekinthető sajátos címnek. Ellenben ’A mátrix újrátöltve’ szóösszetételnek már megkülönböztető jellege van, amely megalapozhatná a sajátos cím szerzői jogi védelmét... [SZJSZT 13/2003. Ad 2. pontja].

- c) Saját, már bevált arculat alkalmazása más, az eredetitől eltérő tevékenységi körben.

Két példát is megemlíthetünk, mindkét esetben egy világszerte híressé vált név felhasználása valósul meg a borászat területén. Így az 1879-es múltira visszatekintő neves Gundel étterem rendszerváltást követő privatizálásakor annak új tulajdonosai új üzleti koncepciót dolgoztak ki. A széles körben ismert és keresett „Gundel” név alatt saját bort kívántak felszolgálni vendégeiknek, ezért a két történelmi borvidéken –tokaji (Mád) és egri (Eger)- vásároltak szőlőbirtokot, majd megnyitották a Gundel pincészetet.

Hasonló eset kötődik a külföldön is híres Béres Családhoz. 1972-ben vonult be a köztudatba e név, az első Béres Csepp megjelenésével. Mintegy harminc évvel később kezdte el kialakítani a Család a Tokaj – Hegyalján található 93 hektáros birtokon a Béres Szőlőbirtokot és Pincészetet.

3.1. A reklámjogviszony alanya

A merchandising szerződést kötő felek bemutatásához célszerű magát a kontraktust elhelyezni a reklámmal kapcsolatos jogviszonyrendszerben. Ugyanis a Grtv. hatálya alá tartozó reklámtevékenységből kiindulva egy komplex, többalanyú struktúra alakulhat ki, különböző szerződéstípusok alkalmazásának lehetőségével.

- A reklámozó: az a jogalany, akinek érdekében a reklám közzétételre kerül, illetve, aki a saját érdekében a reklám közzétételét megrendeli [Grtv. 2. § r) pontja].
- A reklámszolgáltató: az a jogalany, aki tevékenységi körében a reklámot megalkotja, létrehozza, illetve ezzel összefüggésben egyéb szolgáltatást nyújt [Grtv. 2. § s) pontja].
- A reklám közzétevője: az a jogalany, aki a reklám közzétételére alkalmas eszközökkel rendelkezik és ezek segítségével a reklámot megismerhetővé teszi [Grtv. 2. § a) pontja].
- A reklám szerzője: a reklámfilm megalkotója.
- Egyéb jogalanyok: szinte korlátok nélkül bővíthető az alanyi kör, például kiemelhetjük még az eddigieken túl a reklámban szereplő személyeket. Amennyiben ismert színész, zenész vagy sportoló, ... megjelenítésével kívánja a reklámozó fokozni az eladást, egyértelműen megjelenik az arculat-átviteli szerződés.

A merchandising szerződés további relációban is megjelenhet. Megállapítható, hogy az arculat-átviteli jogviszonyhoz számtalan jogalany kapcsolódhat, kötődhet különböző feladatokkal, eltérő jogosultságokkal felruházva és eltérő kötelezettségekkel terhelve. A merchandising szerződésnek azonban szoros értelemben csak két alanya van: a felhasználási szerződésnél a felhasználó, akihez kötődik a bemutatott termék/ szolgáltatás (reklámozó pozíciója) köt szerződést a szerzővel/védjegy jogosulttal, etc. (szerzői minőség). A szűk megközelítés bővíthet, sőt tipikusan bővílni szokott egy kvázi közvetítő jogalanyal, a reklámszolgáltatóval (például egy reklámügynökséggel), aki elkészíti a tájékoztatót és ahhoz kapcsolódó, kiegészítő szolgáltatást nyújt.

3.2. A reklámjogviszony tárgya

Az alanyoknál ismertetett szűk megközelítés esetén a kontraktus közvetlen tárgyaként az ellenszolgáltatás fejében történő felhasználásra irányuló magatartás jelölhető meg. A jogügylet közvetett tárgyaként pedig a felek megállapodástól függően valamely Sztj. hatálya alá tartozó mű.

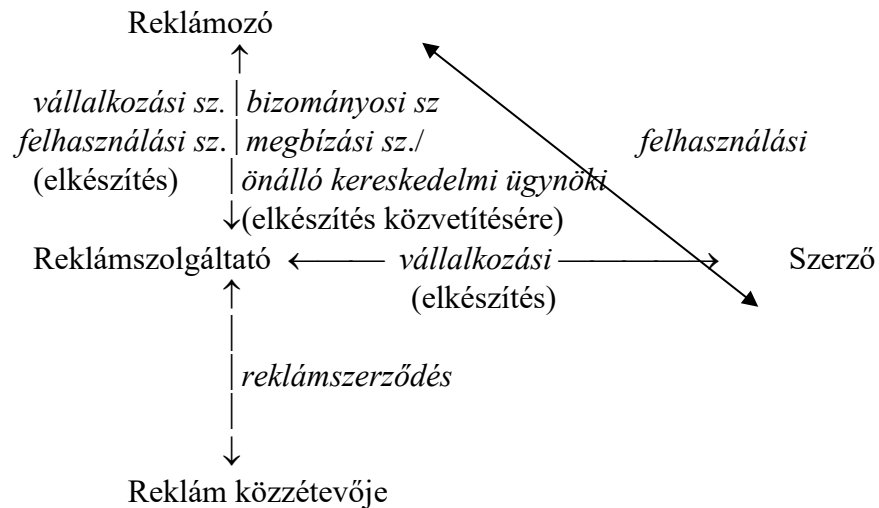
3.3. A reklámjogviszony tartalma

A tanulmánynak nem célja a többalanyú struktúra valamennyi szereplője jogainak és kötelezettségeinek részletes ismertetése, ehelyett hasonlóan a II. rész 1.3. pontjához, a folyamat során elvileg köthető szerződéstípusokra történik utalás.

- a) A reklámfilm elkészítésére vállalkozási szerződést köt a reklámozó és a reklámszolgáltató. (A gyakorlatban gyakran megbízási szerződés elnevezéssel illetik a jogügyletet, de a tartalmát tekintve vállalkozási jellegű, eredménykötelem keletkezik.)
- b) A reklám készítésének közvetítésére bizományosi szerződést, megbízási szerződést vagy önálló kereskedelmi ügynöki szerződést köt a reklámozó és a reklámszolgáltató.
- c) Megbízási szerződést, vállalkozási szerződést köthet a reklámszolgáltató és a szerző a reklámozás céljára történő alkotás elkészítésére.

- d) Felhasználási szerződést köthet a reklámozó a szerzővel vagy a reklámszolgáltatóval (ha a szerző kifejezetten megengedte).
- e) Reklámszerződésben állapodhat meg a reklámszolgáltató a reklám közzevőjével a reklám megismerhetővé tételének részletkérdéseinek rendezéséről.

A reklámjogviszony lehetséges alanyaiból és az általuk kötött szerződéstípusokból felépülő struktúrát a következő ábra szemlélteti.

III. A merchandising, mint polcszerviz

A globálisan kialakuló verseny folytán lendületes ipari-technológiai fejlődésnek lehetünk szemtanúi, amelynek során újabb és újabb cégek jelennek meg a piacon frissen kifejlesztett modern termékeikkel a fogyasztói igények felkeltése érdekében, vagy sokkal inkább követve azokat. Így már a kutatás-fejlesztés fázisában figyelemmel kell lenni a versenytársakra. A szükségletek, igények piaci felmérése, egy-egy termék megtervezése, kikísérletezése és előállítására óriási erőfeszítések árán érhető el, ezért az új találmányok megalkotása, az új eljárási metódus, új technológia kidolgozása és alkalmazása, tehát a kutatás háttérében hatalmas befektetői csoportok állnak, például nyugdíj alapok. Ezek a támogatói körök nem engedhetik meg maguknak, hogy relatíve rövid időn belül ne térüljön meg a befektetésük, ezért fontos, hogy az előállított termék gyártható, megbízható és eladható legyen. Az előállítást követően a terméket a lehető leggyorsabban be kell vezetni a világ- és a nemzeti piacra, hogy a befektetett összeg megtérüljön mielőtt megjelenének a konkurensok és a hamisítók. A versenytársak megelőzésére a megoldás a leghatékonyabb világméretű reklámkampány lehet.

A bevezetőben már utaltunk arra, hogy a merchandising szó más-más tartalommal és jelentéssel használatos attól függően, hogy közgazdaságtani vagy jogi környezetben fordul

elő. A jog és a közgazdaságtan leginkább szembetűnő kapcsolódási pontja a reklámjogban ragadható meg. Hiszen egy bevezetés előtt álló termékre könnyedén felhívhatjuk a potenciális fogyasztó figyelmét egy, már ismert személy nevével vagy képmásával például, csökkentve ezáltal a cég összköltségét, vagy a másik oldalról nézve növelve annak bevételét, profitját. A reklámozás a piac és a fogyasztói döntések befolyásolásának egyik eszköze az értékesítésösztönzés/promóció, a személyes eladás és a publicitás/propaganda, és a közönségkapcsolatok (PR) mellett.¹² A jogi megközelítés alapján azt gondolhatnánk, hogy a merchandising besorolható a marketingkommunikáció valamely kategóriájába, valójában a közgazdaságtani szempontok előtérbe helyezésével megállapíthatjuk, hogy a polcszerviz az értékesítési rendszerhez kapcsolódó speciális marketingeszközt jelent. A merchandising tevékenységet végző polcszervizes minden esetben a beszállító érdekeit képviseli az eladás, az értékesítés helyén. Az eladáshelyi szolgáltatás során számos feladatot kell ellátni:

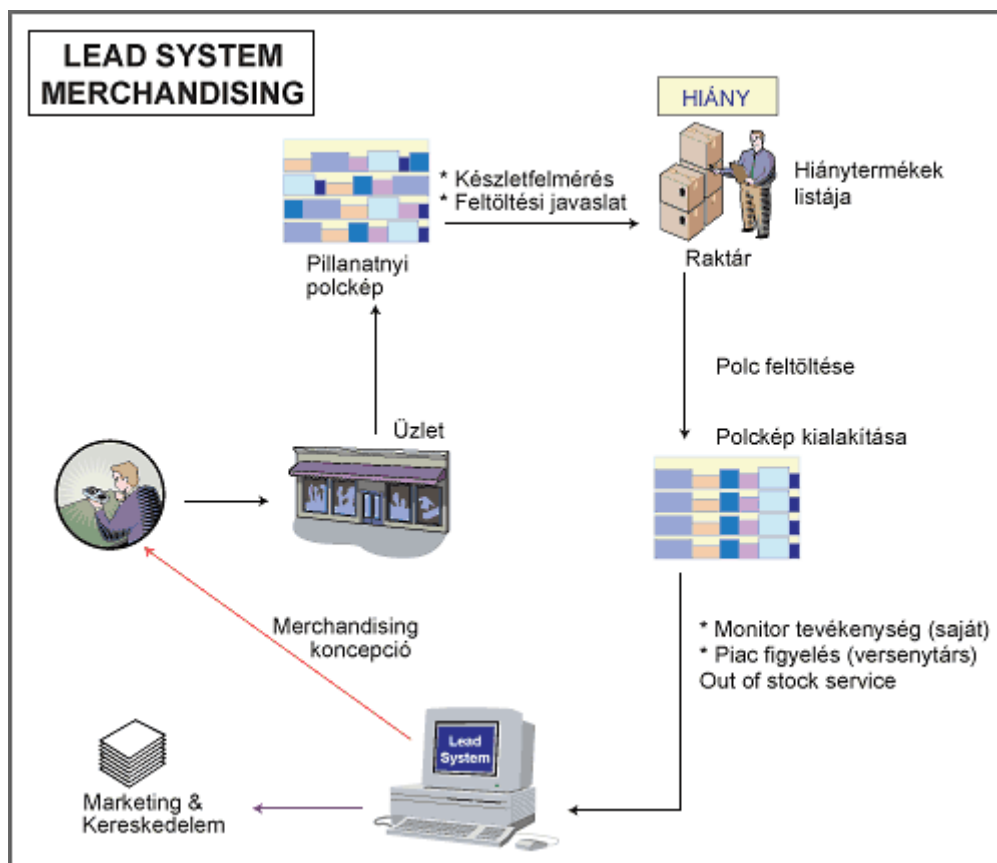
- biztosítani kell, hogy a belistázott termékek folyamatosan jelen legyenek a kulcsfontosságú üzletekben, elérhetőek legyenek a fogyasztók számára (állandó vagy gyakori hiány esetén a versenytárs kínálatából választ a vásárló);
- a termék gondozása nemcsak a polc utántöltési, árufeltöltési feladatokat foglalja magába, hanem az egységes megjelenés kialakítását, állandó polckép kialakítása és fenntartása; ezen belül is a kínálat megfelelő elhelyezését (vonatkozik a bolton belüli elhelyezésre és az áru külső megjelenésére; egyértelműen felismerhető legyen a termék);
- az értékesítés ösztönzés keretein belül meghirdetett akciókkal összefüggésben ún. POP/POS anyagok¹³ elhelyezése.

Összefoglalva a merchandiser vagy eladáshelyi szolgáltató az a szakember –munkaviszony keretében vagy megbízási/vállalkozási szerződés alapján reklámanyagok segítségével és tanácsadással támogatja az értékesítést az eladás helyén.

Az alábbi ábra a merchandiser feladatait szemlélteti:

¹² A csoportosítás forrása: Garamhegyi Ábel „Marketing előadás”; (Szeged, 2008. 03.08.)

¹³ Eladáshelyi reklám esetén alkalmazott figyelemfelkeltő anyagok, például kirakati anyagok, termékbemutatóhoz szükséges kellékek, állványok

Forrás: <http://www.ledsys.hu/ths/img/graf-tev-merch.gif> (2007.11.27.)

„A merchandising a „csendes üzletkötő” –aki, akkor is dolgozik, amikor a területi képviselő elhagyta az értékesítési pontot – eladásra kínálja az árut.”¹⁴

IV. Záró gondolatok

A tanulmány első érdemi részében idézett nemzetközileg elfogadott (II. rész 1. pontja; AIPPI, Montréal, 1995.) meghatározásból is jól látható, hogy a merchandising intézménye a jog és a közgazdaságtan, azon belül is a marketing határ- vagy sokkal inkább közös területe. A jogszabályi környezet vizsgálatakor is ezen kettős jelentéstartalomból kell kiindulni. A jogászok által használatos megközelítés –arculat-átviteli szerződés- esetén igen csekély normatív háttér körvonalazódik ki. A jogügyletet egyetlen helyen nevesíti a jogalkotó, a Sport törvényben, arculat-átviteli (piacépítési) elnevezés alatt [35. § (3) bekezdés], a létrejövő jogviszony részletszabályainak rendezésére nem kerül sor. A merchandising definíciója jogszabályhelyének megválasztása háttérben vélhetően a jogintézmény gyakorlati megjelenésének területe állhat. A cégek gyakran sportolók nevével támogatva jelennek meg a piacon, felhasználva az adott személyhez, illetve a sporttevékenységéhez kapcsolódó hírnevet, többletbizalmat. A felhasználó elsődleges célja a megállapodás kötésével vállalkozásának, illetve termékeinek népszerűsítése, tehát a fogyasztók döntésének befolyásolása, így a gazdasági reklámtevékenységről szóló törvény is irányadó. A felhasználó tevékenysége során azonban a Tptv. rendelkezéseinek megfelelően üzleti, illetve a verseny szempontjából tisztességes magatartást kell tanúsítani. A felhasználási magatartás irányultságától függően alkalmazandó a Ptk. személyhez fűződő jogokra vonatkozó szakaszai (ha a merchandising

¹⁴ P.O.P.Kft; <http://www.merchandising.hu/?page=Li9zdGF0aWMvc3RhdGljLm11cmNoaW5nLm...> (2007.11.27.)

közvetett tárgya név, képmás, hang); a Szjt. (ha a merchandising közvetett tárgya szerzői jogi védelem alatt álló alkotás); a Védjegy tv. (ha a merchandising közvetett tárgya védjegy). Továbbá a kontraktus kereskedelmi jellege folytán minden esetben irányadóak a Ptk. szerződésekre vonatkozó általános szakaszai, mint mögöttes joganyag.

Véleményünk szerint a jelenlegi szabályozást vagy sokkal inkább szabályozatlanságot nem feltétlenül kell egy egységes szerkezetbe foglalt speciális jogszabállyal pótolni. A kontraktus lényegi eleme minden esetben az egyik fél marketingtevékenységéhez kapcsolódó felhasználási magatartás és kereskedelmi hasznosítás. A szerződés közvetett tárgyának palettája meglehetősen színes, gyakorlatilag bármit megjelölhetnek a felek, azzal a megkötéssel, hogy alkalmas legyen a fogyasztók megszólítására egy híres arculat segítségével. A szerződést kötő partnerek lehetőségei korlátlanok, nincsenek keretek közé szorítva, így célszerű a részletszabályokat precízen rögzíteni a megállapodásban. Viszont a fogalmat célszerű lenne módosítani: vagy a jelenlegi meghatározás alanyi körének kiterjesztésével, vagy elszakadva a Sport törvénytől, általános szinten lehetne szabályozni.

A merchandising közgazdaságtani megközelítésénél egyetlen aspektust emelnék ki: az eladáshelyi szolgáltatóval kötött szerződésre a felek megállapodásától függően vagy az Mt. vagy a Ptk. rendelkezései az irányadóak (amennyiben megbízási, bizományi, vagy önálló kereskedelmi ügynöki szerződés keretében látja el feladatát).

Akár polcszerviz, akár arculat-átvitel értelemben használjuk a merchandising kifejezést, céljuk alapvetően azonos: a vállalkozás, a termék, a szolgáltatás népszerűsítése, goodwill-jének kialakítása és ezáltal a forgalom növelése. Az értékesítés fokozásához vezető út, az igénybe vett eszközök között tapasztalható eltérés. Az eladáshelyi szolgáltató tevékenységével segíti elő, hogy az általa képviselt cég már belistázott termékei folyamatosan elérhetőek legyenek a fogyasztók számára, megelőzve ezáltal, hogy a versenytársak által kínált árut vásárolják meg. Az arculat-átviteli szerződésnél pedig egy népszerű, keresett személy, figura, etc. révén igyekszik a cég megszólítani a potenciális fogyasztókat. Fontos azonban a merchandising közvetett tárgyának a célpiac szempontjából előnyös kiválasztása: például nem célszerű a nőknek szánt kozmetikai termékeket focistákkal reklámozni.

Bármilyen értelemben használjuk a merchandising szót, a lényeg, hogy a normatív környezetet oly módon kell kialakítani, hogy a jog, a jogszabályok a gazdasági folyamatokat támogassák, elősegítsék; tehát alapvető követelmény, hogy a jog a gazdaságot szolgálja.

Felhasznált irodalom, joganyag

Jogszabály

- 1) 2004. évi I. törvény a sportról
- 2) 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról
- 3) 1997. évi LVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenységről
- 4) 1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról
- 5) 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról
- 6) 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről

Jogirodalom

- 1) Csécsy György „Szellemi alkotások” (Novotni; Miskolc; 2007.)

- 2) Dr. Pogácsás Anett „Szerzők és műveik a meggyőzés szolgálatában – reklámalkotók és reklámarcok” (Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle; 2. (112.) évfolyam 2. szám; 2007. április)
- 3) Pribula László „Magyar reklámjog” (Novotni; Miskolc; 2005.)
- 4) Sárközy Tamás „Sportjog; A 2004-es sporttörvény magyarázata” (HVG-ORAC; Budapest; 2004.)
- 5) Tattay Levente „A merchandising és jogi háttere Magyarországon” (Gazdaság és Jog; 1999. július-augusztus 7-8. szám; 21-23. pp.)
- 6) Dr. Tattay Levente „A merchandising és a szellemi alkotások” (<http://www.jak.ppke.hu/tanszek/polgjog/letolt/merc.doc>, 2007. 04. 09.)
- 7) Dr. Vida Sándor „A merchandising védjegyjogi oltalma” (Védjegyvilág; 1995/3.; 10-17. pp.)
- 8) Oxford advanced learner’s Dictionary of Current English” (Szerk.: Sally Wehmeier; Seventh edition; Oxford University Press; 2005.)

Közgazdaságtani szakirodalom

- 1) Bércziné Dr. Juhas Júlia „Marketing a XXI. században” (Kereskedelmi és Idegenforgalmi Kft.; Budapest; 2005.)
- 2) Fazekas Ildikó – Harsányi Dávid „Marketingkommunikáció” (Szókratész Külgazdasági Akadémia; Budapest; 2000.)
- 3) Garamhegyi Ábel előadása (Jogász – közgazdász posztgraduális képzés; Szeged; 2008. 03. 08.)
- 4) Józsa László „Marketing – reklám – piackutatás I-II. (Göttinger; Veszprém; 2003.)
- 5) Józsa – Piskóti – Rekettye – Veres „Döntésorientált marketing” (KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.; Budapest; 2005.)
- 6) Kiss Mariann „Marketing” (Független Pedagógiai Intézet; Budapest; 2004.)
- 7) Philip Kotler „Marketing Menedzsment” (KJK - KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.; Budapest; 2004.)

Jogalkalmazói döntések

- 1) VB 98003
- 2) VJ - 84/1999.
- 3) VJ - 163/1998.
- 4) SZJSZT – 13/2003.
- 5) SZJSZT – 39/2002.

Internetes címek

- 1) <http://www.chess.hu/hu/szabalyzatok.php> (2008.04. 09.)
- 2) <http://www.jak.ppke.hu/tanszek/polgjog/letolt/merc.doc> (2008. 04. 09.)
- 3) <http://www.merchandising.hu/?page=Li9zdGF0aWMvc3RhdGljLm1lcmNoaW5nLm..> (2007. 11. 27.)
- 4) <http://www.origo.hu/print/teve/20071031-sorozatokhoz-kapcsolodo-termekek-merch...> (2007. 11. 27.)
- 5) <http://www.leadsys.hu/th/tev-merch.html> (2007. 11. 27.)
- 6) <http://www.leadsys.hu/th/img/graf-tev-merch.gif> (2007.11. 27.)
- 7) <http://www.leadsys.hu/th/index.html> (2007. 11. 27.)
- 8) <http://www.leadsys.hu/th/eset-merch.html> (2007.11.27.)
- 9) <http://www.salesforce1.hu/merchandising.php> (2008.02.25.)

- 10) <http://www.salesforce1.hu/referenciák.php> (2008.02.25.)
- 11) http://www.workmania.hu/allas/allas-ajanlatok/offer_details.php3?off... (2008.02.25.)
- 12) <http://www.profession.hu/allas/173199/p/621> (2008.02.25.)
- 13) <http://www.fieldqueen.hu/index/hu/node/merchandiser> (2008.02.25.)
- 14) <http://www.tercio.hu/polcszerviz.html> (2008.02.25.)

Szalóki Gergely
Monográfia a jogtudomány és retorika kapcsolatáról egy cicerói
védőbeszédben

(Tamás Nótári: *Law, Religion and Rhetoric in Cicero's Pro Murena*. Passau, Schenk Verlag, 2008. 200 pp.)

Nótári Tamásnak a passauai Schenk Verlag gondozásában megjelent angol nyelvű monográfiája¹ nem csupán a római jog, hanem az ókortörténet, a klasszika filológia iránt érdeklődők, valamint az e területeket kutatók szemében is értéket képvisel, hiszen a szerző munkájának megírása során számos tudományág módszereit felhasználta, valamint eredményeit szintetizálta. Már a mű címe is utal a szerző egyedi, komplex látásmódjára, amellyel a római jog intézményeit kutatásai során megközelíti. Látásmódjának sajátja, hogy a szerző nem ragad meg a jogi konstrukciók elemzésénél, hanem vizsgálat tárgyává teszi azon szférákat is, amelyekbe ezen jogintézmények ágyazódnak: így például betekintést enged a Cicero által, a *iurisprudentia*, a *res militaris* és a retorika viszonyáról kifejtett gondolatokba, valamint mélyrehatóan vizsgálja a római vallás világát.²

Nótári Tamás jelen művében Marcus Tullius Cicero i.e. 63-ban Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszédének³ huszonhatodik és huszonhetedik paragrafusára kapcsán fejti ki kutatásainak a római jogi, vallás- és retorikatörténeti eredményeit.⁴ Az *oratio* ezen

¹ A magyar nyelvű monográfiát, amely az angol nyelvű munka alapját képezte lásd Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika*. Studia Mureniana. Szeged, Lectum Kiadó, 2006.

² A Cicero iuris consultus témakörhöz lásd Hamza G.: *Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero*. Annales Univ. Scient. Budap. de Rol. Eötvös nom. Sect. Juridica 24. 1982; Ciceros Verhältnis zu seinen Quellen, mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung der Staatslehre in *De re publica*. *Klio* 67. 1985; *Riflessioni sulla teoria ciceroniana dello Stato. Il pensiero politico* 29. 1996; G. Hamza: *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero*. In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne*. Ricerche dedicate al prof. Filippo Gallo. vol. I. Jovene Editore, Napoli, 1997; Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Bp. 2006¹¹. 87; Hamza G.–Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I*. Budapest 2006. (számos antik tárgyú, Ciceróval foglalkozó, ill. érintő tanulmány)

³ A *Pro Murena* bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott fordítását lásd: Cicero – *Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás. Szeged 2004.

⁴ A szerző számos korábban megjelent tanulmányának tárgya szervesen kapcsolódik a monográfiához, illetve megalapozza azt. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. *JK* 1998. 11; *Auloedi et citharoedi* (Cic. Mur. 29.). *Belv.* 1999. 7–8; *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. *Belv.* 1999. 1–2; *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). *Aetas* 1999. 1–2; *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). *Aetas* 2000. 1–2; *Servius Sulpicius orator*. *Belv.* 2000. 5–6; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *JK* 2001. 12; *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti háttéréhez*. *Belv.* 2001. 5–8; *Quaestio de ambitu*. *Collega* 2001. 5; *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál*. *Collega* 2002. 2; *M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában* (Cic. Mur. 58–66). *Belv.* 2002. 3–4; *De oratoris perfecti institutione*. *Collega* 2003. 3; *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. *Collega* 2003. 1; *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvei római előzményeihez*. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárás Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest 2003; *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. *Aetas* 2003. 3–4; *Fustel de Coulanges: Az antik városállam*. *Ókor* 3. 2004. 4; *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest 2004; *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. *Collega* 2004. 1; *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez*. *JK* 2004. 7–8; *Summum ius summa iniuria*. *MJ* 2004. 7; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation*. *AJH* 45. 2004; *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *AnnUB* 45. 2004; *De matrimonio cum manu*. *JTSz* 2005. 2; *Hésiodos jogkonceptiója*. *JK* 60. 2005. 7–8; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *AJH* 46. 2005; *A római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. In: Hamza G.–Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I*. Budapest 2006; *Megjegyzések a confarreatio szertartásához*.

fejezeteiben a szónok a joggyakorlatban az archaikus formalitásokhoz való merev kötődésre (a rómaiakra olyannyira jellemző formakonzervativizmust) lövi ki iróniája nyilait. Idézzük fel itt a szerző előszavának azon gondolatát, mely nem csupán Cicero védőbeszéde e két fejezetének mögöttes tartalmába enged betekintést, hanem a monográfia vezérfonalát is feltárja előttünk: „A ... huszonhatodik és huszonhetedik *paragraphus* központi magja az archaikus kor jogának Cicero által – talán inkább a retorikai szituáció, semmint saját meggyőződésének megfelelően – megmosolyogtató színben feltüntetett formakonzervativizmusa, pontosabban merev, mondhatni görcsös, olykor a valós életviszonyokkal és az igazságosság ideáját megvalósítani hivatott *iusszal* szembehelyezkedő ragaszkodása a jogi aktusok szövegéhez. E merevségnek – amely nagyban áthatotta az egész római szellemiséget – az okát keresve, valamint Cicerónak a szó szerinti és méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát kutatva számos ponton tesz e munka olyan kitérőket, amelyek tárgyában már nem a *stricto sensu* jogtörténeti vizsgálódás körébe, hanem a vallás- és irodalomtörténet témakörébe tartoznak, az általuk felvázolható analógiák s a belőlük levonható következtetések azonban talán az egyes jogi és vallási intézmények ... struktúrájának, illetve az antik gondolat- és képzeletvilágba ágyazódottságának jobb megértéséhez vezethetnek. Ezért szerteágazóbb tehát ezen írás tematikája és metodikája, azonban a munka során olykor szétfutni látszó szálak reményeink szerint végül egységes képet mutató szintézisben fognak találkozni.”

A mű – szerkezetét tekintve – három részre tagolható, Az első fejezet a védőbeszéd jogi, történeti és retorikai háttérét vázolja fel, amely az olvasó számára hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy az *oratiót* történeti kontextusában szemlélhesse. Ennek során a szerző kitér olyan fontos, a beszéd komplex megközelítéséhez elengedhetetlen témákra, mint például a *quaestiók*, a *crimen ambitus*, a jogi háttér elemzésére, valamint Cicero és a jogtudomány viszonyára.

A második fejezet a *Pro Murena* 26. paragrafusa kapcsán a *manum conserere*, vagyis az ingatlanok feletti tulajdoni per eljárásából kiindulva a kimondott szó valóságot konstituáló erejének a római gondolkodásban betöltött szerepe hangsúlyozásával a *legis actio sacramento in rem* eredetét vizsgálja. A pálca és a lándzsa szimbolikáját igyekszik feltárni az ókori Rómában, majd elemzi az istenítéleti párviadalokat, melyekből levont következtetéseket a *legis actio sacramento in rem* mint *sacrum duellum* értelmezésben hasznosít. Eközben a szerző azonban olyan egyéb témákat is alaposan tárgyal, mint például az *Ops Opifera* templom *dedicatiója*, a *flamen Dialis* körülbástyázó tabuk szakrális szerepe, vagy Mars kultusza. (E kérdések első pillantásra nem illenek bele a fejezet fentebb vázolt gondolatmenetébe, azonban a szerző szándékának megfelelően azon tézist erősítik meg, melyet Nótári a *legis actio sacramento in rem* eredetének meghatározandó felállított.⁵

Belv. 2006. 5-6; Hesiod und die Anfänge der Rechtsphilosophie. AnnUB 2006; Bürgergemeinschaft und Rechtsgedanke bei Hesiod. In: Politai et Cives. Epigraphica III. Hungarian Polis Studies 13. Ed. György Németh–Péter Forisek. Debrecen 2006; Remarques sur le *ius vitae necisque* et le *ius exponendi*. *Studia Iuris Caroliensia* 1. 2006; Választási kampánystratégia az ókori Rómában. (társszerző Németh Gy.) JK 2006/7-8; Kampánystratégia az ókori Rómában. In: Hamza G.–Nótári T.: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest 2006; Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve. Fordította, a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári T. Szerkesztette és a kíséző tanulmányt írta Németh Gy. Szeged 2006. Minden menyasszonyt Gaiának hívtak? Adalék a római házassági szertartás egy eleméhez. Jogelméleti Szemle 2007/1.

⁵ *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. AUB 51. 2005; Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a *legis actio sacramento in rem* eredetéhez. In: Jogi kultúrák, processzusok, rituálék, szimbólumok. Szerk. Mezey Barna. Budapest 2006; *Duellum sacrum* – gondolatok a *legis actio sacramento in rem* eredete kapcsán. AJ 2006/1; Comments on the Origin of the *legis actio sacramento in rem*. AJH 2006/2; A lándzsa mint hatalmi és tulajdoni jelkép az ókori Rómában. In: Hamza G.–Nótári T.: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest 2006; From *autoritas* to Authority – Remarks on the Roman Concept of Numinosity. *Orbis Iuris Romani*. Journal of Ancient Law Studies 11. 2006; Die Lanzensymbolik der *legis actio sacramento in rem*. *Studia Iuris Caroliensia* 2. 2007; The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome. *Acta Juridica Hungarica* 48. 2007/3; The Scales as the Symbol of Justice in the Iliad. In: *Studia Iuridico-philologica* I. Studies in Classical and Medieval Philology and Legal History. Hungarian Polis Studies 14. Debrecen 2007. 9-20; Hesiod und die Anfänge der

A harmadik fejezet a beszéd 27. paragrafusán keresztül először a házassági jog egyes elemeit mutatja be: az eljegyzés után a házasságkötés egyes formáit illetve a férji hatalom keletkezésének módjait, a válást és a *manus* megszüntető aktusokat vizsgálja. Ezt követően az *uxor in manu* és az *agnatio* viszonyának, valamint a házibírászkodás intézményét veszi górcső alá. Végül az *interpretatio* fogalmának elemzéséről és a *summum ius summa iniuria* proverbium kialakulásáról, cicerói értelmezéséről, továbbéléséről, valamint a *scriptum-voluntas* ellentét megvilágításáról olvashatunk tanulságos okfejtést.

A második fejezetben a szerző vizsgálódásának egyik fő eredménye a *legis actio sacramento in rem* eredetének meghatározásához kapcsolódik. E kérdéskör kapcsán két fő elmélet bontakozott ki a tudományos irodalomban. Az egyik a magánharcból vezeti le ezt a jogintézményt, a másik a vallási rituálékban fedezi fel a gyökereket. Nótári először a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* eljárási rendjét veti össze, mely során számos aspektusból párhuzamot mutat ki a harci motívumok és a szakrális elemek tekintetében a két eljárási rend között, majd a Plautus *Casinája* alapján párviadalnak tekinthető, istenítéleti elemeket mutat ki a *legis actio sacramento in rem* eljárásban. Álljon ehelyütt a szerző néhány sora, mely a legplasztikusabban foglalja össze számunkra a *legis actio sacramento in rem* gyökereinek felkutatásában elért eredményeit: „*A legis actio sacramento in rem* eredetét vagy a magánharcban, vagy a szakralitásban kereső és jórészt egymás ellenében megfogalmazódó elméletek nézetünk szerint éppen egymást erősítő, feltételező, egyazon irányba konkludáló teóriává integrálhatók. A szakrális elem ... a *vindicatio* világosan tetten érhető egyfelől az eskü, a *sacramentum*, másfelől az *elmondandó carmen* szó szerinti betartásának követelményében. A harc motívuma mind a *vindicatio* etimológiájában, mind pedig a pálca/lándzsa használatában megmutatkozik, azonban épp a *hasta bir* a rómaiak képzeletvilágában olyan szakrális többlettartalommal ..., amelyet az archaikus civiljogi perben sem hagyhatunk figyelmen kívül... Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg a *legis actio sacramento in rem* eljárását is fegyverekkel megvívott *ordalium* vezette el az általunk is ismert stádiumba.” A szerző tehát integrálja a két nézetet, és több ponton kimutatja, hogy ezek egymással nem ellentétben álló, hanem éppen ellenkezőleg, egymást erősítő, egymást kiegészítő teóriák.

A harmadik fejezetből érdemesnek kiemelni a házassági jog körében tett megállapításokat. A házasság megkötése és a *manus* megszerzésének körében a szerző ismét tanúbizonyságot tesz komplex látásmódjáról, hiszen az eddig már jól ismert intézményeket, a jogász számára nem oly fontosnak tűnő ismeretekkel egészíti ki: a *ius* körét kibővítette a *fas* körébe tartozó aspektusokkal. Cicero nevetség tárgyává teszi az archaikus jog formáságainak visszasságait – nevezetesen az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” mondatot, melyből Cicero azon következtetést vonja le, hogy minden mennyasszonyt Gaiának kell nevezni. A szerző figyelemreméltó megállapítása a mennyasszony „*Ahol te G/gaius, én G/gaia*” válaszána értelmezéséhez kapcsolódik. Ezen mondatban a *gaius* és *gaia* szavakat még az antik szerzők is személynévként értelmezték, hasonlóképpen e nézet tér vissza a modern szakirodalomban is. Ebből azon következtetés lenne levonható, hogy a feleség felvette férje nevét. Nótári Tamás azonban csatlakozik Gary Forsythe értelmezéséhez, és nyelvtörténeti kapcsolatot mutat ki a *gaudeo* (örvendezni, örülni) ige és a *gaius, gaia* melléknevek között. Ily módon az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” akként fordítható, hogy „*ahol te boldog vagy, én is boldog vagyok*”, amely a férj és a feleség összetartozását hivatott szimbolizálni.

Rechtsphilosophie. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 21-44; Numen and Numinosity – On Some Aspects of the Roman Concept of Authority. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 45-74; Summum ius summa iniuria – The Historical Background of a Legal Maxim. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 75-96; Die Lanze als Macht- und Eigentumssymbol im antiken Rom. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 97-128; Remarks on the Origin of the *legis actio sacramento in rem*. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 129-152; Remarques sur le *ius vitae necisque* et le *ius exponendi*. In: *Studia Iuridico-philologica* I. 153-178; A lictorok vesszőnyalábja mint hatalmi jelkép az ókori Rómában. *Belvedere Meridionale* 2007. 3-4.

E kiragadott eredmények után térjünk vissza a műhöz. A könyv szerkezetileg logikusan tagolt, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a rendkívül mélyreható elemzések során az olvasó követi tudja a szerző gondolatmenetét. Ezt segíti nagy haszonnal, hogy minden fejezet elején előrevetíti mondanivalóját, valamint a fejezetek végén ismét összefoglalja azokat. Ki kell emelnünk a felettébb gazdag jegyzetapparátust, jegyzékeket és mutatókat, melyek nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a bőséges lexikális anyagban történő eligazodáshoz. A jegyzetek, valamint az irodalom és forrásjegyzékek ritkán látható, ám feltétlenül példaértékű gazdagsága, precíz megszerkesztése jelzi számunkra, hogy a szerző több éves és alapos kutatómunkájának gyümölcsét tarthatjuk kezünkben

TANKA ENDRE: **VAN -E KÖZÖS BIRTOKPOLITIKÁJA AZ EURÓPAI UNIÓNAK? ***

A címben feltett kérdésre a tételes jog és a szakirodalom egyaránt tagadással válaszol. Ennek sommás oka az, hogy a közösségi jog *csak Közös Agrárpolitikát* (KAP) ismer, az elmélet, viszont, az EU tagállami földviszonyokba való beavatkozását, mindössze *piac - és struktúrapolitikai* rendezésnek tekinti, nem pedig földbirtok – politikának. A tagállami földviszonyok félévszázados szerkezetmozgásában a bizonyítható, intézményi valóság, azonban, az irányadó elméleti alapállással merőben ellentétes. A földtulajdon és a földhasználat gazdálkodási viszonyainak alakításában nemcsak az EGK és az EU közösségi birtokpolitikája érhető tetten. E folyamatban az is nyilvánvaló, hogy az utóbbi a nemzeti birtokpolitikát mind szűkebb térre szorította, napjainkra maga alá rendelte és csak az *acquis communautaire* globális tőkeuralmat szolgáló, szigorú cél - és eszközracionálitása keretében enged számára érvényesülést.

Aligha túlzás állítani, hogy a 21. század világgazdasági korszakváltása – ezen belül a globális éghajlatváltozás összetett következményei – az EU polgárai számára (is) nemcsak a fenntarthatóság, hanem az *etnikai fennmaradás létkérdésévé* teszik a *nemzeti birtokpolitika* alakulását: döntően azt, hogy a tagállam a saját területét alkotó földalap tulajdoni és használati sorsára gyakorolhatja – e, állampolgárai érdekében, az önrendelkezését, avagy arról - a tőke szabad áramlásának közösségi vívmánya alapján - le kell mondania a tőkehasznosulás elsajátítási érdeke javára.

A birtokpolitika tartalma, végső soron, erre a „hamleti vívódásra” ad választ. A tudományos igényű megismerés, viszont, mellőzhetetlenné teszi az alapfogalmak tisztázását és a földviszonyok alakításába való uniós beavatkozás történeti – logikai mozgatóinak feltárását. Jelen tanulmányunk erre tesz kísérletet, kettős cél kitűzésével. Egyfelől, fel kell tárnunk, hogy mi a közös birtokpolitika kategoriális lényege, intézményi formája és eszköztára. Másfelől, látnunk kell, milyen értékrenden alapul és milyen célrendszert érvényesít ez a politika, napjainkban és az uniós agrár – jövőkép stratégiája szerint.

**Ez a tanulmány a Barankovics István Alapítvány által támogatott, „Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben” (Bp. 2007.) c. kutatásunk zárójelentésének I. – III. fejezetei alapján készült.*

I. MIT JELENT A BIRTOKPOLITIKA?

A szuverén államhoz kötődő, hagyományos felfogás

1. A birtokpolitika szociológiai fogalma

1. 1. A történelem tanúsága szerint a megtartó, magát újratermelő közösség az állattartás és a földművelés kezdetétől beavatkozott tagjainak földbirtoklásába és földhasználatába. ¹ Ez bizonyította a *magyar falusi földközösségnél* is, amelynek „folytonosságát hazánkban az ókortól kezdve a legújabb korig” Tagányi Károly tárta fel. (*Tagányi*, 1894: 68. o.) Agrárfejlődésünkben az ősi életszerkezetnek a faluközösség alkotta a legerőteljesebb, belső összetartó tömbjét, amely egyidejűleg települési, munkavégzési életegység és – a földbirtoklást is megvalósító – jogközösség volt.

A hiteles történelmi önismeret – politikai okok miatt előállt – háttérbe szorításával függ össze, hogy a hazai földközösség valós szerkezetének és funkcióinak tisztázása nem csak továbbra is egyik „fehér foltja” a történettudománynak, hanem még az újabb, lényeges kutatási eredményeket is sikerül e terepen az ellenérdekű erőknél „elhallgatásra” ítélni. Emiatt a nemzettudatba aligha épülhet be az – a nem cáfolható – alaptény, hogy a *magyar modell* nem egyszerűen a földalap igazságos újraosztását és a művelési rendet szabályozta a közösség számára, hanem – sajátos, kettős szerkezetével – *megkülönböztető, modernizációs jegyeket* is felmutat az ismert nyugat- és kelet-európai földközösségekhez képest. Ezek eredménye, hogy a magyar falusi (tehát már nem vérségi, hanem területi alapon szerveződő) földközösség *egyidejűleg valósította meg tagjai részére az egyéni és a közös földbirtoklást*. (Előbbit a jobbágytelek és a telken kívüli földállomány jelentette, míg utóbbi a legelő, a rét, az erdő és az „élő vizek”, mint természet adta haszonvételek közös használatával valósult meg.)

Ez alapozta meg azt a - földesúr és a jobbágy közötti, kölcsönös érdekekre épülő – tartós történelmi kompromisszumot, amely eredményeként a jobbágytelken a mindenkori termelő *tényleges birtokhatalmat* gyakorolt. Ez a birtok-képlet tartalmában a *termelő magán-elsajátítását* jelentette, mert - bár a jobbágy nem volt az általa megművelt földnek a tulajdonosa -, birtoklása ugyan nem lehetett öncélú, de nem is kizárólag a felette álló földtulajdonos járadékigényét szolgálta. Ehelyett a telek (és a telken kívüli állomány) birtoklása a termelő szempontjából *saját érdekű* volt, mivel a birtokost az egyéni munka-teljesítményétől döntően függő (többlet)- jövedelemforráshoz juttatta.

¹¹ Az ősi társadalmak agrár jogviszonyait kutatva **Gierke** megállapította, hogy „a legeltető – és települő-szövetkezetek *primitív államok* voltak, ezeknek szokásjoga még azok szerint is agrárpolitika, akik csak az állam tudatos rendelkezéseit hajlandók agrárpolitikának elismerni...Még inkább fedi ez azoknak az álláspontját, akik a gazdálkodó egyén és a társadalom közremunkálását is tekintetbe veszik, mint Roscher, Philippovits, Navratil és a modern közgazdák többsége.” (**Czettler** Jenő: Agrárpolitika, 21. o.)

Ezért a jobbágy a birtokán – a feudális földtulajdon burka alatt gyakorolható – tényleges hatalommal, gazdálkodásának az úr birtokától elkülönült, *viszonylag önálló jobbágytelken* való megszervezésével, a *saját társadalmi- gazdasági céljait* igyekezett elérni. Így főként a személyi függősége miatti alávetettségből próbált kitörni, illetve a termelés-szervezés és a földhasznosítás jövedelem-növelő módszereivel, sajátos érték- és alkalmazkodási minták, érdek- érvényesítő mechanizmusok kifejlesztésével a paraszt -polgári magánelsajátítás értékrendjét alakította ki.

A földközösség történelmi „teljesítménye” a középkori földviszonyainkból kinőtt, *új társadalmi paradigma* születése: az árutermelői, vállalkozói indíttatású, *paraszt - polgári magánelsajátítás* megalapozása, ami – miután mélyen beépült az agrártársadalom sejtjeibe – etnikussá vált és az újkor föld - és agrárviszonyaira hagyományozódott. Ugyancsak ebből ered, hogy *mezőgazdasági termelésünk* - ide értve az önellátást és az árutermelést is – a Kárpát-medencei államalapítástól fogva a 19. század elejéig (közelebről a napóleoni háborúkkal megjelent gabona – konjunktúra időszakáig és a prédiumnak - az úr saját kezelésű, az önellátását részben fedező birtoknak árutermelő allodiummá, majorsági nagybirtokká való szerveződéséig) csaknem kizárólag a *kisüzemi jobbágytelek szervezetén* alapult.²

1. 2. A földtulajdon és a földhasználat sorsába való, közhatalmi beavatkozás azonban, a társadalomtól már elkülönülő intézményként a közösségnek államháztartásának szerveződésével, mint az *állam egyik közérdekű feladata* jelenik meg. Czettler szerint „ebben a primitív társadalomban (amit a szokásjoga alapján Gierke már primitív államnak minősít) nem találjuk nyomát sem a közgazdasági és

² A földközösség a termelői elsajátításnak és a jobbágy birtoklásának meghatározó, társadalmi-gazdasági életkerete volt. (Az *elsajátítást* – amely a tulajdontól különbözik – Max Weber kategóriájaként használjuk, pontos fogalmára később visszatérünk. Lényege: egy kifelé zárt társadalmi kapcsolat, amely a benne résztvevőnek biztosítja a hasznosítható javaknak, értékeknek tartós, vissza nem fordítható jelleggel, öröklődően a jogosult egyén részére, kizárólagos megszerzését és fenntartását, tehát e társadalmi kapcsolaton kívül állókkal szemben a monopol uralmát.)

Ez a feudális uralom számára járadékforrást és járadékszedő szerkezetet jelentett. Tagjai, a járadéktermelők viszonylatában azonban gazdasági integráció intézmény volt, amely a közösség rendelkezésére álló földalap elosztásánál és a földhasználat közösségi rendszabályainak érvényesítésénél semlegesítette, jórészt kiiktatta a felette álló, feudális tulajdonjogot. A külső, vertikális alávetettséget így igyekezett kiegyenlíteni a tagjai közötti, szimmetrikusan szervezett, a kölcsönös egymásra utaltságon alapuló, (un. reciprokativ) magatartás- normákkal és a földek közösségi értékrendnek megfelelő, időszakos újraosztásával. Ezért bizonyított, hogy a földközösség belülről a *tagság érdek-kiegyenlítő intézménye*, kifelé, pedig *termelői érdek-közösség* volt a földesúr földtulajdonával és hatalmával szemben.

Ugyanakkor *a magyar modell nem termelési- gazdálkodói „kommuna”* volt – mint pl. az orosz obscsina -, hanem a földhasználatot tekintve *csupán birtoklási szerkezet*, amelynek tagjai *egyéni munkával, saját kockázatukra művelték a részükre kijelölt földet*, tehát jövedelem-szerzésükbe – amely a gazdálkodás természeti feltételein túl az *egyéni munkateljesítményük függvénye* volt - a közösségnek nem lehetett beleszólása. A földközösség *összetett funkciói* közül különös figyelmet érdemelnek a következők: = tagjai egyéni földhasználatának és az azonos minőségű földhöz való joguknak a biztosítása ; = a tagok személyének és vagyoni helyzetüknek, földszükségeiknek változásának az újraosztáskor figyelembe vétele ; = a közös föld területi kiterjesztése és védelme ; = a földhasználat és a vele járó művelési kényszer betartásának ellenőrzése ; = a munkaképtelen és rászoruló tagok létminimumához szolgálatmentes (az úrbéri járadéktól mentesített) földhasználat nyújtása. (Tanka Endre: Föld és elsajátítás, 2000: 54- 104. o.)

üzemtechnikai céltudatosságnak, sem a mezőgazdaságban tevékeny ember védelmének. A mezőgazdaságról és a vele foglalkozó népességről való gondoskodás a fejlettebb állami rendben lép fel, bár eleinte szétszórtan, alkalmi jelenségként.” (Czettler, 1945: 22. o.)³

Miért kellett – és kell a 21. században is – az államnak beavatkoznia a földtulajdon és a földhasználat társadalmi szintű alakításába? Az alapvető ok nyilvánvaló: a föld – mint természeti tárgy, erőforrás, közgazdasági jószág, termelőeszköz, termelési tényező, élettér stb. – különleges tulajdonságaiból, a változó emberi szükségleteket sokoldalúan kielégítő funkcióiból következik. Közismert, hogy a föld az ökoszisztéma alkotóeleme, az emberi tevékenység színtere, természeti képződmény, mely nem helyettesíthető, újra nem előállítható, nem pótolható, nem munkatermék (a ráfordított élő munka csak a megőrzését szolgálhatja), az ember számára elemi létfeltétel. Sokféle dolog lehet: talaj, felszín, szárazulat, telek, birtok stb.

A hagyományos *közgazdasági értelmezés* a földnél kiemeli, hogy = felszíni kiterjedés, = természeti környezet, = termelési tényező, = adás-vétel tárgya, = elhelyezkedés, = tulajdon, = tőke. (Barlowe, 1958: 12. o.) E kategóriák külön elemzésre szorulnak. Pl. a föld kiterjedésénél áll elő az a jelző, hogy „elpusztíthatatlan”: a tér adott, teret nem lehet sem megsemmisíteni, sem csökkenteni, növelni vagy teremteni. Termelési tényező szerepe azzal áll elő, hogy amikor a munka helyszíne, gyakran maga is részt vesz a termelés folyamatában. Így a földművelésben az élelmiszerek, rostanyagok és a fa természetes erőforrása. Mesterséges beavatkozások növelhetik a termőképességét (pl. vízrendezés, erózióvédelem), míg a szakszerűtlen termelés talajpusztuláshoz vezethet.

Egyes közgazdasági nézetek a mezőgazdaságban sem ismerik el a föld önálló termelési tényező voltát, hanem itt is a tőke részének tekintik. Közgazdasági szempontból nem könnyű a földet *a tőkétől megkülönböztetni*, mert legtöbbször tulajdoni elsajátítás tárgya – amit az elmélet a tőke mozgásának fog fel -, ugyanakkor a föld a természet ajándéka, tehát – eltérően más tőke-javaktól – nem emberi munka eredménye. Ez a *föld egyediségét* határozza meg.

Ebből következik, hogy korlátozottan áll rendelkezésre, emiatt, pedig, hasznosításától függetlenül, alkalmas spekulációs befektetésekre is. Ekkor – szemben a termelő tőkével – a forgalomból kivont, tétlen pénzek ellentételeként,

³ Czettler gazdaságtörténeti elemzését adja a földbirtoklásba való állami beavatkozás fejlődésének. Kezdőpontnak az újkori kapitalizmust jelöli meg, a *territoriális államhatalom* kialakulását, amikor a fejedelmeknek az országuk önellátásáról való gondoskodás, a merkantilizmus gazdasági rendszere, de főleg a XVIII. század abszolút államai előtérbe állítják a jobbjágyvédelmet, a mezőgazdasági hitelélet, az értékesítés, a mezőgazdasági oktatás fejlesztését és a földművelés intenzitásának emelését. (Czettler, 1945: 22. o. és 20 - 55. o.) Nem véletlenül, a földviszonyokba való, közérdekű állami beavatkozás történelmi minőség-váltása a föld-nek ahhoz a lényeges funkciójához tapad, amikor politikai-uralkodói tényezőként jelenik meg, hogy a föld egyben *az állami szuverenitás tárgya, mint államterület*.

a *vagyon felhalmozására* szolgál. Végül – közgazdaságtani közelítésben – a föld „jogi meghatározása”: a föld, mint ingatlan, a földfelület meghatározott kiterjedésű része, melyen valaki(k) másoktól elkülönült tulajdonjogot gyakorol(nak). (Ferenczi Tibor, 1996: 37. o.)

A föld – egyetemi és szakoktatásban is általánossá vált – fenti közgazdaságtani felfogását két okból érdemes felidézni. Egyrészt, elárulja, hogy ez a – történetesen nemzetközi ingatlanszakértők képzésénél irányadónak vett - fogalom, még közgazdasági mérce szerint is hézagos, a *föld több, lényeges közgazdasági ismértől eltekint*. Másrészt, láthatóvá teszi, hogy a földnek a közgazdaságtan által feltárt funkciói elégtelenek a föld szerepének rendszertani (holisztikus, tehát egyidejűleg társadalmi - gazdasági – politikai szerkezetmozgásban megragadható) leképezéséhez, emiatt, pedig a birtokpolitika kénytelen túllépni a föld közgazdasági funkcióin és azokat ki kell egészítenie a *történet- és gazdaságszociológia* által vizsgált, *további funkcióival*.

Először is: a valós funkciók nem tekinthetnek el a földnek attól a lényeges közgazdasági sajátosságától, hogy birtoklása és tulajdona – szűkös közgazdasági jószág minősége és nem helyettesíthető egyedisége miatt – monopóliumot teremt birtokosa (tulajdonosa) javára, vagyis rajtuk kívül mindenki mást kizár a föld birtoklásával gyakorolható elsajátításból. Ez a közgazdasági ismérv, pedig, a földet társadalmi-gazdasági hasznosulása során *hatalmi- uralmi – politikai tényezővé* teszi, tehát minőségében más képlet áll elő ahhoz képest, hogy ténylegesen, a föld termelési tényezőként, tőkeként, avagy másképp hasznosul. A földnek ezt a döntő ismért a hazai polgári agrárgazdaságtan régóta felismerte és elemzéseiben is meghatározó kategóriaként alkalmazta. Így *Ihrig Károly* szerint „a föld, épen korlátolt mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobb, mint a tőke.” (Ihrig K.,1941: 192. o.)

Másodszor: a föld lényeges közgazdasági ismérve a tartós, járadék-képző képessége. Mint a természet ajándéka, eltérő minősége és fekvése alapján a termelési tényezőként hasznosítása együtt jár az I. számú, különbözeti és a II. számú, fekvési járadék-képződéssel, amely az átlagprofit felett létrejövő, tartós többlet-jövedelem a földbirtokos javára. Emiatt – pusztán gazdasági szempontból sem – közömbös, hogy a földtulajdoni monopólium jogosultja (szociológiai értelemben az elsajátító) a föld termelőeszközként hasznosításával tartós extraprofithoz juthat a mezőgazdaság más szereplőivel szemben, tehát döntő kérdés, hogy a társadalom – az állami beavatkozással – kinek juttatja a földtulajdoni monopóliumot és a vele járó, többlet-jövedelemszerzési esélyt.⁴

⁴ Az Agrárgazdaság Kutató Intézet munkatársai már a 90-es évtized elején rámutattak arra az összefüggésre, ami a *külföldi földtulajdonszerzéssel* a hazai érdekek sokféle sérelmét okozhatja. A hazai földpiac hiánya – földáraink 10-40-szeresen alacsonyabb aránya az EU tagállamok földáraihoz képest – a külföldi spekulánst eleve a végletes egyensúlytalanság kihasználására, tehát – bármely címen, akár jogsérelmével is – földszerzésre sarkallja. A befektetési hasznót növeli, hogy a hazai munkaerő ára töredéke a nyugat-európainak, az üzemméret korlátlan. A külföldi tőke emiatt nem éri be az olcsó bérmunkával és a – nem indokolt - magyar adókedvezményekkel

1. 3. A föld funkciói a legszorosabban összefonódnak a birtokpolitikával, mert – amint ezt a továbbiakban elemezzük - a birtokpolitika tartalmát, célrendszerét, társadalmi-gazdasági rendeltetését döntően meghatározza, hogy a föld összetett funkciói közül melyek érvényesítését vállalja fel, illetve az egyes funkcióknak milyen súlyt ad, szerepüket milyen körre terjeszti ki, avagy éppen leszűkíti. Látni fogjuk: a neoliberális birtokpolitika épp abban gyökeredzik, hogy a föld funkcióit eltorzítja, mivel azok közül egészében kiiktatja a legfontosabbakat – amelyek nemcsak a mezőgazdaság, hanem a társadalom fennmaradásához létfeltételek -, miközben kizárólagossá teszi a föld tőkehasznosító, illetve tőkeképző funkcióját.

E kérdéskör a birtokpolitika minőségét, tartalmi tipológiáját fedi le, ezért azt a következőkben elemezzük. Előzetesen viszont már itt célszerű tisztázni, hogy a föld funkciói nem korlátozhatók az EU legfontosabb vívmányának, a tőke szabad áramlásának az igényére, amelyhez kötődő ideológia, gazdasági szabályozó rend és közösségi jog – az acquis communautaire követelménye címén – a föld sokféle funkciója közül, legfőbb közérdekként, kiemeli a termelőeszközként való működtetésének tőkehasznosulási elemét.

A föld valós társadalom- gazdaságszervező funkciói – amelyek, természetesen a neoliberális birtokpolitika esetében is bizonyíthatóan érvényesülnek, csak hogy nem a szűkebb – tágabb közösség érdekében, hanem rejtett módon, a tőkeuralom javára - a következők: (függetlenül attól, hogy a föld tőkeként hasznosul – e, vagy sem, illetve milyen hatékonysággal) a föld egyidejűleg

- államterület, a szuverenitás tárgya, annak területi – térségi része, ezért az állami lét döntő ismérve az államnak a területét alkotó földalapról való önrendelkezése, avagy ennek korlátozása, illetve kizárása;
- a társadalmi formáció alapja: az államnak a földtulajdon és a földhasználat sorsáról való rendelkezési hatalmától (ennek gyakorlásától) függ a népesség alakulása, az osztályszerkezet (a mezőgazdaságból élők aránya és helyzete), a mezőgazdaság élelmiszertermelő szerepének betöltése, a vidék és az egész társadalom életminősége;
- mint szűkös közgazdasági jószág, az erőforrás – monopólium birtoklásával a földtulajdonon kívül állókat kizárja az elsajátításból, vagyis – más tulajdoni tárgyakhoz képest - hatalmi – politikai – uralmi tényező: akié a föld, azé az ország.

megszerezhető extraprofitál, hanem – ezen felül – a földtulajdoni monopóliummal a tartós járadékjövedelem elsajátítására is törekszik. A magyar gazdaság viszont így nemcsak a jövedelem tőkearányos részét engedi át a külföldi tulajdonosnak, hanem – a földtulajdoni monopólium átadásával – lemond a földjáradékról, az átlagprofit felett képződő I. és II. sz. különbözeti és fekvési járadékról. E lépés előre kódolja mezőgazdaságunk tartós kiszolgáltatottságát: a munkanélküliséget, az ágazatnak nyers- és alapanyag előállítására szorítását, a feldolgozás és a hozzáadott értéktermelés kizárását, az élelmiszeripar elsorvasztását, a hazai termelők földhöz jutási esélyeinek kizárását. A mezőgazdaság közel két évtizedes „piac- és EU-konform átalakítása” – valójában intézményes lerombolása - bizonyítja, hogy e szakmai figyelmeztetés a politikai döntéshozóknál „süket fülekre talált”.

1. 4. Az utóbbi évek kutatásai tudományos igényvel tisztázták a *birtokpolitika fogalmát*. Ehhez a támpontot részben a hazai polgári agrárgazdaságtan legkiválóbb művelőinek a munkássága adta, részben, pedig Max Weber szociológiai kategória-tana. (Tanka E. 2004: 22-40. o.) A fogalom – alkotás logikai elemei közül érdemes kiemelni a következőket:

- A birtok köznapi fogalmától eltérően a *birtoklás* – szociológiai és jogi alapvetésben egyaránt – a társadalmilag cselekvő (tehát mások viselkedéséhez igazodó /Weber, M. 1987: 51. o./) egyén *elsajátító tevékenysége*, amely alapján kialakuló tény, helyzet, állapot a cselekvőnek *uralmat, hatalmat* nyújt valamely dolog vagy jószág (az utóbbinál a dologi jellegű hasznos szolgálat) felett.⁵ A magánjog az eltérő jogrendszerekben – a klasszikus római jog hatására – a birtoklás lényegét és a birtokos fogalmát mind máig a *hatalom* és az *uralomban tartás* képletével ragadja meg. *Alanyi értelemben* ezért a birtok és a birtoklás jóval *tágabb körű*, mint a föld és a felette való uralomszerzést (hatalomban tartást) célzó tevékenység.

A birtok (mely a birtokpolitika fogalmában megjelenik) *tárgyilag* is különbözik attól a munka - és üzemszervezeti egységtől, amit a köznapi szóhasználat a birtoklás tipikus tárgyán, az *ingatlan dolgon* ért. A földhasználatban ui. a birtok *üzemként* jelenik meg, tartalmilag viszont a *birtok* és az *üzem* lényegesen eltérő fogalmak. „A birtok az embernek és a földnek egymáshoz való viszonyát *tulajdoni* szempontból fejezi ki, míg az üzem gazdasági értelemben egy tervszerűleg és egységesen vezetett szervezet, amely a gazdaságosság elveinek szem előtt tartásával az emberi szükségletek kielégítését célozza, s így sem a *birtok* tulajdonjogi fogalmával semminemű közössége sincs, sem a *területnagysággal* nem azonosítható, mert ez csak egy *részjegye* az üzemnek.” (Czettler, 1945: 44. o.)⁶

- Az *értékminőség* döntő eleme, mintegy kategoriális magva a birtokpolitikának, mert annak *tartalmát* határozza meg. Amennyiben a birtokpolitika érték alapú vagy érték - követő, az értékválasztása nem lehet önkényes, hanem csak *társadalmi közmegegyezésre* épülhet. (Így pl. a plurális demokráciához fűződő érték - kötöttség elméletileg abban gyökeredzik, hogy a *társadalmi érték* nem lehet szubjektív, önkényesen választott kategória, hanem csak azzal érheti el az értékminőséget, ha *valós társadalmi szükségleteket* elégíti ki, vagyis a társadalom tagjai túlnyomó többségének a létérdekeit szolgálja.)

⁵ Weber szociológiai kategóriatana az emberi hasznos szolgálatot *tevékenységnek*, míg a dologi jellegűeket *javaknak* nevezi. (Weber, M. 1979: 9. o.)

⁶ A birtok és az üzem fogalmát – talán szükségtelenül – bonyolítaná, ha a közgazdaságtani felfogást megpróbáljuk a *szociológia* felfogásával ötvözni. Az üzem ui. az utóbbi közelítésnél jóval tágabb fogalom, mert *tevékenységet* jelent. „Az *üzem* meghatározott fajtájú, folyamatos cselekvés valamilyen cél érdekében, az *üzemszervezet* pedig egy folyamatos, valamilyen cél érdekében cselekvő, igazgatási csoporttal rendelkező társulás.” (Weber, M. 1987: 76. o.)

- Ez az alaptény indokolja azt a módszertant, hogy első közelítésben a birtokpolitikát *szociológiai típusfogalomként*, és pedig a *weberi ideáltípológia* alkalmazásával célszerű megragadni. Ez utóbbi ui. azzal segíti a valóság hiteles tükrözését, hogy fogalomalkotása nem lép fel az empirikus valóság történeti ábrázolásának igényével, hanem csak az *összehasonlítás* eszköz-szerepét tölti be. Ehhez képest abból kell kiindulnunk, hogy a *birtokpolitika is társadalmi cselekvés*, azon belül, pedig a *gazdálkodás* körébe tartozik.⁷ A *birtokpolitika* társadalmi cselekvésként a *közgazdaságilag szűkös javak (a földkészlet) elosztásának* a funkcióját teljesíti. Ezért az általa érvényesített gazdálkodás, a *földalap újraelosztásába és hasznosításába való állami beavatkozás kétféle társadalmi cselekvést valósíthat meg: a célracionális és/vagy az értékracionális cselekvést.*
- A *célracionális* társadalmi cselekvést az határozza meg, hogy „a cselekvő milyen viselkedést vár el a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat, mint „feltételeket”, vagy mint „eszközöket” felhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* sikeresen elérje.” (Weber, M. 1987: 53.o.) Weber a szigorúan célracionális cselekvések egyik példjaként hozza fel a kizárólag a *profit-maximálást* szem előtt tartó vállalkozói tevékenységeket.
- Az *értékracionális* társadalmi cselekvést „...egy meghatározott magatartásnak – pusztán, mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallás vagy bármilyen más néven nevezendő *önértékébe vetett tudatos hit* határozza meg.” (Weber, M. 1987: 53. o.)
- Weber szerint „*tisztán értékracionálisan* cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi meg, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az „ügy” - egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál. *Célracionálisan* az cselekszik, aki „cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes következményekhez, és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással...” Végül fontos, hogy „*csak* célracionálisan vagy *csak* értékracionálisan irányított cselekvés – különösen társadalmi cselekvés – nagyon ritkán fordul elő.” (Weber, M. 1987: 54. o.)

A birtokpolitika, ha azt *érték-, cél- és/vagy eszközcélracionális* „*gazdálkodásnak*” tekintjük, a társadalmilag elvárható (szükséges, illetve elfogadható), avagy a társadalom által elutasított *cselekvéstípusok* megítélése szempontjából *megkülönböztető fogalmi jegy*. Ez ui. hitelesen feltárja bármely (az egyedi szintjén

⁷ A gazdálkodás – Weber szerint – csak akkor és csak annyiban társadalmi cselekvés, ha és amennyiben kívülálló, harmadik személyek viselkedésével is számol. „Egészen általánosan és formálisan tehát: a *gazdálkodás* annyiban társadalmi cselekvés, amennyiben a cselekvő igényt tart rá, hogy a *gazdasági javak fölötti tényleges rendelkezési jogát* kívülálló személyek tiszteletben tartsák.” (Weber, M. 1987: 51. o.)

létező, konkrét) birtokpolitika *minőségét*: azt, hogy e politika (valóság-formáló) intézményrendszerével a döntéshozó érdekek - kötöttsége *milyen értékválasztást* érvényesít, mely társadalmi csoportok (rétegek) érdekeit juttatja uralomra, avagy rendeli alá mások érdekeinek, végeredményben a *közérdeket, avagy az elsajátítói magánérdeket* szolgálja-e.

- A birtokpolitika szociológiai fogalmának másik pillére a *politikum*. A politikát, mint rendszert funkciója és hatásköre különbözteti meg a társadalom más alrendszeraitől. Egyfelől az, hogy a *szűkös javak és az értékek elosztását* teljesíti, ezért a politikában csapódnak le a társadalom más alrendszerében felgyűlt érdekütközések, a *hiány*, pedig a hatalom problematikájában összegződik. Másfelől a politika – közelebbről a politikai hatalom birtokosa – a *legitim erőszak alkalmazásának monopóliumával* rendelkezik: e hatáskör alapján a politikai döntéshozó az akaratát *jogi szankciókkal* kikényszerítheti, mert törvényes joga, hogy a javak és értékek elosztása során engedelmességet követeljen, illetve kényszert alkalmazzon. (Easton, G. 1953, 1969.)

A politikumnak e rendszertani jegyei csaknem fizikai értelemben (de legalábbis dologi jelleggel) mutatkoznak meg a *birtokpolitikánál*. Az államhatalom elosztási (újraelosztó) szerepköre és az ahhoz tapadó, súlyos érdekütközések itt – mintegy objektív tendencia - törvényként – a miatt állnak elő (az érdekharcokban, pedig, újratermelőnek), mert míg egy ország *népessége függő változó* (nöhet, stagnálhat, vagy csökkenhet), addig a *földalapja relatíve folyamatosan csökken*, így az egymással versengő földhasználati céloknak mind korlátozottabban tehet csak eleget. A *föld mennyiségi és minőségi szűkössége* viszont a föld birtoklásával – azt akár a tulajdonjog, akár a tartós földhasználati jogcím alapozza meg – a birtokos javára *monopóliumot* teremt, amely másokat kizár a föld feletti uralommal gyakorolható elsajátításból.

- A politikumnak a – birtokpolitikánál is érvényesülő – szociológiai jegyei formális ismérvek: önmagukban nem jelezhetnek értékminőséget. Nyitva hagyják ui. a gazdasági szereplők és az egész társadalom számára perdöntő kérdést: *cui prodest ? Kinek a javára* történik a földkészlet (újra)elosztása és a felhasználásába való hatalmi beavatkozás, illetve kinek (mely társadalmi csoportoknak) az *érdekét* kényszeríti ki a földviszonyokban a politikai döntéshozó jogi akarata.

Mi tehát a földbirtok-politika általános, *szociológiai fogalma*? Ez **az állam értékracionális és/vagy cél- és eszközzracionális tevékenységét jelenti, amellyel a területéhez tartozó földkészlet tulajdoni, használati, igazgatási, védelmi és a gazdálkodás körébe tartozó egyéb viszonyait politikai (alkotmányos) legitimációja alapján, a ráhatás igényeihez igazodó, közhatalmi és közgazdasági eszköztárral szabályozza, illetve befolyásolja.**

2. A birtokpolitika fogalma az agrárgazdaságban

Az általánostól (a szociológiai fogalomtól) a *különös* felé vezet az a közgazdasági kategória - rendszer, amelyből két kitűnő klasszikusunk, Czettler Jenő és Ihrig Károly a birtokpolitika agrárgazdaságtani fogalmához jutottak. Az állam mezőgazdaságba való, közérdekű, erőteljes beavatkozását sürgették ui. a trianoni országcsönkítés és a kapitalizmus válságának föld - és agrárviszonyai. A szerzők felfogásában a termelési és az agrárpolitika együtt alkotják a mezőgazdasági politikát, amelynek egyik, döntő (és szerves) eleme a birtokpolitika. Ez a *nép és a föld viszonyának* alapképlete: a *birtokrend alakításába való állami beavatkozásként* jelenik meg.

Ihrig szerint „a birtokrendnek jelentősége valamely társadalom szervezetére nézve alapvető annyira, hogy a *termőföld legmegfelelőbb birtoklására és használatára* nézve fennálló felfogás visszatükröződik a családi szervezetben, az örökjogban, sőt a politikai életformában is; a munkarendszerre szintén rányomja bélyegét. Éppen ezért rendkívül nagy, talán minden mást meghaladó jelentősége van a *legcélszerűbb kialakítására irányuló állami intézkedéseknek*, amelyek együttvéve a *birtokpolitikát* alkotják. Ezek lényegükben véve a termőföldre vonatkozó tulajdonjog és gazdasági rendelkezés szabadságának megkötésében állnak.” (Ihrig K. i.m. 190. o.)

E szerint a *birtokpolitika lényege a földtulajdont és a földhasználatot korlátozó, közérdekű állami beavatkozás*. Önmagában azonban ez nem válaszol a „miért-re” és a „hogyan-ra” : milyen érték – és érdek - kötöttség kényszeríti ezt ki és – ehhez képest – milyen alapmódszer biztosítja a birtokpolitika eszköztárával a közcélok érvényesítését ?

Ihrig kiemeli, hogy a birtokpolitikát a „*nemzet és a földje közötti viszony*” elsődlegesen, mint *gazdasági adottság* alapozza meg. A *termőföld* mennyiségi és minőségi korlátozottságával a változó – általában növekvő – *népesség szükségletei* állnak szemben, amelyeket az állam közérdekű beavatkozása és társadalmi rangsorolás nélkül nem lehet ésszerűen kielégíteni. E felfogás tehát a birtokpolitikát eleve a *földpiaci mechanizmus fölé emeli*: a földtulajdont és a földhasználatot nem lehet alárendelni a tőkehasznosulás igényeinek, mert nyomós közérdek a földkészlet elosztása (mindenkori újraelosztása), ami nem utalható pusztán a kínálat és kereslet piacsabályozó működése alá.

E felfogásban az állam birtokpolitikai beavatkozása a *történelmi gyökerekből* és a *modern jogállam funkcióiból* egyaránt, szükségképp adódik. Ihrig szerint „, a közösség mindenkor *több jogot* formált a magántulajdonban lévő *földre*, mint az ingó tőkejavakra vonatkozólag. A magyarázat...abban rejlik, hogy mennyisége korlátozott, a népesség szaporodásával és a civilizáció haladásával nem, vagy legalábbis nem ugyanabban a mértékben növekszik; hogy az *államnak, mint a nemzeti közérdek érvényesítőjének* fenn kell tartania a maga számára a

lehetőséget, hogy akár a *magántulajdon sérelmére* is, a föld birtokával vagy legalább használatával járó előnyöket azok számára biztosítsa, akiket az *közérdekből* leginkább megillet.” (Ihrig, i.m. 191. o.)

Amint ez már a fenti nézetekből is egyértelmű, a „birtokrend” formálása *csak értékalapú birtokpolitikával* szolgálhatja a társadalmat. Szóhasználatban Ihrignél jelenik meg először a „*föld nemzeti kincs*” minősége. Ezt az államszocialista ideológia csak azért sajátította ki magának (természetesen, a forrás elhallgatásával), hogy azt hamis, demagóg jelszóvá silányítsa. Ihrig szerint „nem frázis, hogy a *föld a nemzet legértékesebb kincse*.” (Ihrig K. i.m. 214. o.)⁸

Ebből is fakad, hogy a *földnek a nemzet számára megtartása* a birtokpolitikának történelmi felelőssége. E szerint „...minden ország *birtokmegosztása*, mint általában birtokrendje, történelmi képződmény. Évszázadok, sőt évezredek fejlődésének eredménye...Ami azonban a nemzet múltjával és jelenével ily szerves kapcsolatban van, annak nagyobb arányú megváltozása *visszahat a nemzet egész életére*, annak összes társadalmi és gazdasági vonatkozásaira, sőt *jövőjére* is.” (Ihrig K. i m. 210. o.)

Hogyan határozható meg, tehát, a birtokpolitika különös, agrár - gazdaságtani fogalma? Ezt **a földtulajdon, a földhasználat, a földvédelem és a földügyi igazgatás – vagyis a birtokrend – legcélszerűbb kialakítására irányuló állami intézmények rendszerének** tekinthetjük.

A birtokviszonyok módosítását célzó, közérdekű állami beavatkozás *módszerei* szerint kétféle birtokpolitika különböztethető meg: a *közvetlen* és a *közvetett*. Az előbbi a földviszonyok alakításába közvetlenül beavatkozik. Vagy azzal a céllal, hogy valamely réteg javára a birtokviszonyokat megváltoztassa (*reformáló*

⁸ Csakhogy, a szerző e tételt azért állítja fel, hogy a *magántulajdonosok körén belül bizonyítsa a földjuttatás közérdekűségét*, azt, hogy a nagybirtokossal, a bérlővel és a bér munkással szemben „a szó nemesebb értelmében vett 'paraszt', vagyis az 'igazi kisbirtokos' részére – ma mondhatnánk, a *családi gazdálkodónak – kell a földet biztosítani*. Hogy miért? Neki „összes anyagi érdekei és törekvései a földtulajdonban futnak össze. E tekintetben sem a nagybirtokos a maga inkább pénzgazdasági szemléletével, sem a bérlő inkább vállalkozói lelkületével, sem a földműves munkás a maga gyökértelenségével nem vetekedhet vele...Valóban *nemzeti követelmény* tehát, hogy (a föld és élettere megtartásában) a tulajdon révén annak a rétegnek legyen legnagyobb az érdeke, mely ahhoz leginkább ragaszkodik és azért a legnagyobb áldozatokat képes hozni.” (Ihrig K. i.m. 214. o.)

A pártállami ideológiát tekintve látni kell, hogy annak tulajdonelméleti gyökere – a felszín bármely ellenkező látszata ellenére – az *elsajátítás lényege* szempontjából mennyire egy tövű a neoliberais piaci doktrínával. A *pártállam* ui. a *magántulajdon – nélküliség látszatát* hozta létre a „társadalmi tulajdonnal”, amely „mindenkié” volt, valójában (a közösséget tekintve) senkié sem lehetett, hanem egy szűk, párthatalmi elit (a társadalom előtt leplezni próbált) magán-elsajátításának a tárgya lett.

Másfelől a *neoliberais jogrend* – a magántulajdon intézményi szükségleteinek mintegy „abszolút kiterjesztésével” – a „*totális*” *magántulajdon látszatát* építette ki, holott ténylegesen a társadalom tagjai túlnyomó többsége számára az nem több alkotmányos szólamnál, tehát leszerelő, hamis ideológiánál. Mégpedig a miatt, mert a deklarált magántulajdon nem azonos a közigazdasági ismérvek szerint működtethető, materiális tulajdonnal, amivel viszont a tőketulajdonosoknak csak egy szűk, hatalmi rétege rendelkezik. A „föld, mint nemzeti kincs” az államszocializmusban – tulajdonát, hasznosítását és védelmét tekintve egyaránt – a társadalomnak csak kiüresített, hamis ideológiát nyújthatott.

birtokpolitika), vagy azért, hogy egy bizonyos réteg (társadalmi csoport) birtokállományát megvédje, illetve kiterjessze. (*Konzerváló birtokpolitika*.) A *közvetett birtokpolitika* a *közgazdasági szabályozók* rendszerét működteti a birtokszerkezet átalakítására. (Támogatás -, hitel-, adó-, jövedelem-átcsoportosító politika, stb.)

3. Értékalapú és haszonelvű birtokpolitika⁹

3. 1. Felvethető, hogy *van-e értelme* egyáltalán a *birtokpolitika általános és különös fogalmát* keresni, hiszen „általában” még szólni sem tudunk a birtokpolitikáról, mert az csak az *egyedi szintjén* létezik: mindenkor egy adott állam „itt és most” alkalmazott eszközrendszerét jeleníti meg. Ezért, pedig, a fogalomalkotás itt – a valóságtól „elpárologtatott” – üres, haszontalan általánosítás, öncélú „elméletieskedés”, amit a leszerelő ideológia szolgál szerezetre kárhoztathat.

Az e fajta vélekedés élő cáfolatát a földviszonyok valós (történeti-logikai) szerkezetmozgásának az *empirikus kutatása* adja. Ha ui. bármely történelmi korszak és állam *konkrét birtokpolitikáját* – az előzőkben ismertetett – szociológiai és agrárgazdaságtani birtokpolitika – fogalom alkalmazásával, tudományos hitelességre törekedve vizsgáljuk, hamar kiderül, hogy az *alaptények nem rejtőzhetnek el* (semmilyen álságos ideológia mögé) azok górcsőve elől.

Mi erre a biztosíték? Először is: az állami beavatkozás *tartalmi irányultsága* felfedi, hogy ez a társadalmi cselekvés *értékeket* közvetít-e, avagy (részben – egészben) a közösségi értékeket tagadó, azokkal szembenálló olyan *hasznosságot*, ami ténylegesen a magánelsajátítás célja és hajtóereje. Másodsor: a *politika* (így a birtokpolitika is) - a döntéshozó társadalomtól elidegenült érdek - kötöttségéből eredően - bármennyire is körmönfont, manipulációs eszköztárral próbálja a lényegét elrejtteni (így napjainkban a „negyedik hatalmi ág”, a mediokrácia segítségével), előbb - utóbb kiderül (sokszor önleplező módon), hogy *kinek az érdekét* szolgálja. Harmadsor: a „*birtokrend*”, az állam és népessége közötti alapviszony, amely megköveteli a földkérdés legcélszerűbb – lehetőleg optimális – rendezését a társadalom javára, kénytelen elárulni, hogy intézményrendszere miképp teljesíti ezt a célképzetet: valóban azt érvényesíti - e, avagy azt megtagadja.

3. 2. **Értékalapú** (vagy érték - követő) **birtokpolitikánál** a tevékenység „önértékébe vetett tudatos hit” – amely a társadalmi cselekvést hitelesíti és motívumként mozgatja – egy vitán felül álló *közérdek*: az *állam* hatalmi – politikai eszközökkel *beavatkozik* a földalap elosztásába és használatába avégett, hogy a

⁹ A továbbiakban – a közérthetőség végett – a Max Weber- i társadalmi cselekvés - tipológiából kölcsönzött „értékrationális” és „célracionális” jelzőket a birtokpolitika „értékalapú” és „haszonelvű” minőség - jelzőiként használjuk.

szűkös természeti erőforrás (közgazdasági jószág) felhasználói szükségleteit a társadalmi közösség igényei szerint *rangsorolja*, ezzel, pedig, a földszükségleteket a társadalom túlnyomó *többségének érdekeit* érvényesítve elégítse ki. Ez a politika csak olyan értékválasztás alapján jöhet létre, amely érték tekintetében *társadalmi közmegegyezés* jött létre.

Maga az érték-választás, illetve az érték- képződés történelmi – társadalmi és egyéb változásoknak alávetett, ami nem zárja ki az *alap – és állandósult értékek* meghatározó szerepét.¹⁰ Az érték – elemeket a mai hazai birtokpolitikánál külön, részletesen elemeznünk kell. Itt – a fogalmi tisztázáshoz – elég példaként *néhány értékre* utalni. Ilyen lehet az élelmezésbiztonság, az önellátási szint elérése, a vidék mezőgazdasági népességének teljes foglalkoztatása, a vidék népesség - megtartó képességének biztosítása, a gazdálkodási célok teljesítésével egyidejűleg a természet - és környezetvédelem, a fenntarthatóság és az életminőség feltételeinek megteremtése, stb.

E birtokpolitika lényegét jobban megérthetjük, ha felidézzük a történelmi etikai iskolához tartozó, polgári agrárgazdászaink néhány nézetét és egyes intézményeket, amelyek *1945 előtt a „birtokrendet” érintő közfelfogás érték – elemeit* alkották. Mi jellemzi ezeket?

- Az értékalapú birtokpolitika számára a föld nemcsak termelési tényező, „...nem egyszerű *termelési eszköz*, amelynek birtoklása az egyén magángazdasági szempontjai szerint bírálendő el, nem is csupán a *vagyon – és jövedelemelosztás* szociális eszköze, amely mint a földtulajdonhoz kötött jogoknak és előnyöknek forrása a társadalmi tagozódást meghatározza, hanem a *nemzet egész gazdasági életének alapja* az államalakulás primitív korszakától a közgazdasági fejlődés magasabb fokáig.” (Czettler, i.m. 43. o.) A szerző ugyanitt a földet a *társadalmi fejlődés alapjának* nevezi. A föld különleges társadalmi – gazdasági rendeltetéséből következik, hogy „...az ország gazdaságilag megművelt területe nemcsak azoké, akik telekkönyvileg birtokolják, bérlik, vagy dolgozzák, hanem az *egész nemzeté.*” (i.m. u.o.)
- E szemlélet megköveteli, hogy a földviszonyokba közérdekből beavatkozó állam a *föld valamennyi társadalom – gazdaság szervező funkcióját érvényesítse* a közösség javára. (Ez önmagában is fontos vízváltó a haszonelvű birtokpolitikától, amely *kizárólag a tőkehasznosulást* teszi meg – egyébként tarthatatlan, hamis dogmaként – a közérdekű beavatkozás céljának.) Az alapfunkciókat „nemzetpolitikai szempontból”, így

¹⁰ Így az ókori Kelet folyamvölgyi (un. hidraulikus) társadalmában (pl. Egyiptom, Mezopotámia) vagy a középkori Japánban a nem mai értelemben vett államszerveződés birtokpolitikája már a társadalom újratermelődését és az élet fennmaradását szolgáló, *lényeges értékeket* alkotott. A fáraó (avagy a japán sogun) „fővállalkozóként” szervezte a közmunkát és tartotta fenn az árasztásos gabonatermesztés bonyolult infrastruktúráját, miközben a közvetlen termelő (pl. a japán mura, a faluközösség tagja) a technológia fejlesztésével és egyéni munka-ráfordítással tudta a termelékenységet növelni, ezzel, pedig érdekeltté vált a magán-elsajátításban.

elsősorban „termelési és népességi érdekből” kívánja befolyásolni.¹¹ A föld gazdasági szerepkörével egyenrangú ismérv, hogy területként, térségként az állami szuverenitás tárgya (*államterület*), emiatt, pedig, szervesen összefügg az *államhatalom* és a *népesedés* mindenkori alakulásával.¹²

- A Trianoni diktátum miatti honvesztéssel a *föld, mint terület államalkotó szerepe* a nemzet létfeltételei közé került. Ezért a birtokpolitika fontos feladata lett a hatékony, *nemzeti önvédelmi eszköztár* kiépítése – történelmi tanulságként – a végett, hogy *legalább a csonka ország földkészletét a jövőre nézve a magyar állampolgárok részére őrizze meg*. Ez az igény állította előtérbe azt – az egyébként objektív és nem cáfolható – közgazdasági törvényszerűséget, hogy a *föld* (mint a birtoklásával monopóliumot létesítő, tehát a birtokoson kívül mindenki mászt az elsajátításból kizáró természeti tárgy) döntő fontosságú, hatalmi - uralmi – politikai tényező.¹³

A polgári agrárgazdák közül elsőként *Bernát István* mutatott rá, hogy a termőföld nemcsak termelési tényező, hanem a *nemzeti lét alapja*. Ezért „...gróf *Károlyi Sándor* is, a nagy agrárvezér kiadja a jelszót: Magyarország (értsd: a magyar föld) legyen a magyaroké! A *nemzeti birtokállomány védelme és megerősítése* mint gazdaságpolitikai vezető elv a földre vonatkozólag jelentkezik először...Ebben a gondolatkörben a *földnek nem az az egyetlen feladata, hogy minél több nyersanyagot termeljen, hanem az is, hogy minél népesebb, függetlenebb, anyagilag, szellemileg és erkölcsileg egyaránt minél magasabb színvonalú parasztsztyály fennmaradásának alapjául szolgáljon*.” (Ihrig, 1941: 141. o.)

- A történelmi etikai iskolának elkötelezett magyar agrárgazdaságtan, amikor a föld nemzetfenntartó funkcióját kiemeli, ezzel eljut az értékalapú birtokpolitika lényegéhez, rendeltetéséhez, legfőbb társadalmi értékéhez, az *ember – központúsághoz*. A birtokviszonyokba való állami beavatkozás ui. nem lehet öncélú és idegen érdekű, hanem létalapját a társadalom egyetemes, nem vitatható *közérdeke* adja, a *közösség tagjainak, az állam polgárainak az eredményes szolgálata*.

¹¹ *Ihrig* kiemeli: „minden országra nézve a legfontosabb, hogy a lakosság minden rétege elsősorban ezek tekintetében (ti. a létfenntartási javakból: élelmiszer, ruházzkodás, fűtés nyersanyagai) legyen minél jobban ellátva és *minél függetlenebb a külföldi termeléstől*. Az *élelmezési önellátás* talán a hadiiparnál is fontosabb...” (Ihrig, 1941: 185. o.)

¹² Európa térképének az I. világháborút követő nagyhatalmi átrajzolása és a trianoni diktátummal a magyar államterület nyolc részre darabolása különösen kiélezte a birtokpolitika felelősségét és célszerű teendőit a magyarság etnikai megmaradása érdekében. Így *Czettler* – „a fehér ember újabb települési területein, tehát Amerikában, Dél –Afrikában, Ausztráliában a föld benépesítésének célkitűzéseit” elemezve – megállapítja: „a *népesedési politika* jelentős tényezője e területek állami birtokpolitikájának. Az *üzem nagyság* és a különböző üzemkategóriák elosztása eltörpül e cél mögött...” (Czettler, i.m. 71. o.)

¹³ Ld. *Ihrig* – feledésre ítélt és elégszer nem idézhető – megállapítását: „...a *föld* épen korlátolt mennyiségénél fogva, mindig *politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobb, mint a tőke*.” (Ihrig, 1941: 193. o.)

Ezt az elementáris igényt – már a II. világháború után, 1948-ben – Veres Péter fogalmazta meg „A paraszti jövőd” című könyvében. (Miután kiderült, hogy a - sztálini parancsot teljesítő – kommunista diktatúra csírájában elfojtotta a polgári demokratikus földreformot, ami helyett – ténylegesen – a földmagántulajdont megsemmisítő, erőszakos, nagyüzemi „kollektivizálást” készíti elő, a politikából kiábrándult „paraszt -zseni” számvetést végzett a történetekkel.) A nagy - és a kisüzem vitájában – egyebek közt – a következőket írta:

„Nem is az üzem szempontjából kell ezt a kérdést nézni, hanem az ember és a nép szempontjából. Nem a nép van a gazdálkodásért, hanem a gazdálkodás van a népért. Ha az emberiségnek nagy többsége paraszti őstermelő, és ennek az óriási tömegnek nagy többsége kisüzemben dolgozó kisbirtokos vagy kisbérlő, és ha a földnélküli millióknak a vágya és az álma is az, hogy önálló szabad parasztok, kisüzemi termelők legyenek, akkor a demokrácia elvei értelmében ezt a kívánságot tiszteletben kell tartani...Fő az, hogy mentől több ember szabadnak érezze magát. S ha már az ipari termelés egyszerűsödő és egyirányú, de a mezei termelésben maradjon meg a sokféleség, a változatosság, az egyéni kezdeményezések, ötletek, kísérletek, próbálkozások végtelen lehetősége, mert ez az élő és folyton változó természettel harcoló mezőgazdaságban nemcsak erőpazarlás, hanem erő megtakarítás, új formák, új módszerek születése is. Ezen felül nemcsak jólét kell az embereknek, hanem jó érzés is, ezt pedig a szabadság is adja, nemcsak a tele gyomor.” (Ld. AKI, 1990/I: 61. o.)

A viszonylag hosszabb, fenti idézet – történelmi párhuzam nélkül is – meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar paraszti közgondolkodás már 1948-ben eljutott a századvég és a 21. század új paradigmájához, a fenntarthatóság és az ökoszociális modell lényegéhez. Ez utóbbit – véges bolygónkon a végtelen gazdasági növekedés hamis doktrínájával szemben – David Korten mozgalma abban összegzi, hogy „nem az ember van a gazdaságért, hanem a gazdaság az emberért.”

Itt nemcsak arról van szó, hogy a magyarságnak büszkén vállalnia kell Veres Péter szellemi örökségét, hiszen az író éleslátása – egy létfontosságú kérdésben – félévszázaddal megelőzte kortársai szemléletét. Hasonló súlyú felismerés, hogy a hazai polgári agrárgazdaságtan már a II. világháború előtt az ember - központúságot felvállalta, így – végső fokon – a gazdaságot az életminőség egyik eszközének tekintette, ezért annak alárendelte. Ez megalapozottá teszi a következtetést: ha hazánk 1945 után nem válik a szovjet gyarmatbirodalom részévé, föld – és agrárviszonyaink fejlődése töretlenül vezethet volna a családi üzemtípus és az európai, ökoszociális agrármodell megszilárdításához.

- Az értékalapú birtokpolitika az állami beavatkozás feladatának tekinti a *földműves személyes munkavégzésén alapuló földtulajdon és az arra épülő, életképes üzemméretű családi gazdaság* létrehozását. Ez koránt sem csak gazdasági (hatékonysági, méret - ökonómiai, versenyképességi) igény, hanem – azon túlmutató – össztársadalmi érdek. Ihrig szerint „ha a *mezőgazdasági népességen* belül hiányzik a megfelelő jövedelemelosztás, vagy bizonyos rétegek életszínvonala nincs arányban a többi rétegével, az *egész nemzet életműködései* sem érhetik el a megkívánt fokot. Ha itt hiányzanak a *társadalmi béke* előfeltételei, állandóan reng a nemzet egész életének talaja, hiányzanak a politikai és gazdasági élet szilárd alapjai és az egyébként lehetséges *legkedvezőbb fejlődés* előfeltételei...Egyszóval erős parasztság nélkül nincs igazi politikai és társadalmi demokrácia.” (Ihrig, 1941: 214-215. o.)

E képletben a „nemzet életerejé” és maga a fennmaradás a tét, ezért kell a birtokpolitikának minden eszközt, befolyását a „nemzetfenntartó” kisbirtokos parasztság erősítésére fordítania. A szerző szerint „...*kisebbségi sorsban élő népek számára a fennmaradás legnagyobb biztosítóka* földműves osztályaik erejében és fejlődésében rejlik.” (Ihrig, i.m. 186. o.- A kisebbségi sors Trianon következménye.) Czettler, hasonlóan, általános tételként szögezi le: „minden állam és minden nemzeti társadalom alapja a földdel történelmileg összeforrott, anyagiakban és erkölcsiükben *független parasztosztály*, ennek *birtokpolitikai megerősítése*, tehát úgy a nagy, mint a törpeüzem rovására, *nemzeti érdek*.” (Czettler, i.m. 44. o.)¹⁴

- Az értékalapú birtokpolitika fontos, megkülönböztető jegye a *birtokszerkezetről és annak állami alakításáról* vallott felfogása. E politika „első és legfontosabb kérdése a birtokmegosztás, amely minden állam legjelentékenyebb gazdasági és társadalmi problémáinak egyike, mert nemcsak a *társadalmi osztályok alakulásának* alapja, hanem hatással van a nemzet minden intézményére..” (Czettler, i.m. 45. o.) Ihrig szerint „...a birtokrendnek és a birtokmegosztásnak is döntő a hatása az *ország egész politikai és társadalmi berendezkedésére.*” (Ihrig, i.m. 214. o.)

A fenti szemléleti alapállásból következik, hogy a birtokszerkezet alakítása és abban az állam szerepvállalása nem szűkülhet a mezőgazdaság *technikai – gazdasági viszonyaira* (ezen belül a ráfordítás-hozam hatékonysági kérdésére). Ehelyett az ésszerű beavatkozásnak - a birtokszerkezet adottságai, illetve

¹⁴ Az olvasóban felmerülhet: van-e értelme egyáltalán – a történelmi önismeret igényén túl – polgári klasszikusainkat idézni a parasztságról 60-70 év elteltével, amikor a *mai Magyarországon e társadalmi osztály már eltűnt*, gyér maradéka, pedig, az új élethelyzetben merőben más alkalmazkodási feltételekkel küzd a túlélésért, mint elődei. Csak a következő fejezetekben adhatunk erre igenlő választ, ui. az EU keretében is nyílhat reális esélye annak, hogy a hazai agrártermelő magántulajdonossá, önálló egzisztenciájú gazdává váljék.

változtatásának összetett és bonyolult *társadalmi- gazdasági összefüggései* alapján – egy kölcsönhatásos kapcsolatrendszerben, az *egész társadalmi formációt meghatározó*, azt célszerűen alakító intézményi mechanizmust kell működtetnie.

E követelmény ismét egy fontos elhatárolódási ismérv a *haszonelvű birtokpolitikától*. Mivel az utóbbi a tőkehasznosulás igényére szűkül, a birtokszerkezetnél meghatározó szempontja, hogy minél kisebb élők munkaráfordítással, iparszerű rendszer egységes technológiájával, minél nagyobb üzemméret mellett olcsó, jól eladható terméket állítson elő. Ennek intézménye a *bérmunkára épülő nagyüzem*, amely viszont csak akkor lehet nyereséges, ha a társadalmi és környezeti igényeket képes kizárni érdek - köréből.

Ezzel szemben, az *értékalapú birtokpolitika a birtokszerkezet* kérdését egy új minőségű, társadalmi dimenzióba emeli: ez nemcsak a mezőgazdaság, hanem az egész társadalom fejlődésének, a *polgári modernizációnak* a kulcsa. **A birtokrend ui. – mint a nemzet és földje közötti alapviszony - végső fokon azt dönti el, hogy a társadalom tagjai közül kik válhatnak termelőeszköz –tulajdonossá, a föld tőkeelemeit kinek az érdekében működtetik.** Ettől függ, hogy a *földtulajdoni monopólium* csak egy *szűk hatalmi elit elsajátítási magánérdekeit* elégíti - e ki, avagy – éppen a személyes földhasznosításon alapuló földtulajdonnal, az életképes családi gazdaságokkal, a vállalkozói magatartásminták elterjesztésével, a társadalmi szolidaritás erősítésével, stb. – *emberközpontívá* válhat, a *közérdek* egyik gazdasági intézménye lesz, az *egész társadalom életminőségét* javítja, tehát a *polgárosodást* szolgálja.

- Az értékalapú birtokpolitika a „zsákutcás magyar történelemből” (ld. Bibó István jelzőjét) a 30-as években *polgári demokratikus földreformmal* kívánt kitörni. Ez építené fel a - Somodi Imre és Németh László által megálmodott - „Kert- Magyarországot”, amely a családi kisbirtok magántulajdonára támaszkodó, intenzív, belterjes gazdálkodással és a beszerzés – értékesítés szövetkezeti önszerveződésével teljes foglalkoztatást, önálló egzisztenciát jelent a falunak, a népességét megtartó vidék, pedig, a nagybirtokrendszer felszámolásával, a polgárosodás útjára léphet.

Miért jelent *polgári értékmintát* egy ilyen földreform? Az ezt célzó birtokpolitika egyrészt nem érheti be a földmagántulajdon *jogi megteremtésével*, tehát a kisbirtokos tulajdonvédelmének alkotmányos kinyilvánításával. A földhasználat és a földtulajdon alanyi és munkaszervezeti egységét („a föld azé, aki megműveli” – elvén) úgy hozza létre, hogy a (természetes személy) magángazdának a földet közgazdaságilag *működő tulajdonként* juttatja: versenyképes üzemméretben, az árutermelő gazdálkodáshoz szükséges tőkejavakkal és termelési tényezőkkel együtt.

Másrészt e földreform „*demokratikussá*” válik azzal, hogy olyan kiszámítható, átlátható – a gazdák részére alkotmányos biztosítékokat is nyújtó -, hosszú távú *agrárpolitikát* (támogatás, fejlesztés, kedvező hitelezés, stb.) teremt, amely – *a termelők többségének érdekeit* szolgálva – biztosítja a földhasználónak és családjának a földművelésből *megfelelő színvonalú megélhetését*. Ezzel a mezőgazdaság és a „birtokrend” már nem pusztán termelési ágazat és földhasznosítás, hanem – az egész társadalom részére – *életminőség*.¹⁵

3. 3. Miben összegezhető a *haszonelvű birtokpolitika* ?

Az *elmélet* erről csak azt árulja el, hogy a tartalma *cél – és eszközzracionális társadalmi cselekvés*: ezzel a cselekvő a saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljaihoz csoportosít „a külvilág tárgyaitól és más emberektől” eszközöket, illetve feltételeket ahhoz, hogy azok felhasználásával a céljait sikeresen elérje. (Weber, M. 1987: 53. o.) E cselekvéstípus nem eleve, és nem szükségképp „értékmentes”, de értékalapúvá csak úgy válhat/na/, ha célképzetét alárendeli egy meghatározott értékminőségnek. Birtokpolitikánál ez – fogalmilag – akkor jöhet/ne/ szóba, ha a *tőketulajdonos* (mint tőkehasznosító) *lemond elsajátítási magánérdekéről*, azt aláveti a társadalmi közmegegyezés követelményeinek és nyeresége legalább egy jelentős részét a közérdek meghatározta közcélokra, a társadalom rendelkezésére bocsátja. Nyilván, ez nem több elvi lehetőségnél, mert a tőke természetével, terjeszkedési kényszerével merőben ellentétes. (A tőkeuralmat ilyen engedményre legfeljebb – időszakosan – a kizsákmányoltak lázadása szoríthatja.)

A haszonelvű birtokpolitika lényege azzal tárható fel, ha felfedjük *központi vezérlőművét*, a tőkehatalom érdekmechanizmusát és a magánelsajátítást célzó, bonyolult intézményrendszerét.¹⁶ Ez a politika a *tőketulajdonos megbízását* érvényesíti, mégpedig a *nemzetek feletti tőkemozgás* és tőkeuralom gazdasági – politikai önszerveződésének képletében.

A globális agrártőkét tekintve itt elsősorban a világpiacot maguk közt felosztó multi – és transznacionális, mega - cégóriások uralmi diktátumára kell gondolnunk. Ez – egyéb eszközei mellett – a *Kereskedelmi Világszervezetet* mintegy „világkormányként” használja fel saját nyereségszerző érdekeinek

¹⁵ A történelem könyörtelen verdiktje, hogy a polgári demokratikus földreform képzete földviszonyainkban mind máig az „álmodozók” eszme-világában rekedt, abból még rész-elemek sem valósulhattak meg. Nem ez történt Észak és Nyugat- Európában, ahol a 20. században a nagybirtokrendszer felszámolásával született meg a mezőgazdaság családi gazdasági modellje. Az EGK létrejötté óta, pedig, a Közös Agrárpolitika alkotmányos célja, hogy „a mezőgazdasági népességnek megfelelő életszínvonalat nyújtson, elsősorban a mezőgazdaságból élők egy főre jutó jövedelmének növelésével.” (Római Szerződés II. 39. cikk 1/b. pontja)

¹⁶ Ld. pl. *Pokol Béla* elemzéseit a piacosítás és a globális uralmi rend, a gazdaság kettős felfogása, továbbá a transzatlanti uralmi rend kiépítése tárgyában. (Pokol B.: Globális uralmi rend, Bp. 2005. Kézirat I – II. fejt.)

kikényszerítésére és hatalmi terjeszkedésére, és pedig nem csak az egyes államokkal szemben, hanem földrészeket, sőt a regionális integráció szövetségi államát, így az *Európai Uniót* is alávétve parancsuralmának.¹⁷

A 20. század második felében felgyorsult világgazdasági korszakváltás szükségessé teszi, hogy a haszonelvű birtokpolitika terepét és módszereit *mikro-, illetve makroszinten* megkülönböztessük. (A két szinten az *államon belüli* és ott a közvetlen termelővel szemben jelentkező beavatkozást, másfelől a *nemzetközi, illetve közösségi jogi szabályozást* értjük.)

A ***hagyományos terepen*** nyilvánvaló, hogy – mivel e politika a „tőkét képviseli” - a *földviszonyoknak a tőkeuralmon kívüli* (tehát az elsajátításból kizárt) *szereplőivel* éppúgy *szemben áll*, mint ahogy a tőke és a munka között fel nem oldható ellentét feszül. A tőke a társadalomtól (így az agrártársadalomtól is) elidegenedett, mert *idegen érdeket jelenít meg*: a pénz - és eszköztőke tulajdonosnak (a gazdasági szereplők kizsákmányolásával és a társadalom alávetésével elérhető) nyereségszerzését és a profitján alapuló hatalmi - uralmi törekvéseit jelenti. *Birtokpolitikai célja* a föld, a tőke és a munkaerő optimális egyesítése a *nyereség-maximum megszerzése* érdekében. Bármilyen, amely ennek a célképzetnek a teljesítését kizárja, vagy gátolja, a haszonelvű birtokpolitika számára parancs az akadályok intézményes megsemmisítésére.

Egyfelől nyilvánvaló, hogy e politikának „meg kell szabadulnia” a *társadalmi követelményektől*, hiszen önfeladását, lételeméről való lemondását hozná, ha nyereségét (akár csak részben is) a társadalmi újratermelés javára kellene „áldoznia”. Emiatt szóba sem jöhet, hogy döntéseiben az életminőség, a szociális biztonság, a foglalkoztatottság, a természet - és környezetvédelem, a vidék és értékeinek megőrzése, a fenntarthatóság, stb. *közcélok* érvényesüljenek. (Más kérdés az a manipulatív módszer, hogy a közösségi igények figyelembe vételének hamis ígéretével – az ellenállást leszerelendő – álságosan hitegeti a társadalmat.)

Másfelől – a fenti célirányultásból következik, hogy - *intézményrendszerét* tekintve a haszonelvű birtokpolitika az *értékalapú birtokpolitikának a tagadása*,

¹⁷ Ld. a WTO döntőbírósgát (DSB = Dispute Settlement Body), amely – törvényes jogállása alapján – a tőkédiktátum „világkormányának” tekinthető. (E hatalmi terjeszkedés veszélyére, egyébként, elsőként D. Korten hívta fel a figyelmet már 1994-ben a „Tőkés társaságok világuralma” c. művében.) A DSB – óvási kereset alapján – törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalmat gyakorol a WTO államai és azok nemzeti jogalkotása felett azon a jogcímen, hogy a külföldi befektetőt (a tőketulajdonost) „nem korlátozhatja a szabad kereskedelemben akadály”. Miközben a DSB „törvénykezése” az áruk szabad mozgása és a szabad tőkeáramlás javára a piaci hozzáférés (a belső piacvédelem leépítése), a nemzeti elbánás, a viszonyosság és (a tőkét megillető) legnagyobb kedvezmény négy alapelvét érvényesíti, egész földrészek (így pl. Európa) agrárpiacának és élelmiszeriparának a sorsáról dönt, mégpedig – nem titkolható következményekkel – a tőkehasznosító nyereségnövelése érdekében. A döntést nemcsak az érintett állam, hanem az EU is köteles jogrendjébe átvenni és végrehajtani. (Pl. ilyen diktátumok szorították az Uniót a génmódosított növények köztermesztésének és a GMO- tartalmú élelmiszerek forgalmazásának engedélyezésére, hasonlóan az európai – répacukor alapú – cukorgyártás elsovasztására, a szőlőtermesztés és bortermelés drasztikus – 200 ezer hektár ültetvény, vagyis a természeti földalap 5 % arányú kivágásával – csökkentésére.)

ami viszont – rövid, kategoriális összehasonlítása alapján is – láthatóvá teszi *rendszerképző elemeit*. Nevezetesen:

- Míg az előbbi (az értékalapú) *emberközpontú*, ennek tengelyében - akár a „korlátlan” gazdasági növekedés abszurditása és a földi élet elpusztítása árán – a *féktelen nyereség- hajsza* áll.
- Az előbbi a föld valamennyi lényeges, *társadalom – és gazdaságszervező funkciójára* épít avégett, hogy e szűkös erőforrást a közérdek szerint ossza el a társadalomnak, a szükségletek ésszerű és igazságos rangsorolásával biztosítva a közösség fennmaradását. Az utóbbi e funkciókat (államterület, a társadalmi formáció általa meghatározása, az életminőség alapja) a föld tőkehasznosító funkciójának aláveti azért, hogy – rejtett módon, a „tőkeszabadság” mindenek feletti elsőbbsége alapján – ezek kisajátításával az egész társadalmat uralja.
- Míg az előbbi politika az *erős állam* közhatalmi beavatkozásával kényszeríti ki a föld társadalmi rendeltetésének megfelelő földtulajdont és földhasználatot, az utóbbi a társadalom „államtalanítására”, a *nemzetállam felszámolására* törekszik avégett, hogy – a közösséget maga alá gyűrő és a társadalmi értékeket megsemmisítő – önző elsajátító tevékenységét a közhatalom ne fékezhesse. (Ezért kell – többek közt – kikényszerítenie a gazdálkodó *jogi és szervezeti személyek* földtulajdonjogának állami elismerését és javukra a szerzési mérce eltörlését.)
- A *földpiac* az előbbi politikánál csak (egyik) eszköz a földkészlet közcélú újraelosztására. Ugyanez az intézmény az utóbbinál – miután a földpolitika az államot onnan „számúzta”, a közérdekű beavatkozása hatósági eszköztárát, pedig, részben felszámolta, részben a tőke szolgálatába állította – a tőkehatalom kiterjesztését, *elsajátítási monopóliuma* megszilárdítását biztosítja.¹⁸
- Az üzemszervezetben az előbbi politika modellje a – saját tulajdonra és személyes munkaerőre épülő – *kisüzemi családi gazdaság*, míg az utóbbi a – korlátlan méretű és a bér munkát kizsákmányoló, a vidéket leigázó – *nagybirtokrendszer*t működteti.
- Az előbbi politika a *polgári demokratikus földreform* mellett elkötelezett, mert a nagybirtok felszámolásával teremti meg a polgárosodást és a társadalom egészséges fejlődését megalapozó, kisüzemi családi gazdaságot. Az utóbbi viszont e *földreform esélyét minden eszközzel meghiúsítja*, hiszen a földtulajdoni magán - autonómia és a termelő önálló, saját érdekű, kisüzemi földhasználata gátat vetne a tőkeerő korlátlan mezőgazdasági terjeszkedésének, a tőkés járadékfelvonás nagyüzemi modelljének. (Ld. pl. a magyar földreform esélyének 1989 utáni „elsikkasztását”). Ahol, pedig - Európán kívül - a neoliberális birtokpolitika *életképes kisbirtok-rendszerbe* ütközik, ott az

¹⁸ Ld. Fridrich Hayek neoliberális földpiactana (The road to serfdom – Út a szolgasághoz c. műve) - alapján, a Világbank által kialakított és az EU keleti térségére is erőszakolt földpiac – szabályozó modellt. (Tanka, E. 2004: 41-59. o.)

adósságcsapdával és a pénzgyarmatosítás egyéb eszközeivel azt – többnyire sikeresen – megsemmisíti, helyébe létrehozza a – társadalmat megnyomorító – nagybirtoküzemét.¹⁹

- Az értékalapú politika országa agrártermelőit az *összefogás, együttműködés* integrációs intézményeivel segíti a termelői és értékesítési biztonság elérésében, illetve a piacra jutásban. (Ld. pl. a polgári szövetkezés dán, holland, francia stb. intézményeit.) A haszonelvű politika – berendezkedése új terepén, így Kelet–Közép - Európában is – ezek önszerveződését gátolja, miközben az *egész termékpályára kiterjedően* kiépíti a globális tőke stratégiai tulajdont biztosító uralmát. (A tőkehatalom ezzel nemcsak az árutermelést fedi le – és érdekei szerint diktálja -, hanem az élelmiszeripar és az élelmiszer – kereskedelem is „egy kézben van”, tehát az *elsajátító monopóliumát* szavatolja.)

A neoliberais, haszonelvű birtokpolitikát végül is az leplezi le, hogy – mind a „fejlődő országokban”, a harmadik világ terepén, mind a korábbi szovjet gyarmatbirodalom (az un. KKE államok) poszt szocialista földviszonyaiban – a *globális pénzgyarmatosítást szolgálja*. Emiatt sehol *nem tud felmutatni társadalmi értékeket*, hanem – a közérdek érvényesítése helyett - felbomlasztja a szűkebb – tágabb közösségeket, lerombolja kultúrájukat és az összetartás évezredes, intézményi szöveteit, a gazdaság újratermelést fenntartó rendszerét megsemmisíti, miután, pedig teljes anyagi, szellemi, lelki, erkölcsi összeomlást idéz elő, az elnyomított társadalmat a tőkeuralom igájába hajtja. A 21. századnak az emberiséget drámai módon megosztó, politikai kettészakadásában – Korten kategóriáival élve – **ez a birtokpolitika nem az „életpártiság” oldalán áll, hanem a „halálpártiság” könyörtelen ügynöke.**

II. A BIRTOKPOLITIKA ÚJ, XXI. SZÁZADI VETÜLETE

1. A haszonelvű birtokpolitika másik területét a **nemzetközi jog, az európai közjog és az EU Közös Agrárpolitikája (KAP)**, továbbá annak **szabályozó rendszere** jelenti. A szociológiai és az agrár - gazdaságtani birtokpolitika – fogalom ui. egészében helytállóak mind addig, amíg rendszerképző elemeik tartalma minőségében változatlan: *szuverén állam, az önrendelkezését*

¹⁹ Korten számos példát és elemzést ad az IMF és a Világbank „jótékony” beavatkozásairól, amelyekkel a harmadik világban a nemzeti földreformokat megtorpedózta. (Brazília, India, Thai-föld, Fülöp-szigetek, Costa Rica.) Ezek bevált „receptje” – az adósságcsapda előkészítése után – a helyi társadalom és kultúra megsemmisítése, a lakosság elűzése, a korábban életképes kisbirtokrendszer felszámolása és helyükbe exportra termelő – csak a tőke befektetőnek nyereséges – nagybirtokrendszer szervezése. Így pl. *Costa Rica* esetében – miközben a falvaikból elűzött népesség a nagyvárosokban a nyomor, munkanélküliség, bűnözés és lumpen életmód körülményeire kényszerül - a korábban önálló ország az alap-élelmiszererekből is behozatalra szorul. A reform célja az állam külső adósságának csökkentése volt, ami viszont – a társadalom felbomlasztása mellett – a kétszeresére nőtt. (Korten, D. 1997: 47-56. és 207. o.) Újabb, drámai példa a sikeres kisbirtokrendszer felszámolásával a mezőgazdaság és a társadalom megsemmisítő válságba sodrására Argentína esete, a GMO szójabab köztermesztési diktátuma nyomán. (Ld. Tanka, 2007: 17- 21. o. „Keserű argentin aratás”)

gyakorolva, *közérdekből beavatkozik* a saját államterületét alkotó föld tulajdoni és használati viszonyaiba. Csakhogy, a világgazdasági korszakváltás ezt, az ideáltipikus képletet már a 20. század utolsó harmadában elsöpörte. Hová lett térségünkben az állam szabad önrendelkezése és annak – a *társadalmi demokrácia*²⁰ által számon kérhető – szigorúan a közérdeknek alávetett érvényesítése?

A világ átformálásában a *gazdaság* és az *állami lét* rendszer – szerveződése és lényegi funkciói egyidejűleg – történetileg mérve drámai gyorsasággal – változnak. Közhelyszerű igazság – amely azonban a tömegmédiá, mint negyedik hatalmi ág és „értelmezési erőszak” diktátuma miatt nem épülhet be a köztudatba –, hogy e forradalom központi vezérlőműve a *tőkének* az elsajátítási életterét kiteljesítő mozgása.²¹ Szerkezetmozgását tekintve ennek *három, meghatározó intézményi magva* a transz - nacionalizáció, a pénzügyi globalizáció és a regionális integráció. Az első a tőke horizontális – vállalat – keresztszintben végbemenő – önszerveződését jelenti, amelynek a nemzetek feletti (országhatároktól függetlenített) intézményesülését a világgazdaság egy-egy szeletét uraló multi – és transznacionális cégbirodalmak jelzik

. A közgazdaságtan e folyamat motorjának a *gazdasági tértágulást* tekinti, amely a teljesség, új sebesség és mélység ismérveivel jellemezhető. (Kádár Béla) Ennek egyik – szemléletes – mutatója a *világkereskedelem* átalakulása: míg 1789-ben az egyes országok exportja (átlagosan) a GDP egy százaléka volt, ez az arány 1945-ig 8 százalékra nőtt, napjainkban, pedig, 20 %. Termékkörre vetítve, minden második áru kivitelre kerül.²² A másik összetevő a *spekulatív pénzmozgás*, amely a termeléstől és a társadalmi szükségletek kielégítésétől olyannyira elszakadt, hogy – bármikor bekövetkezhető, világméretű – pénzügyi összeomlással fenyeget. (Becslések szerint a spekulatív pénztőke – az információ – robbanással „repülő pénzpiacként” az árfolyam - nyereségre és más profitszerzésre lecsapó

²⁰ Demokrácia alatt – a klasszikus felfogás alapján – olyan társadalmi berendezkedést értünk, amelyben a közösség minden tagja osztozik a politikai hatalomban.

²¹ A modernitás az *értelemalkotás és az azonosság-formálás működését*, mint a szerves értelmezési szerkezetet összetörte, „pedig a nyelv és a köznapi érintkezés, évezredek visszacsatoló mechanizmusokkal működő valóságsszervező értelemalkotása maga az *eszmeáramlás*, amely szerves módon biztosította a közösségek és benne az egyén szoros és harmonikus kapcsolatát a valóságos anyagi világhoz. E nélkül a közösségek jó- léte kerül veszélybe. A reneszánsz, a reformáció, de különösen a felvilágosodás káros történelmi mellékterméke, egyesek szerint rejtett célja volt, a közösségek létszabadságát fenntartó világszervező értelem újraalkotási képességének a kisajátítása és eltorzítása.

A sajtó lett hamarosan az a *heurisztikus* fegyver, a félelmetes *hermeneutika*, amely megakadályozza azt, hogy az emberi közösségek maguk határozhassák meg mindennapjaik értelmezését. E valóságértelmezésre szakosodott intézmény segítségével a globalizációs világbirodalom urai, a *globalokrácia* képessé vált arra, hogy meghatározza és diktálja, hogy *alávetettjei milyennek lássák a világot*, amelyben élnek. A virtuális valóság ketrecébe zárt *remete* már képtelen önmeghatározásra, hiszen megszűnt az anyagi valósággal szembesítő és harmonizáló közösség. A médiafogyasztó aktívan részt vesz saját ketrecvilága kivitelezésében és üzemeltetésében, sőt maga fizeti létszabadsága elpusztításának költségeit is. Ezzel a *személy és közössége elveszíti azonosságalkotó szabadságát.*” (Oláh et al. 2006: 18. o.)

²² A világ exportja 1950 - 2003 közt húszszorosára nőtt, miközben a tőkebefektetések négyszer olyan gyorsan nőttek, mint a külkereskedelem.. A multinacionális cégek száma (melyeknek több országban telephelye van) az 1970. évi 7 ezerről napjainkig 44 ezerre emelkedett. Ezek 280 ezer üzemet működtetnek, az ipari termelés 1/3-át, az iparcikkek exportjának 3/4-ét, a kutatás-fejlesztésre fordított összeg 70 %-át adják. (Popp J. 2004: 43. o.)

tőzsde - spekulánsok kezében – *százszorosát is eléri az árupénz mozgásának*, tehát amely mögött valós termelés és szolgáltatás van.) Végül a *regionális integráció* az a politikai – államhatalmi szerveződés, amelybe a Magyar Állam is betagozódott, hiszen – az EU tagjaként – egy szövetséges állam része.²³ Amint azt részletesen megvizsgáljuk, aligha cáfolható, hogy az új államalakulat értékrendjét a globális tőke alapérdekei határozzák meg.

Ami, pedig, a *nemzetállam* mai, megváltoztatott létét és jövőjét illeti, nyilván e kérdés nem intézhető el olyan sommás, demagóg leegyszerűsítéssel, hogy a tőkeuralom azt – túlélt történelmi képződményként – teljesen megsemmisíti. Egyfelől, ui. az „államtalanítás” folyamata ennél jóval bonyolultabb, összetett folyamat, hiszen évezredek, közösség – megtartó, a társadalom szöveteibe mélyen beépült alapintézményeket még a hatalmi önkény sem képes egyetlen csapással szétzúzni.²⁴ (E kormányzati törekvéseket a magyarság épp napjainkban éli meg a közigazgatási, közoktatási, egészségügyi, közlekedési, társadalombiztosítási, stb. „reformokkal”, a kistelepülések, a falvak, a vidék fenntarthatóságának ellehetetlenítésével, a társadalmi – közösségi szerkezetek lerombolási kísérleteivel.)

Másfelől, az állam „kiüresítésének” lényege nem az eddigi szervezet azonnali felszámolása, hanem a közcélú funkciók működtetésének a közösségtől megtagadása, egyidejűleg – a hasznosítható intézményi elemeknek, így különösen a *kényszerítő, rend-fenntartó, hatósági, végrehajtó és egyéb uralmi eszköztárnak* – a globális tőke szolgálatába állítása.

Három hazai tudós egy új, ismeretelméleti paradigma alapján, a *halmazképzés* fogalmával képezi le világunk létmeghatározó mozgásfolyamatait.²⁵ E

²³ A tőke globális uralmi rendjének építkezési folyamata nem ért véget az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Egyesült Államok létrehozásával. A közvetlen, új cél ma már – egyebek közt – az Afrikai Egyesült Államok megszervezése. (A történelmi előzményekre ld. *Pokol Béla: Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről*. 2004. <http://jesz.ajk.elte.hu/pokol18.html>) és u.ő: *Globális politikai szerveződések és a transzatlanti uralmi rend*. (in: Imre M. - Lamm V. - Máthé G. : *Közjogi tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére*. Bp. 2006. 307 – 326. o.)

²⁴ Pl. az EU keretében megvalósuló, *hazai államigazgatás* sem szűkülhet pusztán a magyar jogalkotás felett álló, közösségi jog végrehajtására. Ennek során – az európai jogi hagyományból eredő – olyan súlyú *jogállamiságtézisek* is felmerülnek, mint = az alkotmányos államiság, = a politikai szféra pluralizmusa, = az állam demokratikus működése, = annak intézményes biztosítása, hogy az állam a közvélemény alapján működjön ; = az állam eljárási, formális és materiális racionalizáltsága; = az állam és a jog összhangja, = az állampolgári jogok államhatalommal szembeni védelme, az állam bírói kontrollja. (Ld. Szamel Katalin: *A közigazgatás jövőjéről és a jövő közigazgatásáról*. in: Imre Miklós – Lamm Vanda – Máthé Gábor: *Közjogi tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére*. Bp. 2006. 376 – 380. o.) Hasonlóan fontos kérdéskört elemez *Verebélyi Imre: A szabályozó állam c.* írása. (előző i.m. 436 – 441. o.)

²⁵ E szerint természeti törvény, hogy „...minden anyag kizárólagos létezési formája a *halmaz*, beleértve az emberi közösségeket is.” A több, kölcsönható részecskéből felépülő rendszerek, az entitás, *létező halmazt* jelent, szemben a matematika absztrakt halmazzaival. Az élő egyén és élő közösségek fennmaradását biztosító, kölcsönható erők új, halmazképző mechanizmusai létrehozták az anyagszerveződés legmagasabb szintjét, a *tudatos emberi halmazokat*, majd az emberi közösségeket formáló *eszmeráramlás* kölcsönható erőt. A külső hatások (is) *versengő közösségi kultúrák* formájában jelentkeznek és befolyásolnak eredményesen. „Sohasem egyedi *konkurenciák* véletlenségében. Még a *globalizáció magánbirodalmi* is egységes kultúrával nyomulnak, és próbálják a helyi közösségeket befolyásolni, majd irányítani. Miközben *semmilyen felelősséget* nem vállalnak, sem nép, sem táj,

felfogásban „az emberi közösségek különböző halmazainak hierarchiája a *társadalom funkcionális alrendszerével*, például jog, oktatás, egészségügy, tudomány, tömegkommunikáció és gazdaság mechanizmusaival szerveződik. *Gazdálkodás* az erőforrások céltudatos használata, az anyagi javak és szolgáltatások előállítása, elosztása és fogyasztása. A *termelés*, tapasztalat és hatalom folyamataiban szétválik, magára a termelés anyagra irányuló tevékenységére, és az előállított termék vagy szolgáltatás *elosztó* piaci alrendszerére. Az információs társadalomban mindinkább a *piaci alrendszer* vezérlő szerepe válik meghatározóvá.²⁶

A társadalomban működik egy másik ösztársadalmi integrációs alrendszer, ez a *politikai hatalom*. Piac és politika egymást kiegészítve működik, de konkurál is egymással...A két ösztársadalmi integrációs alrendszer különbözőképpen viszonyul az anyag halmazképző emberi közösségeihez. A *politikai alrendszer* a szolidaritás közszolgálati felelősségét, és közigazgatási mechanizmusait döntően *nemzetállami közösségszervező szinten* képes megvalósítani. A *piac érdeke* viszont a *nemzetállammal szemben* szerveződik, mindig a helyi ellenében, a másság hamis hívószavával lényegében a *sokféleség felszámolására* törekszik és legszívesebben univerzálissá homogenizálná az emberi közösségeket. Elszabadult formájában az anyagszórós és környezeti emisszió növelésével torzítja a társadalom - anyagcserét és károsítja a bioszféra nagy anyagciklusait.” (Oláh et al. 2006: 23- 24. o.)

A szerzők képletében nyitott kérdésként vetődik fel, hogy „*ki birtokolja és gyakorolja az államhatalmat?*” A platonai nézettel – a klasszikus demokrácia-felfogással szemben ui. – okkal felmerülő aggály: „a hatalmat azoknak kell birtokolniuk, de legalábbis korlátozniuk, akiket közvetlenül érintenek hatásai. Ennek megvalósítását azonban,,,,, még a *demokrácia* esetén is nehezíti a *tulajdon hatalmi jellege*, hiszen a dolgok birtoklása eredményezhet emberek fölötti különböző fajtájú és mértékű hatalmat.” (i.m. 24.o.) Úgy gondoljuk, e kérdés csak a kanti Sollen teleologikus kategóriájaként, vagyis filozófiai síkon okozhat bonyodalmat, míg a valóság talaján álprobléma. A legújabb kori államhatalmi szerveződés – különösen annak nemzetek feletti megjelenése, mint az EU szövetséges államrendszere is – aligha teszi kétségessé, hogy **a valós politikai – társadalmi – gazdasági uralom mind inkább egy szűk hatalmi elit kezében, a globális tőke tulajdonosainál összpontosul.**

2. Miközben a birtokpolitikában az *állam* szerepét – növekvő súllyal – a *tőke nemzetközi és regionális szerveződése* veszi át, emiatt, pedig csak „ideológiai lepel” a föld – és agrárviszonyokba, kényszer - eszközökkel való beavatkozásánál

sem semmilyen élőlény iránt.” (Oláh János – Vass Csaba – Bogár László: A halmazképzés lételmélete. Bp. 2006. Kézirat. 1 – 27. o.)

²⁶ *Pokol Béla* rámutatott, hogy az USA-ban ma már a pénz, a bank és a piac egységesen szerveződő ösztársadalmi integrációs mechanizmussá vált, globális hatókörre törekszik, és egyre inkább néhány pénzügyi központban összpontosul. (Pokol, B. 28. sz. láb. i.m.)

a *közérdekűségre* hivatkozás, e döntő fordulat a szakirodalomban még halvány utalást sem kap. Hogyan lehetséges ez? Az EU KAP rendszerének mezőgazdasági szabályozóit elemző *agrárgazdaságtan* – a külföldi és hazai szerzőknél egyaránt – a közösségi birtokpolitikát feloldja a *piac – és struktúra-politikában*, amelyek a termelés mennyiségét az *erőforrások kínálatával* szabályozzák.²⁷ A hazai szerzők alapállására jellemző, hogy egyrészt

A *jogirodalom* ezt az osztályozást – valójában az uniós birtokpolitika „eltüntetését” – kritika nélkül átveszi, illetve a két politikához, harmadikként teszi hozzá az un. „*agrominimum követelményeket*”.²⁸ A – látszólag – tudományos igényű kategóriák mindkét szakterületen azt a téves felfogást erősítik meg, hogy *nemzetközi és európai uniós közjogi szinten nincs semmilyen földbirtok – politika*. A jogi formál – logika ilyen következtetését az is alátámasztja, hogy az EU Alkotmányos Chartája, a *Római Szerződés* a közös politikák körében – e vonatkozásban – *csak közös agrárpolitikát* szabályoz és sehol (sem ezen belül, sem külön) *nem említi a közösségi birtokpolitikát*. Emiatt, pedig, a megosztott hatásköri rendezésből eredően, úgy tűnik, hogy az EU ezt a *tagállam joghatósága* utalja, vagyis nem avatkozik be a tagállami birtokpolitika alakításába. Mivel ennek épp az ellenkezője igaz, a „tudományos osztályozás” a valóság torzója. Nézzük meg közelebbről, milyen *alaptényekkel* kell itt szembesülni! Előbb, azonban, kitérőt kell tennünk, a KAP alkotmányos hatáskörének tisztázásához.

3. A KAP hatálya alá tartozó jogalkotás hatásköri megoszlása

Az EU hatáskörét tekintve, az EUSZ úgy rendelkezik, hogy „azokon a területeken, amelyek *nem tartoznak a Közösség kizárólagos hatáskörébe, a szubszidiaritás* elvének megfelelően a Közösség csak akkor és annyiban jár el, ha a tervezett intézkedés céljait a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt azok közösségi szinten jobban megvalósíthatók. A Közösség intézkedése nem lépheti túl az e szerződés céljai eléréséhez szükséges mértéket.” (EUSZ 5. cikk) Ez a „*szubszidiaritás*” és a közösségi döntéshozatalt korlátozó, „*arányosság*” alapelve, amelyek azonban – a korábbi jogi rendezés keretét megőrizve – a *hatáskörhöz* kapcsolva jelennek meg.²⁹

²⁷ Ld. pl. *Halmi Péter* (szerk.): *Az EU agrárrendszere*. (Elekes A. – Halmi P. – Maláczy M. – Pálovics B.-né – Uzonyi B.-né – Velikovszky L. *Mezőgazda* K. Bp. 2002. 1-345. o.) és *Burgerné Gimes Anna*: *Földhasználat és földbirtok politika az EU országokban*. I- II. Statisztikai Szemle, 1998/4-5. és 6. sz.

²⁸ Az utóbbiak az agrártermeléshez kötődő környezetvédelmi, állategészségügyi, állatvédelmi, élelmiszerbiztonsági, stb. előírásokat jelentik. Ld. pl. *Fodor László*: *Agrárjog*, Debrecen, 2005. (A szerző az egyetemi jegyzetben a termelési kvótát és a terület-pihentetést, mint „vetésterületi kvótát” egyaránt, piacsabályozó intézményként ismerteti. Ld. 171 -172. o.)

²⁹ A *szubszidiaritás* és az *arányosság* intézményi elemzésére nem térhetünk ki, mert ezek önmagukban is összetett kérdéskört fednek, vizsgálatuk témánktól messze vezetne. Csak két fontos megjegyzés. Egyrészt a *szubszidiaritás* címén fenntartott *tagállami hatáskör sem jelent feltétlen jogalkotási szabadságot* (önálló joghatóságot) a tagállam javára, mert ezt már maga a közösségi jogforrási rend is kizárja. Pl. az *irányelv* (uniós direktíva) a tagállamra bízva a közösségi döntés végrehajtását, így arra nézve a tagállam maga alkothat jogot. Ugyanakkor az Európai Közösségek Bírósága (EKB) – amely az uniós jogforrási rendet megalkotta és az ennek eredményeként került be az Alkotmányos Chartába - még az *irányelvet is kötelező érvényű és közvetlen hatályú jogforrássá* „fejlesztette” a

Épp ez a „társítás” okoz félreértést: az idézett törvényhelyből az következik, hogy a KAP tárgyában – az 5. cikk alapján – az EU csak akkor hoz kötelező jogszabályt, ha erre azért van szükség, mert – a rendezés célja, terjedelme, vagy hatásai miatt – a közösségi döntés alkalmasabb az intézkedés érvényesítésére. E szerint főszabály, hogy a KAP tárgyában a tagállam jár el, hiszen e közös politika nem tartozik az EU kizárólagos hatáskörébe.

A valós, alkotmányos szabályozás – a fenti látszattal szemben – gyökeresen más. A KAP az Unió és a tagállamok közötti megosztott hatáskörbe tartozó politika, pontosabban ide tartozik s mezőgazdaság és a halászat, kivéve a tengeri biológiai erőforrások megőrzését. (EU- Alkotmány – tervezet 13. cikk /2/, amely már beiktatta az 50 éves jogfejlődés változásait.) Alkotmányosan a megosztott hatáskör azzal jár, hogy a KAP tárgyában mind az Unió, mind, pedig a tagállamok alkothatnak és elfogadhatnak kötelező erejű jogi aktusokat. *A tagállamok e hatáskörükkel azonban csak olyan mértékben élhetnek, amilyen mértékben az Unió hatáskörét nem gyakorolta, vagy úgy határozott, hogy lemond hatáskörének gyakorlásáról.* (Alkotmány- tervezet 11. cikk /2/) E szerint a megosztott jogalkotási hatáskör az EU központi döntéshozatala számára *fenntartott*, másfelől a *tagállam számára feltételes hatáskört* jelent: a KAP hatálya alá tartozó jogszabályt a tagállami agrárjog csak akkor alkothat, ha az EU ilyen tárgyú hatáskörét átengedte számára.

tagállami joghatósággal szemben. Ui. ha – az előírt határidőn belül – a tagállam nem hoz belső jogi előírást a direktíva végrehajtására, úgy automatikusan hatályba lép az uniós jogforrás és ez maga rendelkezik a végrehajtásról is.

Másrészt, az *arányosság* a közösségi jog egyik fontos pillére, amit a joggyakorlat és az EKB jogértelmezése a „*tőke szabadság védőpajzsává*” formált. Az ezt bizonyító, számos példa közül kettőre utalunk. A *környezetvédelemben* a „szennyező fizet” – alapelveként a környezet – terhelővel szemben a megelőzésre és a helyreállításra való kötelezés során az un. BATNEEC követelményrendszert kell érvényesíteni. (A környezethasználó a szennyezés megelőzésére és elhárítására az elérhető legjobb technológiát és technikát köteles alkalmazni, *ha ezek nem okoznak a terhére aránytalan költségeket.*) Az arányossági – elve a gyakorlatban „menlevél” a környezetszennyező tőketulajdonos számára a felelősség alóli mentesülésre, arra, hogy profitjából ne kelljen megfizetnie a környezet – és természetpusztítás költségeit, hanem azokat a társadalomra hárítsa.

A másik példa arra világít rá, hogy az „arányosság” elve *közvetlenül formálja – szükség esetén kiiktatja – a jogdogmatikát*, ha ez áll a tőkehasznosulás érdekében. Pl. a *GMO növény köztermesztésre engedélyezésénél* a (közösségi és a hazai) génjogi szabályozás (ld. 2006: CVII. tv. a géntechnológiai tevékenységről) alapelveként elismeri, hogy *a GMO növények környezetbe való szándékos kibocsátása jogilag fokozott veszéllyel járó tevékenység*, ezért az ezzel okozott kárért fennálló felelősségre a PTK erre irányadó – objektív, tehát a károkozó vétkességétől független – helytállási szabályait kell alkalmazni. (PTK 345. §) Az *Európai Bizottság* jogi álláspontja – ezzel szemben - az, hogy ha a génparcella szomszédos földhasználója hozzájárult a GMO növény termesztéséhez, e jogi tény kizárja a GMO fajtatulajdonos, illetve a köztermesztő károkozása esetén az objektív felelősséget (vagyis kárigényéhez a károsultnak kell bizonyítania a károkozó vétkességét, a felróhatóságot). Az EB jogi érve: *az arányosság alapelve nem engedheti meg, hogy a GMO növény köztermesztője pusztán a károkozás ténye (tehát az objektív, okozati összefüggés) alapján feleljen az okozott kárért, mert ez aránytalanul terhelné őt.* (E „jogi lelemény” merőben eltekint attól, hogy a génparcella szomszédos földhasználója a GMO növény termesztéséhez való hozzájárulásával – ami államigazgatási kikötés – egyáltalán nem az így bekövetkező károsodásába egyezett bele, és abba sem, hogy e címen lemondjon kárigényéről, illetve – a PTK nyújtotta védelmetől eltérően – vállalja, hogy a bizonyítási teher (a károkozó vétkességének bizonyítása) reá háruljon. Az utóbbi jogállapot – az EB jogi álláspontja szerint – már *nem sértheti az arányosság elvét*, mert – okfejtéséből kitűnően – *ez csak a tőketulajdonos kiváltsága.*)

Ilyen alkotmányos alapállásnál döntő kérdés: milyen *gyakorlata alakult ki a KAP körében a megosztott hatáskörnek*, miben dönt az EU és miben a tagállam? Történetileg, a KAP kezdettől fogva a piacszabályozás olyan létkérdéseivel, stratégiai kihívásaival szembesült, amelyek megoldását nem bízhatta a mérlegelő, illetve a részérdekeit előtérbe helyező, vagy éppen a sokféleség miatt ütköző, eltérő szempontokat érvényesítő tagállami jogalkotásra.

Emiatt e terepen – eltérően az alapítók szerződésben is rögzített megállapodásától – a központosítás igénye tört utat, vagyis a közösségi jog – szigorú következetességgel – a tagállami hatáskör elvonásával élt. Az 1957. évi EK Alapító Szerződés a KAP céljait szolgáló *agrárpiacok közös szervezetét* (CMO = Common Market Organization) még a tagállami hatáskör aktív működtetésével, a nemzeti jogalkotás önálló szerepével és a közösségi szabályok fokozatos kiterjesztésével kívánta kiépíteni. Ezért írta elő ennek intézményeként a közös versenyszabályokat, az egyes államok piaci rendtartásainak kötelező összehangolását és az európai piaci rendtartás megalkotását. (EUSZ 34. cikk /2/) A jogközelítés helyett, azonban, az Európai Közösségek Bírósága a tagállamok piaci rendtartását rövid időn belül felszámolta.³⁰

E szabályozási rend – valójában az agrárpolitikában megosztott hatáskörnek az EU kizárólagos hatáskörévé formálása – a gazdasági integrációnak politikai államalakulattá szerveződésével (Maastricht óta) nemcsak fennmaradt, hanem számos garanciális intézménnyel bővült és erősödött.

4. A formális felosztásból kiindulva, egy uniós tagállam birtokpolitikájára két külső – felette álló – birtokpolitika hat, az egyik közvetett szabályozó rendszerével, a másik közvetlen hatályú és kötelező érvényű normáival. Az előbbit a *GATT-WTO diktátuma*, mint nemzetközi jogforrás jelenti (ami az Unióval kötött megállapodással belső joggá is vált). Az utóbbi, pedig, a *KAP intézményrendszeréből* és kötelező szabályozó elemeiből következik. Végeredményben mindkét birtokpolitika – még ha azt a hivatalos terminológia nem is így tartja számon – a tagállam számára *tárgyi keretet, tevékenységi kört* szab meg, amelyből semmilyen módon nem törhet ki, hanem *saját birtokpolitikáját* (ha az minőségében több is, mint a felette álló diktátum puszta végrehajtása) annak alá kell rendelnie.

A fenti megállapítás igazság – kritériuma könnyen ellenőrizhető, ha csak egy pillantást is vetünk a „*külső birtok – politikákra*”.

III. A WTO A KÖZÖSSÉGI BIRTOKPOLITIKA KÜLSŐ VEZÉRLŐJE

³⁰ „E három lehetőség közül elsősorban és szinte kizárólag a harmadik – az európai piaci szervezet – kiépítése és alkalmazása valósult meg. A tagállami (mezőgazdasági) szektort a KAP létrehozásával korán és messzemenően beépítették a Közösség intézményi rendszerébe. Legfontosabb területei tekintetében, különösen az agrárpiac – politikában, az agrárgazdaság ezzel a Közösség szupranacionális jogalkotási és döntési folyamataiba illeszkedik. A nemzeti kormányok döntési illetékességét nagyrészt megvonták.” (Halmai P. 2002: 52. o.)

1. A KAP alkalmazkodási kényszere

Az EU agrár - és földpolitikáját döntően meghatározza a GATT Uruguay-i Fordulója lezárásával, 1994-ben hatályba lépett *Mezőgazdasági Megállapodás*, amely a világ agrárkereskedelmét először rendelte nemzetközi kereskedelem – politikai rendezés alá.³¹ *Lényege*: vámokkal helyettesítették a nem vámjellegű importvédelmet, megnyíltak a – korábban zárt – agrárpiacok, különböző kategóriákba sorolták (sárga, zöld és kék doboz) a belföldi támogatásokat a kereskedelem - torzítás mértéke szerint, a kereskedelmet a legnagyobb mértékben torzító támogatások (sárga doboz) kötelező csökkentését, pedig, fokozott figyelemmel kísérték.³²

A GATT (1995-től jogutódja, a Kereskedelmi Világszervezet, a WTO) Egyezmény átírása a KAP rendszerébe már előzményként is létfontosságú reformra (az un. Ray McSharry – reform), a *termelés- és jövedelem- politika elválasztására* (az un. decoupling) kényszerítette az EGK –t, hogy fékezze a mezőgazdasági túltermelést és a belső árszintet (a támogatások lefaragásával) a jóval alacsonyabb világpiaci árakhoz közelítse. Érdekes - néhány adattal – felidézni, hogy a GATT – WTO diktálta világpiaci alkalmazkodási kényszer milyen *belső árcsökkentésekre* vezetett 1993 – 2007 között a közös agrárpiac – stratégiai szempontból legfontosabb – néhány termékénél.

Az EU döntései és a világpiaci árak

<u>Termék</u>	<u>Mac Sharry</u>	<u>Agenda 2000</u>	<u>A középtávú</u>	<u>uniós ár 2004.</u>	
<u>világpiaci ár</u>	<u>árcsökkentés</u>	<u>árcsökkentés</u>	<u>felülvizsgálat</u>	<u>(euró/to)</u>	
<u>(euró/to)</u>	<u>(1993-1996)</u>	<u>(2000 -2002)</u>	<u>(2004-2007)</u>		
búza	30 %	15 %	0 %	100	100
szarvasmarha	15 %	20 %	0 %	1,560	1,5000- 2,000

³¹ A Megállapodás – bár sokoldalú szerződés – lényegében az *USA és az EU megegyezésének* az eredménye. (Ld. az 1994. áprilisi Marrakesh –i aláírásának előzményeire a két világhatalom megállapodását a GATT alapelveiről – 1992. november: Blair House I. -, majd azok beépítését a záró- dokumentumba: 1993. december, Blair House II.) Maga a Megállapodás két részből áll. I. része az általános szabályokat rögzíti, II. része az ország – és termékspecifikus kötelezettség – vállalásokról szól. (Commitments) Az utóbbiak csak külön ratifikálással nyertek jogi kötőerőt (schedules). Külön megállapodás szól az állat- és növény - egészségügyi indokok alapján alkalmazható import- szabályozásról.

³² *Az EU konkrét kötelezettség – vállalásai*: = a vámosság: az összes, nem vám-jellegű import – korlátozást (kvótát, változó lefölözést) vámokkal kell helyettesíteni ; = az összes vámtételt (az újakat is) 6 év alatt átlag 36 %, de legalább 15 % arányban csökkenteni kell , = a hazai fogyasztás 3 százaléka mértékében lehetővé kell tenni 3. országok javára a minimális piacra jutást (minimum access), melynek mértékét 6 év után 5 százalékra kell emelni ; = a támogatott export mennyiségét 6 év alatt 21 százalékkal, az export-támogatás mértékét 36 százalékkal csökkenteni kell; = a belső támogatást – amit termék – összességre vetítenek (AMS), 6 év alatt 20 százalékkal kell csökkenteni.

vaj	0 %	0 %	25 %	2,464	1,400
szárított tejpor			15 %	1,747	1,700
cukor	0 %	0 %	33 %	632; 421	250

(2007/2008)

Forrás: Silvis H. and K. de Bont (eds), 2005. Prospects for the agricultural sector in the Netherlands. Den Haag, LEI, Rapport PR. 05. 11. (Idézi: Scenar 2020, EC Directorate- General Agriculture and Rural Dev. January 2007, p. 73.)

E szerint – annak ellenére, hogy az EU a KAP piaci koordinációját, az árral való kereslet – kínálat szabályozás rendszerét már 1984. óta, a tejkvóta bevezetésével feladta, és a termelésnek fokozatosan a drasztikus *kínálat-korlátozással, az erőforrások parancsuralmi kiiktatásán alapuló, piacidegen visszafogására* tért át – napjainkig csak a búza és a szarvasmarha agrárpiacán sikerült árrendszerét a világpiacon átlagra csökkenteni.

Hogy e folyamat már napjainkig is a *birtokpolitikának* – a termelők milliós tömegeit sújtó – milyen *diktátumát* hozta (a termelésben tartható földterület kötelező csökkentése, az életképes – támogatható – üzem méretküszöbének zsugorításával a gazdaságok óriási hányadának „likvidálása”, az ágazat elhagyására kényszerítése, mint „mezőgazdasági munkaerő – kibocsátás” útján, a foglalkoztatás és a létfenntartás esélyeinek felszámolásával, a biológiai sokféleséget fenntartó, több lábbon álló termesztési kultúrák helyett a termelőnek monokultúrába szorított ártermelésre kényszerítésével és egyéb eszközökkel), ezt csak külön kutatások tisztázhatják.

2. A WTO –Dohai munkaprogram új diktátuma

A világ agrárkereskedelmének liberalizálása ugyanakkor – belátható időn belül – véget nem érő folyamat. Jelenleg – a *WTO Dohai – munkaprogram* alapján – 2013. végéig kívánják az érintett államok szerződési kötelezettségeit megszabni. Uniós szakértők szerint a vitában az USA és az EU egyaránt csak bonyolultabb áttételekkel tudja az érdekeit érvényesíteni, mert egyrészt már 148 tagállammal kell egyeztetni, másrészt az érdek – csoportosulások is összetettek: a G-20 – ak (köztük Kína, Brazília, India) mint fejlődő államok mellett külön szerveződnek a G-90 tagjai, a fejlődésben leszakadtak csoportja. (Scenar, 2007: 88. o.)

A 2004. VIII. 1.- én kötött *kompromisszum lényege: a gazdag országok megszüntetik agrártermékeik exporttámogatását, ennek fejében a szegényebbek lebontják ipari vámjaikat. Az alapelvekben* – a 2005. XII. 18.-i Hongkongi

Miniszteri Nyilatkozat alapján – már egyetértés született. E szerint a keret-megállapodás három pillérét a belső támogatások kérdésköre, az export versenyképességének növelése és a piacra-jutás biztosítása, vagyis az importvámok csökkentése jelentik.

A *belső támogatásoknál* a jelenleg nagyobb mértékűeket az átlagosnál nagyobb arányban kell csökkenteni. Az összes belső támogatást figyelembe véve állapítják meg a „kék doboz” támogatásának arányát és mértékét a bázisidőszak alapján határozzák meg. Szigorítják a támogatások számításánál alkalmazott engedményt is, amely szerint a termelési érték 5 % - át meg nem haladó támogatásokat jelenleg nem kell beszámítani az összesített támogatás – csökkentés (AMS) mértékébe.

Felül kell vizsgálni a „kék doboz” tartalmát is, hogy a „zöld dobozba” csak azok a támogatások kerülhessenek, amelyek valóban nem, vagy csak minimálisan torzítják a szabad-kereskedelmet.³³ A „kék doboz” támogatásának értéke a jövőben nem haladhatja meg a mezőgazdasági termelési érték több évi átlagának 5 %-át. Az EU ragaszkodik hozzá, hogy a 2003. évi KAP reformmal bevezetett, egységes gazdaság-támogatási rendszer alapján a jelenleg „kék dobozba” sorolt támogatások zömét – mivel azokat a termeléstől leválasztotta, tehát elvileg nem ösztönöznek többlet - termelésre – átsorolják a megengedett, a kereskedelmet nem torzító, „zöld dobozos” támogatások közé. Ez önmagában is súlyos érdek – ütközés: többen állítják, hogy mivel az átalány - támogatás bázisterülete gyümölcs - ültetvény és zöldségtermesztés céljára hasznosítható, ennek a támogatása árutermeléshez kötődik. Másrészt a támogatás közvetlenül kapcsolódik a föld megfelelő mezőgazdasági és környezeti állapotának fenntartásához, ami már termelési érdeket alapoz meg.³⁴

Az összes belső támogatás jelenlegi *felső határértékét csökkentik*, az nem haladhatja meg a GATT Megállapodás szerinti mérték 80 százalékát. A nagyobb támogatást nyújtó országokban a kötelező csökkentés mértéke is nagyobb lesz, mint a kisebb, vagy jelentéktelen támogatást nyújtó államokban.³⁵ Változik a „kék dobozban” a *minimálisan megengedett támogatás* (a de minimis) *mértéke* is: a mai öt százalékról a felére csökken. A belső támogatást már a megállapodás hatályba lépésének első évében 20 százalékkal kell csökkenteni.

³³ Pl. az EU követeli az USA 2002. évi mezőgazdasági törvénye által bevezetett támogatások egy részének a kék dobozba átsorolását. Az USA ui. az agrártermelőinek nyújtott export – hitelezéssel, e hitel biztosításával és az exporthitel állami garanciájával cinikusan „megkerülte” a GATT Megállapodást. Az utóbbi jogcímekeket ui. a nemzetközi kereskedelmet nem torzító, a zöld dobozba tartozó, megengedett támogatási formáknak tüntette fel, ezzel., pedig – tényleges és jelentős arányú támogatást biztosítva - *export expanziót* teremtett a világpiacon a *multi – és transznacionális céggóriásai* számára. (Pl. Con Agra, Cargill Co, melyek az USA gabonapiacának 40 %-át uralják.) /Popp J. 2004: 63. o./

³⁴ Ld. Swinbank, A. and R. Tranter, 2005. Decoupling EU Farm Support: Does the New Single Payment Scheme Fit within the Green Box ? , The Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy, Volume 6, No.1, p. 47- 61.

³⁵ E szempontból a fejlett országokat 3 csoportba sorolták, amelyek a csökkentés küszöbértékeit a legmagasabbtól a legkisebb felé rögzítik. E szerint az EU az 1., míg az USA és Japán a 2.. csoportba tartozik.

2013 – ig az *exporttámogatások valamennyi formáját meg kell szüntetni*. Ez a szigor – a támogatások fokozatos, de teljes felszámolása mellett (a *moduláció* beiktatásával, amit az EU az exportőr állami kereskedelmi vállalatokra már 2006. IV. 30-tól bevezetett) – nem „kegyelmez” azoknak a jogcímeknek sem, amelyekkel az USA mind eddig megkerülte a támogatás -csökkentésre vállalt kötelezettségei teljesítését. Idetartozik az exporthitel és a hitelgarancia, az élelmiszersegély, az exportbiztosítás rendszere és az állami külkereskedelmi vállalatok támogatása is. (Kivételt csak a fejlődő országok állami külkereskedelmi vállalatai jelentenek az élelmezésbiztonság és a stabil élelmiszerárak fenntartása érdekében.)

Az *importvámok csökkentése* valamennyi tagországra kötelező lesz, kivéve a legkevésbé fejlett országokat. Hasonlóan a belső támogatás szabályozásához, az államok itt is három csoportba tartoznak, a legnagyobb csökkentési kötelezettségtől a kisebb mérték és – a fejlődő országoknál – a kedvezmény meghatározásáig. A – svájci formula alapján – a magasabb vámokat nagyobb mértékben kell csökkenteni. (Popp J. 2004: 63. o.)

A WTO- Doha Egyezmény 2007. nyarán még nem született meg, azonban – a keret - megállapodás és a már elfogadott alapelvek alapján – nem kétséges a közeli létrehozása. Újabb hírek szerint új kompromisszum alakul az USA és az EU között: az előbbi évi 17 milliárd dollárral hajlandó csökkenteni az agrártermelői támogatását annak fejében, hogy az EU az agrártermékekre kivetett importvámot 64 százalékkal mérsékli.

Az EU szakértői arra is figyelmeztetnek, hogy a WTO hírhedt *döntőbírósága, a DSU* (Dispute Settlement Understanding) a tagállamokra kötelező érvényű hatáskörében, mind az alap -, mind a fellebbezési eljárásban „messze ható következményekkel járó” döntéseket hoz, amelyek nemcsak az egyes államok, hanem egész világrészek sorsát alakítják és/vagy meghatározzák. A szakértők ilyen példaként említik a 2005-ben hozott döntést az európai cukorpiac ügyében, ami – végül is – az Uniót az *európai hagyományú, cukorrépa termesztésén alapuló cukorgyártás és fogyasztás megszüntetésére* és a világpiacon (cukornádra alapozott) import korlátlan befogadására kényszerítheti.³⁶

³⁶ A *cukorpiac* sorsának - egyedül a globális tőke hatalom profitérdekét érvényesítő – alakítása részletes elemzést igényelne. Itt csak néhány alaptényre utalhatunk. A KAP történetében, először 40 év után, a WTO diktátumának engedve, 2005. novemberében az EU Tanácsa (mely a tagállamok földművelésügyi minisztereiből állt) arról döntött, hogy a *fehércukor garantált árát 4 év során 36 százalékkal csökkenti*. A termelők átlag 64 százaléka egységes kompenzációt kaphat, ha a társfelelősségi előírásokat (cross compliance, ez esetben a jó mezőgazdasági gyakorlatot és az agrár –környezetvédelmet) teljesítik. Ha egy ország a termelési kvóta felénél nagyobb kivonást teljesít, 5 éven át 30 százalékos többlet- kompenzációt kaphat jövedelemvesztés címén. A döntés indoka szerint ez az ágazat szereplőit „önkéntes cselekvésre ösztönzi, hogy a kevésbé versenyképesek hagyják el a szektort”, vagyis önként vessék magukat alá a „munkaerő kibocsátásának”. (A termelők és a fogyasztók létérdekeinek való, ilyen cinikus magyarázattal leplezett átgázolás nem kíván kommentárt.) A termelési felvásárlás kvótáját 4 éven át 6 millió tonnával csökkentik, a piaci egyensúly biztosítása végett. (Mivel a cukorpiac néhány multi – cégé, ezek ellenállása miatt 2008-ra csak 0,7 tonna csökkentést sikerült elérni.)

Másik példa az amerikai „*hormonkezelt húсарuk*” esete, amikor is a DSU az Uniót az import - korlátozások eltörlésére kötelezte. (Scenar, 2007: 89. o.) A példák számát – mivel a DSU döntése ez esetben rendkívüli horderejű – eggyel mi is növeljük. 2004. szeptemberétől a WTO diktátuma – az áruk szabad mozgásának követelménye címén, valójában a világpiacot uraló biotechnológiai cégóriások nyomására – *megszüntette az EU de facto moratóriumát a GMO növények köztermesztésére*. Azóta a Közösségi Fajtajegyzékbe felvett GMO növényfajták vetőmagja vagy szaporítóanyaga engedéllyel forgalmazható a tagállamokban köztermesztés végett.³⁷

3. A viszonyosság hiánya, avagy a „körforgás – elmélet”

A WTO diktátuma alapján a külső szemlélő értetlenül állhat az előtt, *hogyan kerülheti el az USA* (több mint másfél évtizede) az ennek keretében vállalt, *nemzetközi kötelezettségeinek teljesítését*, amivel a – mögé rejtőző - globális cégóriások profitját szolgálja, miközben ez súlyos, „kereskedelem – torzító” hatásokkal jár, akkor is, ha a többi ország eleget tesz vállalásainak. A „kibúvókhoz” nem elég a „jogi trükk” – mint például az, hogy az 1995. évi egyezmény „megfeledezett” a kereskedelmet minimálisan torzító belső támogatás meghatározásáról – és olykor az informális hatalmi súly, az erőfölény sem lehet teljes garancia a tőkeérdekek feltétlen érvényesítéséhez. Ehhez az *uralom intézményi megjelenítése* is kell. Ilyen „szuperhatalmi eszköz” az USA számára *saját joghatóságának a WTO hatásköre fölé emelése*, amit az 1974. évi *szövetségi kereskedelmi törvény 301. cikkelye* biztosít.

Eszerint a vállalatok és a szakmai szervezetek panaszt tehetnek az elnöki különmegbízott hivatalnak azon a címen, hogy valamely ország törvénytelenül gátolja egyes termékek piacra jutását, avagy az importnál felmerül a dömping gyanúja. Ha a panasz alapos, azt a kormány előbb a WTO szervezetében,

Tegyük hozzá: bennünket *közvetlenül* ez már csak, mint fogyasztókat érint és – a külföldi cégeknek egyébként is teljesen kiszolgáltatott – cukorrépa- termelőket sújtja. 1990 óta ui. a *hazai cukoripar 100 % arányban a külföldi tőke tulajdona*. (1993-ra a 12 cukorgyárunkból csak 5 maradt, az egyikük állami részvényeit, pedig, egy osztrák-német cég felvásárolta, hogy a gyárat bezárhassa.) Uniós tagságunk tehát lehetővé tette, hogy ne termeljünk hazai cukrot és annak feldolgozásával se legyen többé gondunk, hanem érzük be a – hazainál olcsóbb – cukornád alapú, import cukorral. (Az EU egyébként hosszú távon is képtelen a dél-amerikai cukornád – ültetvények cukor előállításával versenyezni, mert az a csaknem ingyen munkaerőn, a – nem egyszer halálra dolgoztatott -gyermek és bérrabszolgák teljes kizsákmányolásán alapul. Ha ilyen áron kellene az európai cukor árát a felére, harmadára csökkenteni, úgy ehhez teljesen fel kell számolni a mezőgazdaság európai modelljét, a Tizenötök családi gazdaságát és a „multifunkcionális” mezőgazdaságot.)

³⁷ Ld. a kérdéskör elemzését *Tanka E.*: Adalékok a génmódosított növények hazai köztermeszthetőségéhez. (Gazdaság és Jog, XV. évf. 3. sz. 2007. március, 20 – 25. o.) A GMO – lobby – eddig meg nem állított – nyomulására jellemző: az USA – ban az élelmiszer – és gyógyszer – felügyeleti hatóság (FDA) állásfoglalását „kicsikarva” már elérték annak kimondását, hogy a klónozott állatok teje és húsa biztonságosan felhasználható emberi táplálkozásra. Ez az eddigi kísérleti tényezetek (Ausztrália, Kanada, Japán, Új – Zéland, Franciaország) életterének világméretű és a közfogyasztást megcélzó kiterjesztéséhez vezethet. (Ld. Világ gazdaság online, 2008 – 01- 07)

kétoldalú tárgyalással próbálja orvosolni. Ha viszont az egyeztetés az amerikai érdekek szempontjából sikertelen, az USA kormánya – eltérően a WTO egyezmény más tagállamaitól – nem veti magát alá a WTO döntésének, hanem a hivatkozott szövetségi törvény alapján köteles ellenlépéseket tenni az adott országgal szemben. *Érdemben, pedig, nem kötik őt a WTO szabályok*: ha az ellenérdekű állam kereskedelmi gyakorlatát sérelmesnek tartja a „tisztességes kereskedelem” szempontjából (tehát nem a WTO- szabályok mércéje szerint!), úgy a 301. cikkely alapján az egyoldalú szankciók kivetésének jogával él. (Popp J. 2002: 99. o.)

Felmerül, hogy az agrár – kereskedelem világméretű liberalizálása – amely csak nevében korlátozódik az árucserére, valójában viszont nemcsak a mezőgazdaság valamennyi viszonyát meghatározza (termelés, agrárpiac, forgalmazás, fogyasztás stb.), hanem az egész társadalom életét (is) irányítja - mennyiben szolgálja a *közjót*, illetve milyen *reális veszélye* van egyoldalú diktátumának?³⁸ Popp József e kérdéskört „A globális kereskedelmi rendszer összeomlásának veszélye” címszó alatt elemzi.

A szerző szerint a veszély fő oka az, hogy a globális kereskedelem egyre inkább az *USA nagy külkereskedelmi hiányának van kitéve*. (Pl. Kínával szemben az USA külkereskedelmi mérleghiánya meghaladja a 100 millió dollárt, ami közel kétszerese a Japánnal szemben fennálló külkereskedelmi deficitnek.) „Az egészséges nemzetközi kereskedelmi rendszer feltétele, hogy az egyes országok egyaránt legyenek szorgalmas exportőrök és importőrök. Ha az adott országok *az exportból származó bevételt nem költik el (importra), vagy az alacsony gazdasági növekedés miatt csökkentik az importot, akkor a nemzetközi kereskedelmi rendszer összeomlik*. Ezt a problémát egyelőre az USA óriási külkereskedelmi hiánya leplezi.” (Popp J. 2004: 61. o.)

A jövő, pedig, e szempontból elég reménytelen. Az esélyeket mérlegelve, Popp rámutat az összetett ok-folyamat kulcselemeire. E szerint az *USA külkereskedelmi mérleghiányának* hasonló növekedése nem várható, mert ehhez a jelenlegi hiány évi 50 -100 milliárd dolláros emelkedésére lenne szükség. *Európa* alacsony gazdasági növekedése nem teszi lehetővé az import növelését, így „szerepe a nemzetközi kereskedelem élénkítésében kétségesnek tűnik.” (Az importhoz képest, egyébként, többet exportál, ami miatt csökkenti a világpiaci keresletet.) „Így *Ázsiának* kellene a nemzetközi kereskedelmi rendszert az összeomlástól

³⁸ A Világbank ezt az összetett, létmeghatározó hatás – halmazt – azon túl, hogy segítségével a szegénység és az éhezés leküzdését, a fejlődésben leszakadt országok felzárkóztatását (hamis célképzetként) ígéri – nem véletlenül, a *pénzbeli nyereségben* jelöli meg. Számítása szerint „2015-ig a világ gazdaság 520 milliárd dollárt nyer a vámtarifák lebontásával. Ebből az összegből 350 milliárd dollár a fejlődő országokat segít.” (Popp J. 2004: 63. o.) Csakhogy ki látta már a „világgazdaságot”? Nem inkább arról van szó, hogy – a nemzetközi kereskedelem teljes liberalizálásával, a tőkének kiszolgáltatott, fejletlen államok önvédelmi eszköztárának felszámolásával – a globális tőkeerő jut új elsajátítási élethez és garantált extra – profithoz?

megmenteni, de *az ázsiai országok kíméletlen exportőrök és kevésbé lelkes importőrök.*”³⁹(Popp J. i. m. 61. o.)

„A nemzetközi kereskedelmi rendszerből tehát hiányzik a viszonyosság (körforgás), vagyis azok az országok, amelyek exportálnak, nem importálnak automatikusan. Ez, pedig, a globális kereskedelem szempontjából, nagyon rossz állapot. A szabad kereskedelem létjogosultságát az igazolja, hogy végeredményben *mindenki javát szolgálja.* Ennek lényege, hogy az egyes országok azt termelik, amit legolcsóbban elő tudnak állítani...Így a *szegény országok* olcsó, *élőmunka – igényes javakat* (pl. cipő, játék, ruhanemű) adnak el *gazdag országoknak*, ahonnan.. *tudásigényes termékeket* (pl. repülőgép, gyógyszer, ipari gépek) vásárolnak. Ennek következtében minden országban *nő az életszínvonal.*

Adott országon belül a munkavállalók és iparágak egy része átmenetileg vesztes lehet, de a fogyasztók zöme nyer, a dolgozók többsége, pedig, a nemzetközi kereskedelemben versenyképes iparágakban kerül alkalmazásra. Ha az egyes országok az exportbevételeket importra használják fel, akkor a nemzetközi kereskedelem nem teszi tönkre folyamatosan a munkahelyeket, mert *körforgásban* vannak az exportból származó bevételek és az importhoz szükséges kiadások. Ha azonban túl sok ország az exportbevételek (vagy annak egy részének) felhalmozására törekszik, *összeomlik a szabad kereskedelem logikája.* Ebben az esetben a nemzetközi kereskedelem csökkentheti a globális gazdasági növekedést, és tönkretetheti a munkahelyeket, ui. *túl sok eladó harcol ugyanazon kevés vevőért.* Az egyes országok a stagnáló világpiac minél nagyobb hányadáért versenyeznek, és megpróbálják külföldre áthelyezni a munkanélküliséget.” A szerző végkövetkeztetése: „*a nemzetközi kereskedelemben nagyobb egyensúlyra és fenntarthatóságra kell törekedni.*” (Popp J. 2004: 61- 62. o.)

A „körforgás – elmélet” és a szerző arra alapozott kritikája megérdemli a részletes idézést, mert hasznos tanulságokkal szolgál. Ennek magva ui. az a *neoliberális gazdaságtani doktrína*, amely már nyíltan *tagadja* a termelés és értékesítés ősi funkcióját, az *emberi szükségleteket* kielégítő szerepét. E felfogásban – és annak a pénzdiktatúrával, az adósság - csapdával kikényszerített megvalósításában - már nem azt kell termelni, amire a szűkebb – tágabb közösségnek szüksége van (akár az önellátás, akár az árucseré céljára), hanem ami a *piacra eladható.* Ennek, viszont, egyik előfeltétele a „*fizetőképes kereslet*” támasztása, ehhez az ár lefaragása. A szegény ország az olcsó munkaerejét viszi a piacra, a gazdag, pedig,

³⁹ *Dél- Amerika* Európához hasonló helyzetben van, ahol több, nagy ország (Argentína, Brazília) eladósodása már gazdasági növekedésüket is veszélyezteti, ezért csak az importnál magasabb export (értékes dollárbevétel) alapján tudják törleszteni nemzetközi hiteleiket. *Afrika*, pedig, annyira szegény, hogy nem szólhat bele a globális kereskedelem alakulásába. *Ázsia* erős országai (Japán, Kína, Hongkong, Tajvan, Dél-Korea és Indonézia) 1996 - 2003 közt *devizataralékukat* 500-ról 1300 milliárd dollárra növelték, amit viszont nem forgatnak vissza a nemzetközi kereskedelembé. Ehelyett a devizát biztonságos befektetésekbe helyezik, főként az USA állampapírjait vásárolják meg. (Popp J. i.m. u.o.)

a tudását. A szabad kereskedelem logikája szerint ez a *közjót* szolgálja, segítségével mindenütt nő az *életszínvonal*.

Miért merőben hamis ez a tétel? Azért, mert nem létezőként kezeli annak tárgyi (és közgazdasági) valóságát: azt, hogy épp *ez a kényszer szakítja ketté – vissza nem fordítható és drámai módon növekvő arányban - a világ népességét szegényekre és gazdagokra.* Ez a pénz diktálta, könyörtelen munkamegosztás az – valójában a kiszolgáltatottak alávetése a tőkeuralomnak –, ami újratermeli a nyomort, a munkához jutók „bér - rabszolgaságát”, a munkanélküliek pusztulásra ítéletét, másfelől a tőketulajdonos gyarapodó profitját, egy szűk társadalmi csoport meggazdagodását.⁴⁰

E folyamatban a „szegény ország” csak nyers - és alapanyag - termelő erőforrás, valamint felvevő piac lehet a „gazdag ország” számára. (Egyébként a két kategória is pontatlan, mert ténylegesen *nem az országok* állíthatók ellentétpárba, hanem a magán - elsajátítást kikényszerítő tőketulajdon és az elsajátításból kizártak óriási tömege.) A *hozzáadott érték* és annak multiplikátor hatása (az újabb ráfordításokkal elért érték többszöröződés) már a *tőketulajdonos nyereségeként* áll elő, tehát a „szegény” és a „gazdag” ország között, valójában, a *globális tőkehatalom járadékkelvonó „szivattyúja”* működik, a kizsákmányoltak terhére.

Ez az uralmi szerkezet csak a *haszonélvezők szűk csoportjának biztosít életszínvonalat*, amelynek az ára az, hogy az életminőséget – sőt, több milliárd, a társadalomból „kitaszított” emberrel szemben az életben maradás feltételeit is – megtagadja. Ez, pedig, egyértelmű a *fenntarthatóság feladásával.* A „körforgás – nézet” másik, fontos tanulsága annak bizonyítása – ami a szerzőnek is érdeme -, hogy a *tőke lényegét, alaptermészetét semmilyen ésszerű ráhatás, logikai parancs nem változtathatja meg.* Elvileg aligha vitatható, hogy a világkereskedelem „liberalizálása” az emberiség mai végveszélyének egyik döntő oka. Ugyanakkor alaptény, hogy a tőke féktelen nyereség – éhsége (a profit - hajsza) miatt a tőkehatalom önként sehol és soha nem fog lemondani *növekedési igényéről*, hanem az „elfajzott zsarnokság csapdáját” (D. Korten metafóráját idézve) csak egy nálánál nagyobb társadalmi erő szüntetheti meg.

4. Miért jelent „külső birtokpolitikát” a WTO diktátuma?

Nem elméleti „ráfogás” – e a „közvetett, külső birtokpolitika” „felfedezése” a *WTO intézményrendszere és nemzetközi szerződésekben* megjelenő döntései esetében? A fentiek alapján úgy tűnik, a legkevésbé sem. Amikor ui. a GATT, majd a WTO - a nemzetközi agrárkereskedelem liberalizálása címén - *a*

⁴⁰ Közgazdasági becslések szerint a világ évente előállított élelmiszer mennyisége – a „túltermelés” készleteit is beszámítva – a világ mai népességszámára vetítve elegendő lenne az alapellátáshoz, tehát – elvileg – nem létezhet éhség.

mezőgazdasági termelés és piacsabályozás teljes rendszerét „átírja” (adott esetben a kialakított működés gyökeres megváltoztatását kötelezővé teszi), továbbá mind ezt szankcióival kikényszeríti az Európai Unióval (is) szemben, az eszköz nyomán azonnal felmerül a szabályozás tárgya és alanya. Anélkül, hogy ezt itt részleteznénk, nyilvánvaló: az államok feletti (vitatható legitimációjú) közhatalmi beavatkozás itt egyáltalán *nem közcélú*, hanem a valós agrár - és földviszonyokat kívánja saját (racionálisan mérlegelt) céljai szerint, ténylegesen a tőkehasznosító elsajátítási uralmát szolgálva, alakítani, befolyásolni, megváltoztatni, a tőkeérdekeknek alávetni.

A történet – az Unióra kényszerített gazdasági - politikai szabályozók eredményeként – arról szól, hogy a mezőgazdaság melyik alágazatában, milyen művelési ágban, mekkora területen, kik, milyen feltételek alapján, mekkora támogatás mellett, milyen mennyiségű terményt (terméket) állíthatnak elő és a (belső - külső) piacokon azt képesek - e értékesíteni. A „szabályozási terep” tehát – szükségképp, el nem kerülhető módon - az agrárüzemre és annak földalapjára, a földhasználat mértékének és módjának a meghatározására (is) kiterjed, nem utolsósorban, pedig a földtulajdonosra és földhasználóra, mint termelőre irányul. Emiatt a rendezés tartalma szerves része, sőt, „központi vezérlőműve” a birtokpolitikának.

A „közvetítettség” – tehát az, hogy a WTO nem magát az agrártermelőt célozza meg a (közérdekűnek álcázott) rendezéssel, hanem az Unióval köt nemzetközi szerződést, amely azt beépíti a közösségi jogba, és a KAP rendszerébe, amivel a WTO diktátuma közvetlen jogi kötőerőhöz jut – mit sem változtat a beavatkozás birtokpolitikai tartalmán. A nemzetközi jog intézményesülése, pedig – a jog „szocializációs minőségével”, tehát azzal, hogy nemcsak beépül a valós agrár - és földviszonyokba, hanem azokat a „saját képére formálja”, vagyis kikényszeríti a globális agrártőke hasznosulási igényeit – a felszínen már elfedi, hogy itt birtokpolitika valósul meg. Mégpedig gyökeresen más minőségű, mint amelyet egy állam a saját földviszonyaiban követhet, mert a „legitim erőszak alkalmazásának monopóliuma” ez esetben *nemzetek fölötti, nem nemzeti érdekű, hanem közös érdeket képvisel (ennek ürügyén idegen érdeket, a tőkehasznosulást szolgálja)*, ezért globális hatályú.

IV. A KAP KÖZÖS BIRTOKPOLITIKÁT MEGHATÁROZÓ RENDSZER – SZERVEZETI SAJÁTOSSÁGAI

Kutatásunk, amely a KAP félévszázados szerkezetmozgását, és annak várható, jövőbeli tendenciáit a legfőbb, rendszerképző intézményeinek vizsgálatával próbálta leképezni, a vizsgált szervezet több, általánosítható elemére is fényt vet. A KAP rendszer – szerveződésében, különös tekintettel a közösségi birtokpolitikára, a következő intézményi alapvonásokat tartjuk meghatározónak:

a/ A KAP 1957. évi létrejöttétől, az alapítók élelmezésbiztonsága megteremtéséig – míg a termelés mennyiségi növelésével az önellátásukat létrehozták - célrendszerével értékalapú agrár – és birtokpolitikát teljesített: egyidejűleg biztosította a fogyasztók megfelelő élelmezését és – a termelési -, jövedelembiztonság alapján – a termelők életminőségét. Mindez mélyreható társadalmi modernizációra épült, amely – polgári demokratikus földreformokkal – megteremtette a polgári földmagántulajdont, annak – közgazdasági működőképességen alapuló – viszonylagos önállóságát, a tulajdonosi autonómia alkotmányos szavatolását, továbbá – a földtulajdon és a földhasználat alanyi és üzemszervezeti egységének létrehozásával – a földtulajdonos agrártermelő saját (és családja) munkáján alapuló, családi gazdaság modelljét.

b/ Ezt a képletet, azonban, már alig egy évtized során, a piacgazdaság új feltételrendszere maga alá rendelte, és ezzel megindult a gyökeres változási folyamata. Az ipari tőke – és eszközkoncentrációhoz való felzárkózás a mezőgazdaság technikai – műszaki forradalmát hozta, a földhasználatban és a termelésben a hatékonyság igényeit állította előtérbe. A KAP első reformja, a *Mansholt – terv* (1968), 10 év alatt a Közösségben művelt földterületet 4, 2 millió hektárral csökkentette (*földkivonás*), míg a főfoglalkozású *agrár – munkaerőt* (a tervezett 5 millió fő helyett) 2, 5 millió fővel „megcsapolta”.

Ez csak nyitánya volt annak a paradigma – váltásnak, hogy – a túltermelési válság intézményi kezelése címén – a KAP végleg szakított a korábbi, klasszikus (keynesi) piacsabályozó modellel, amely a kereslet – kínálat egyensúlyát a piaci ármechanizmusra alapozta. Ehelyett - végérvényesen 1984 – től, a tejkvóták bevezetésével - átvette a kínálatkorlátozás amerikai agrármodelljét. Ezzel áttért a neoliberális termelés – és piacsabályozásra.

Ez - közgazdaságilag abszurd, piacidegen módszerekkel - az erőforrások (föld, munkaerő, humántőke, stb.) szigorú, parancsuralmi, központi korlátozásával, a művelésben tartható földterület meghatározásával, a versenyképtelenné minősített gazdaságok felszámolásával és az ágazat elhagyására ítélt gazdák népességének – az EU bővülési folyamatában – szinten tartásával, olykor növelésével, a termelési kapacitásoknak (a kvótarenddel és a piaci szabályozókkal érvényesített) felére, harmadára csökkentésével, versenyképességi igény címén egyes ágazatok kiiktatásával - a mindenkori, általa korlátozott kínálatot igazítja a fizetőképes kereslethez, hogy ezzel a mesterséges egyensúllyal biztosítsa az újratemelést.

c/ Az új paradigma – a politikai nyilatkozatokban be nem vallott, de az intézményesülés folyamatában nem tagadható – szakítást jelent a KAP alkotmányos célrendszerével. Az agrármodernizációs cél – a termelékenység és a műszaki fejlesztés – ára egyrészt az eszközgyártó tőketulajdon mezőgazdaságba behatolása lett, másrészt ezért a munkaerő drasztikus, folyamatos „kibocsátásával” kell fizetni. Az előbbi tőkemozgás *hatalmi átrendeződést* hozott a mezőgazdaság elsajátítási

életterének újrafelosztásában: a globális eszközgyártó tőke – az ágazat fejlesztési igényeinek, a K + F innováció társadalmi szükségleteinek teljesítése címén – mind nagyobb hányadát sajátítja el a KAP termelés – támogatást szolgáló forrásainak.

Az újratermelésben kialakított, új szerepköre, az ipari -, kereskedelmi – és banktőke kezére juttatta a teljes mezőgazdasági termékpálya vertikális integrációját, ami a stratégiai alágazatok egy – egy részpiacán (gabona, hús, cukor, tej, dohány, stb.), a közösségi forrásokkal, néhány multi – és transznacionális cégóriás világpiaci uralmát erősíti. Emiatt a KAP forráselosztó funkciója végképp eltorzult: hosszú időn át ki nem mutatott, csak néha „kiszivárogtatott” és tagállamonként némileg eltérő arányok szerint, általában, a közösségi agrártámogatás 80 százaléka az erre jogosultak 20 százalékának jut, akik, a globális cégóriásokon kívül, a helyi hatalmi elit és „agrár – arisztokrácia” „leginkább versenyképes”, tőkeerős, szűk hatalmi csoportját alkotják. Ugyanakkor, a tőkenyereséget előtérbe helyező gazdálkodás, az életminőséget a környezet – és természetrombolással is rontja, aminek terheit a károkozó tőke a közösségre hárítja.

d/ A KAP jövedelem – politikai célja, 50 éve az, hogy „a mezőgazdasági népességnek megfelelő életszínvonalat nyújtson, elsősorban a mezőgazdaságból élők egy főre jutó jövedelmének növelésével.” Ezt a neoliberális piaci modellre átállás két ponton is megghiúsította. Egyrészt azzal, hogy a támogatási forráselosztást, a termelővel szemben, döntő arányban megváltoztatta az eszközgyártó tőke és a szűk hatalmi agrárelit javára. Másrészt, e célon átgázolt az „agrármodernizáció”: a tőkehasznosulás hatékonysága és az EK világpiaci versenyképességének (fél évszázada sikertelen) elérése, szakadatlanul (így a jövőben is) megköveteli az agrárnépességnek a gazdasági szabályozókkal „ritkítását”, a munkaerő folyamatos csökkentését, valójában a parasztság, mint történelmi osztály és földműves utódainak a hamisan tételezett „haladás oltárán” feláldozását.

e/ A piacstabilitási cél – alkotmányos tételezésével ellentétében – kezdettől fogva fikció: a KAP folyamatos reformjai, a hatvanas évtizedtől fogva, másról sem szólnak, mint az agrártermelés profitközpontú fenntarthatóságának konfliktusairól, amelyek napjainkig a szélsőséges egyensúlytalanságba (disequilibrium) torkollnak. A WTO –Dohai diktátum a KAP rendszerét végképp fenntarthatatlanná teszi: legkésőbb 2018 – ig a támogatási rend teljes megszüntetését „tervezik”, emiatt, pedig, a félévszázados rendszer összeomlása várható.

f/ Az ellátás – biztonsági célt a KAP tőkeérdekeknek alávetett, neoliberális élelmiszer – politikája felszámolta. Ennek azt kellene biztosítania, hogy a fogyasztók méltányos áron, jó minőségű és elegendő élelmiszerhez jussanak. A hetvenes évtizedtől, azonban, megszűnt az EU népességének „méltányos áron” élelmezése, mert – a döntően az eszközgyártó és kereskedelmi tőke profitja miatt a világpiaci árakat, átlag 50 százalékkal meghaladó - termelési költségeket a belső árrendszer az

adófizetőkre és fogyasztókra hárítja. Másfelől, az iparszerűen alapanyagot előállító mezőgazdaság, az ipari élelmiszergyártás, továbbá a tömeg – élelmiszerek forgalmazása és fogyasztása – az értékrend és a fogyasztási minták erőszakos megváltoztatásával – megteremtette a fogyasztói társadalom tömegfogyasztóját, a „mérgező globalizációt”, amely az életminőséget, az egyén választási szabadságát és a fogyasztóvédelmet saját profitérdekeinek veti alá.

Ez az *élelmiszerbiztonság* uniós rendjével is leszámolt. A tőketulajdonnak – az áruk szabad mozgása, mint uniós vívmány alapján – sikerült elérnie, hogy a közösségi jog megszüntesse a forgalomba kerülő élelmiszer kötelező, előzetes hatósági ellenőrzését, ami helyett az *utólagos termékfelelősséget* vezette be. Ez nyílt *megtágadása az egészséges és biztonságos környezethez való alkotmányos alapjognak*, amely az élelmiszerbiztonság érvényesítését az elővigyázatosság és a megelőzés alapelveire építi.

Az új intézmény eltekint a közegészségügyi, minőségi, higiéniai, állatjóléti és egyéb követelmények *előzetes vizsgálatától*, ami helyett az ellenőrzést és az állam közhatalmi beavatkozását csak a „működészavar” válthatja ki: ha utólag kiderül, hogy az előírásokat nem tartották be, emiatt, pedig, egészségkárosodás vagy ennek veszélye állt elő. Ezzel a jog intézményesen növeli az élelmiszeripari és kereskedelmi tőke profitját azzal, hogy a forgalmazó javára megtakarítja az előzetes vizsgálatok költségeit, ugyanakkor fellazítja a szabályok betartását és a fogyasztókat – a tőkeérdek elsőbbsége alapján - egészségügyi kockázatoknak teszi ki.

g/ Az EU - 15 mezőgazdaságában a *foglalkoztatottak aránya* 1975 – 1999 közt 7, 6 millió főről 3, 8 millióra, tehát 49 százalékkal csökkent. A 2020 – ig tervezett agrár - jövőkép szerint a szerkezetváltási folyamat lényeges összetevője „a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése, mind abszolút értelemben, mind a gazdaság teljes munkaerő állományának arányához képest.” Mivel tagállami és regionális szóródás szerint, mind a foglalkoztatottság visszaesése, mind a munkanélküliségi ráta jelentősen eltérő lesz, az EB ennek a jövőbeli, átlagos arányát nem jelzi.

Annyi bizonyos, hogy a foglalkoztatásban „15 éven belül, lényeges szerkezeti változások történnek.” (Scenar, 2007, 168. l.) Az EB szerint „az EU – 12 mezőgazdasági munkaerő feleslegét nem lesz könnyű ’felszívni’, mert az ipari foglalkoztatottság területén hasonló csökkenés megy végbe.” Emiatt „*állandósul az optimális szint alatti foglalkoztatás (tehát az agrár munkanélküliség), ennek térségeiben, pedig az elvándorlás.*”

h/ A foglalkoztatottság visszaesésének valószínűsítéséhez támpontot kínál a *gazdaságszám* alakulása. A szerkezetváltáshoz, ugyanis, szorosan kapcsolódik „a gazdaságok számának csökkenése, az üzemméret átlagos nagyságának növekedése.

Az egy hektárra és a mezőgazdasági területre jutó termelékenység növekszik, így az egy gazdaságra jutó jövedelemhatás pozitív lesz.”

A földhasználatban az EB a „csökkenő területről növekvő hozam” – elvét kívánja megvalósítani, ami egyet jelent az intenzív technológiák, a belterjesség fokozásával, a talajerő kimerítésével, a környezet – terhelés és a természet – károsítás kiterjedésével. Az EU – 25 tagállamában 2003 – 2020 között a gazdaságok száma 10 millióról 5, 3 millióra, vagyis 47, 1 százalékkal csökken.” (Scenar, 2007, 144. 1.) „A szerkezetváltás folytatódni fog, mégpedig, különös erővel az EU – 12 mezőgazdaságában, mivel ott az agrárágazat GDP hozzájárulása magas arányú, ugyanilyen a foglalkoztatottság és a kisüzemek száma is magas.”

Ez – más forrásokkal (Pouliquen, i.m.) összevetve – legalább 4 millió gazdaság felszámolását jelenti az új tagállamok, az EU – 12 mezőgazdaságában, míg 700 ezres gazdaság – számcsökkenést valószínűsít az EU – 15 területén. Fő – és mellékfoglalkozási munkahelyekre vetítve, klaszter – analízis nélkül is, kitűnik, hogy a közel 50 % arányú gazdaságszám csökkenés a foglalkoztatást ennél jóval magasabb arányban veti vissza, tehát a munkanélküliségi ráta növekedése (mivel egy gazdaság több, vagy sok embert is foglalkoztathat) az 50 százalékot meg fogja haladni. Az EB szakértői, a jövőkép elemzésénél, nem hagynak kétséget a felől, hogy a KAP rendszerében a mezőgazdaság eltartó - képessége rendszeresen, folyamatosan, szükségszerűen csökken: csak egyre kevesebb fő – és mellékfoglalkozású termelőnek nyújthat megélhetést.

A KAP alkotmányos (a Római Szerződésbe, mint az EU Alkotmányos Chartájába) foglalt célrendszere az agrártermelőknek kiszámíthatóságot, átláthatóságot, termelői – és jövedelembiztonságot szavatol, az életminőség intézményi garanciáját és a fenntartható agrárjövőt ígéri. E helyett, az előttünk álló 15 éven belül, az EU „világpiaci versenyképessége” megteremtésének hamis jelszavával (amit 50 éve hiába próbál elérni, mert azt épp a tőkehasznosulás mohó nyereségigénye, az „integrációs tőkének” az ágazati hasznot lefőlöző, elsajátítási szivattyúja zárja ki most és a jövőben is) a 2007. évi gazdálkodói szintet a felére zsugorítja. A piacra és önellátásukra termelő, a családjukat és természeti környezetüket fenntartó, társadalmi hasznot hozó, az egyénnek értelmes életcélt adó gazdálkodóknak, pedig, több mint a felét „kiiktatja” a mezőgazdaságból.

i/ A Tizenötök birtokszerkezetében, az utóbbi évtizedekben végbement föld - ,eszköz-, tőke - és üzemi koncentráció a családi gazdaság modelljét lényegesen átalakította, méretnövelését olykor a nagybirtoküzem szintjére emelte. Emiatt, a KAP rendszerében, „a családi gazdaság többé már nem tipikus intézményi és gazdasági egység, bár a legelterjedtebb...Mivel e családi gazdálkodó egységeknek, mind a mérete, mind az alkalmazkodó képessége regionálisan teljesen eltérő, a politikai követelmények szükségessé teszik, hogy ugyanúgy szembesüljenek az intézményi változások kihívásaival, mint maga az agrárszektor, amely vertikálisan

egyre integráltabb lesz és a gazdálkodás irányítása, növekvő mértékben, az agrobusiness cégóriások kezébe kerül.” (Scenar, 2007, 22. 1.)

A családi gazdaság intézményi leépülése kettős szálon fut az EU – 15 agrártárságában, másfelől, létrejöttének az esélyeit is kizárja a KAP az EU – 12 mezőgazdaságában. A előbbieknél működő családi gazdaságok létét (árutermelő képességüket, piacra jutásuk esélyét, jövedelem biztonságukat) a termékpályát uraló, globális tőkeszerveződés, az integrátor szerepkörében, gazdasági – politikai hatalmi súllyal meghatározza. Ugyanitt, a korábbi modell – amely döntően a földhasználó és családja munkaerejére épült – több tagállamban, illetve agrártárságban – bér munkán alapuló nagybirtokrendszerre szerveződött, mint pl. az Egyesült Királyságban.⁴¹

Másik alaptény, hogy az EB – az 1999 – ben, az agrárgazdaság jövőjének európai alakításáról kidolgozott, ún. előretekintési programja szerint – a 25 tagúra bővített Unióban, Kelet - Közép – Európa mezőgazdaságának nem családi gazdaságot, hanem nagybirtokrendszert tervezett, amely olcsó nyers – és alapanyagot, hatékony, iparszerű technológiával, a nyugati munkabér töredékéért dolgozó bér munkával állít elő. A KAP szabályozóival végrehajtott diktátum közgazdasági racionalitása – a tőkehasznosulás szempontjából – az EU profitközpontja, másfelől a peremvidék közötti, tartósan egyenlőtlen csere érvényesítése, vagyis az erőforrás – és felvevőpiaccá formált, keleti agrártárság gyarmati kizsákmányolása.⁴²

j/ A KAP rendszere, az USA modellje alapján, a mezőgazdaság neoliberais tervgazdálkodási keretekbe szorítására, a jövőben is, a kvótarendet és a támogatásnak a termeléstől való elválasztását alkalmazza. Az előbbi módszer a túlkínálat mesterséges, parancsuralmi visszafogását a kötelező és önkéntes földkivonással, a vetésterület csökkentésével, a termelés és értékesítés mennyiségi, minőségi és támogatási küszöbének (kontingens) a meghatározásával éri el. Az utóbbi szabályozó kiiktatja az árakból a termelés mennyiségi támogatását, ami helyett csak a termelő kaphat, az agrárüzeme és a korábbi teljesítményét bizonyító ún. történelmi referencia – szint alapján, átalány – támogatást.

Az EU – 15 térségében a kvóta – mint termelési kontingens, mennyiségi küszöbérték és önálló, vagyoni értékű jog – a túltermelés visszafogásának a közgazdasági eszköze. Az EU – 12 mezőgazdaságában viszont, ahol a föld – és agrárvagyon eredeti tőkefelhalmozása a belépők uniós tagsága óta új feltételek alapján, a globális

⁴¹ Emlékeztetőül: az Egyesült Királyság teljes termőföld – alapjának 68,9 % -át olyan nagyüzemek birtokolják, amelyek mérete az 500 hektárt meghaladja, köztük az ezer hektárra terjedő és e méret feletti nagygazdaságok is szerepelnek. Nyilvánvaló, hogy a földalap közel 70 % -ára kiterjedő angol nagybirtokrendszer az egész mezőgazdaság jellegét, alapvetően meghatározza.

⁴² Emlékeztetőül: az egyenlőtlen csereviszonyban a peremvidék nagybirtoka szolgáltatja a tőke számára az olcsó nyers – és alapanyagot, amit a világpiaci árak leértékelnek, mert tudásalapot és jelentős élőmunka – ráfordítást nem tartalmaz. Ezt a központ tőkeurai, viszont, tőketulajdonuk alapján, értékteremtő folyamatban átalakítják, feldolgozzák, értékesítik, tehát a termék eredeti értékét – a hozzáadott értékekkel – megtöbbszörözik. Az újratermelés nyeresége, ezért, őket illeti meg.

agrártőke tulajdonosai javára folytatódik, a *kvóták szerepe túlnő a termelés mennyiségi szabályozásán*. A kvótarendszer itt *két alapfunkciót* teljesít.

>> Egyik a *hazai mezőgazdaság elsorvasztása*. Ez Magyarország esetében az önellátási szint elvesztését, az eddig exportált termékek behozatali kényszerét, a termelési kapacitások felszámolását, az országnak a külföldi árudömping felvevő piacává formálását jelenti. Ez önmagában gyarmati kiszolgáltatottságot okoz. Emellett, a termelésbe való, durva beavatkozást – különösen a bioetanol gyártása miatt mezőgazdaságunk ipari nyersanyagtermelő ágazattá, monokultúrává züllesztését, a biológiai sokfélség és a természeti értékek felszámolását, a talaj kizsigerezését, termőhelyi adottságainak lepusztítását és az egyéb környezetrombolást – megsínyli az ágazat, a termelési kultúra, a vidék, a foglalkoztatottság és, a mezőgazdaság elhagyására kényszerülő tömegek földönfutóvá válásával, az egész társadalom.

>> A kvóták másik funkciója a globális tőkeerő új elsajátítási életterének berendezése, az *eredeti tőkefelhalmozás* gyorsítása, az erőforrások megszerzésével *földtulajdoni monopóliumának és gazdálkodói túlsúlyának (vagy kizárólagosságának)* kiépítése. Ezt a KAP 2003. évi reformja azzal alapozta meg, hogy - míg korábban a kvótatulajdont csak az agrárüzem és a föld tulajdonával együtt lehetett átruházni -, a *kvótajogot önállóan is forgalomképesé* tette, egyedül a kvóta bérleténél előírás az annak alapjául szolgáló terület bérbeadása. Az intézményi változtatást az a tőkeérdek diktálta, hogy a keleti agártérség tőke befektetőjének (az erőforrások elsajátítójának) a külföldiek földtulajdonszerzésének átmeneti tilalma miatt ne kelljen várakoznia a derogáció lejártáig a kvótatulajdona megszerzésére, hanem azt önállóan – az alapjául szolgáló földtulajdon nélkül is – megvásárolhassa, a szerzési tilalom megszűntével, pedig, a föld telekkönyvi tulajdonához jusson.

>> A kvótarend harmadik funkciója *globális hatású*: a fejlődésben leszakadt földrészek népességének létevel és a világelelmezés csődjével függ össze. Míg ui. a termeléskorlátozás – a parancsuralmi beavatkozás céljaként - a *fenntartható fejlődést* hirdeti, intézményesen épp azt semmisíti meg és helyébe – egy szűk, haszonélvező réteg – a nemzetközi pénzhatalom számára biztosít *fenntartható profitot*. A közösségellenes kínálatkorlátozás ára a harmadik világ társadalmainak pusztulása és élelmezési katasztrófája.

k/ Az uniós kvótarend hatásmechanizmusa – mint „ördög a részletekben” – a KAP *közös piacszervezeti (CMO) intézményi és az egyes részpiaci reformjaiban összegződik*. Így pl. már az eredeti kvótarend az 1. pilléres, közvetlen, területalapú agrártámogatás feltételévé tette a szántóföldi növénytermesztésben a magyar *szántók területének 30 százalékára a művelésből való, kötelező földkivonást*, vagyis a művelhető földterületnek 1 360 687 hektárral csökkentését. A hazai termelési kapacitás parancsuralmi szűkítéséhez járul az – egyébként a közösségi jogba ütköző

és súlyosan hátrányos megkülönböztetést érvényesítő - közösségi agrártámogatásnak a hazai gazdák 91 százalékától intézményi megvonása.

Miközben az 1. pilléres, alanyi jogon (normatív jogcímen) járó támogatás 90 százalékát eleve a termelők legfeljebb 5 százaléka, a nagyüzemi lobbija élvezi, az *életképes üzem* fogalmának és méretküszöbének – nemzeti hatáskörben – meghatározása elérte, hogy beruházási és fejlesztési támogatáshoz ugyancsak, kizárólag ez a szűk, hatalmi agrárelit juthasson. A 2 EME (európai méretegység) szerint életképes gazdaság ismérvének, ugyanis, csak a gazdaságok 9 százaléka tehet eleget, míg azok 91 százalékát a törvény a fejlesztés és a fennmaradás esélyétől is megfosztja, ténylegesen „halálra ítéli”. A magángazdaságok aránya már 2000 és 2003 közt 20 százalékkal (960 ezerről 760 ezerre) csökkent. A fenti szabályozók alapján, a hazai agrárpolitika 10 – 15 év távlatában úgy tervezi, hogy a mezőgazdaságból, tartósan, legfeljebb 80 – 100 ezer gazdaság élhessen meg.

A közös piacszerkezet (CMO) reformja 2008 – tól – többek közt – a *gabona intervenció megszüntetését* tervezi. Ezzel és az uniós intervencióra 2006 – ban felajánlott, hazai kukoricakészlet közösségi átvételének – jogtalan – megtagadásával, továbbá a még meglévő, 1 millió tonna mennyiséget érintő, a nemzetközi kereskedelmi tőke spekulációs haszonszerzésével is összefügg, hogy 2007. őszétől a hazai fogyasztót az élelmiszerárak akár 50 % - ot is elérő emelkedése sújthatja. A nálunk termelt gabonát ui. a hazai állattartók és élelmiszer – feldolgozók nem vásárolhatják meg, hanem azon – a közösségi jog elsőbbsége alapján – a globális kereskedelmi tőke nyereszkedik.⁴³

A *szőlő – és borpiac reformja* – a túltermelés visszafogására – döntött az EU területén 200 ezer hektár szőlőültetvény kivágásáról. Emellett az újratelepítési jogot is annyira megszorítják a szabályozók, hogy azzal csak a legnagyobb tőkeerejű beruházók élhetnek. A magyar szőlő – és borágazat – mivel az itt termesztett bor nem szorul export – támogatásra, hiszen a készlet a hazai fogyasztással is elfogy -, a közösségi jogtól csak a hatékony piacvédelmet igényelné.

Ezt, azonban, az EU „WTO – barát” szabályozása kiiktatja. A „kivágási prémium” pedig – ami 15 évre kizárja új ültetvény telepítését -, nem a gazdag és „túltámogatott” (francia, olasz, spanyol) szőlőültetvények létét veszélyezteti, hanem a – többi szabályozóval már „térdre kényszerített” – keleti térség kistermelőit. A reform címén itt is – mint a pénzgyarmatosítás egyik terepén – az eredeti tőkefelhalmozás „végjátéka”, az őrségváltás folyik: miközben a szőlőkataszter nyilvántartott ültetvény – területe alig csökken, nemcsak a történelmi borvidékek zöme, hanem az ország más ültetvényei is, növekvő arányban, külföldi befektetők tulajdonába kerülnek.

⁴³ Ld. Tanka E.: Az élelmiszerárak és az intervenciók felvásárlás. A globális tőke profitétségének kielégítését a magyar fogyasztóval fizettetik meg. (Magyar Nemzet, 2007. augusztus 7. 6. o.)

A zöldség – és gyümölcsipiaci reformmal a KAP – a csatlakozásunkat megelőző ígéretekkel ellentétben, azok jogi kötőerejét megtagadva – a mezőgazdaság egy újabb, fontos területén *elsorvasztja értékes természeti kultúránkat*, felszámolja önellátási képességünket, a világpiacon évszázados megbecsülést szerzett, különleges termékeink, a „hungaricumok” eredményeit és megmaradásuk esélyeit, pedig, kizárja.⁴⁴ A *cukoripiaci reform* – rövid történelmi távon belül – teljesen megszüntetheti az európai technológiájú, cukorrépa alapozott cukoripart és a fogyasztást a cukornád – alapú, világpiacon behozatalra állíthatja át. Mivel hazánkat a korábbi élelmiszeripari privatizáció teljesen megfosztotta cukoriparától, a reform „csak” a hazai cukorrépa termeszteket iktatja ki az agrárpiacról.

1/ A KAP szerkezetváltása tengelyében a szántóföldi növénytermesztésnek, az élelmezési célú gabona – és zöldségtermesztés helyett, a bioenergetikai célú növénytermesztésre való átállítása áll. Az EU – a megújuló energiaforrások létesítésének, a természettudományok által számos vonatkozásban cáfolt, célképzete alapján - a bio – üzemanyagok (bioetanol, biodízel) előállítását, 15 év alatt, háromszorosára kívánja növelni, amihez a gabonák és az olajnövények termesztésének 75 százalékkal való emelése kell. Már 2010 – ben az EU közlekedésre támasztott, 10 % bioenergia szükséglete, a mai földhasználat 43 százalékát a gabonák és az olajnövények termesztésére foglalhatja le, amit a művelésből kivont (pihentetett) földeken az ugyanilyen célú cukorrépa - termesztés növel. A földhasználat jövőképe szerint a teljes mezőgazdasági földalap 86 százalékát művelésben tartják. Az élelmezési célú növénytermesztés, azonban, ennek a földalaprak, átlagosan, csak 42 százalékát foglalhatja el, tehát a mezőgazdasági földalap 58 százaléka a tőkehasznosítás új üzletágának a nyereségtermelését fogja szolgálni. (Scenar, 2007, 204. 1.)

A földkészlet - gazdálkodás jövőjét a KAP az élelmiszertermelési igény visszaszorulásának és a nem – mezőgazdasági célú földhasznosítás szükségleteinek rendeli alá, vagyis – a mai liberális intézményekhez mérve is – még inkább fellazítja a termőföld védelmét. Így, az előrejelzések szerint, hazánk is a szántók jövőbeli csökkenésének tartományában szerepel, annak ellenére, hogy nálunk a népességszám csökken. (Scenar, 2007, 154. 1.)

A bioüzemanyagok iránti új igény, ismét „*kettős mércét*” hoz a termőföld terhelését tekintve, a nyugati családi gazdaság, másfelől a gyarmati kizsákmányolásnak intézményesen alávetett, tőkés nagybirtokrendszer keleti modellje számára. Az EU -15 mezőgazdaságában ui. a műtrágyák használata csökkenni fog, azonban, „az EU

⁴⁴ Ennek alapintézménye egyrészt, hogy a hazai hungaricumok (pl. fűszerpaprika, fokhagyma) is csak a szántóföldi növénytermesztés általános, terület – alapú támogatásához juthatnak, ami az önköltségüknek legfeljebb néhány százalékát fedezi, így az egyszerű újratemelés már csődbe viszi a termeszteket. Másrészt, a KAP megszünteti a feldolgozóipari alapanyag támogatásokat akként, hogy a – termeléstől elválasztott – kiegyenlítő kártalanítást a jogosultak közt a „történelmi referencia – szint” alapján osztja el. Magyarországot e rendszer „kiszemlizi”: a tervek szerint a 4, 76 millió euró kompenzációs keretnek csak 0, 61 százalékához juthat.

– 12 mezőgazdaságában, a jelenlegi műtrágya felhasználás alacsony szintjének növelése alapvetően fontos lesz.” (Scenar, 2007, 29. l.) Az EU – 15 földhasználata – félévszázad után – végre megszabadulhat a talajt súlyosan károsító *műtrágya - terheléstől*, mégpedig úgy, hogy azt – a károsító hatások tudományos bizonyítottsága ellenére – *a keleti térség földhasználatára hárítja*.

A művelésből kivont föld (set aside) az elsődleges területe lesz a *bioenergetikai célú növénytermesztés kiterjesztésének*. (Scenar, 2007, 29. l.) E szerint, ha a Tanács a földkivonás mai szabályain változtat, az irányváltás csak az élelmezési célú növénytermesztés további szűkítése, másfelől, a bioenergetikai alapanyagok előállításának a biztosítása lehet. Ehhez a mai hatásköri rendezés is kellően rugalmas, mert a Tanács, kötelező érvénnyel előírhatja, hogy az élelmezési célú földkivonást a mai mértékről az általa meghatározott, százalékos mértékre kell növelni, míg a bioenergetikai célú növénytermesztés általános mentességet élvezhet a kötelező földkivonás alól. Minden előrejelzés azzal számol, hogy a kötelező földkivonás „átfordul” a kukorica és az olajnövények termesztési igényére, ami a környezeti kockázatokat, nyilvánvalóan, megnöveli. (Scenar, 2007, 106. l.)

m/ Az EU – 12 bioenergetikai növénytermesztése – mivel az EU 5, 75 % „bekeverési célértéke” a bio – üzemanyagok 2010 – i arányát illetően csak javaslat, nem kötelező jogi előírás – a *tagállamok ésszerű ellenállását* váltja ki: többségük nem hajlandó termőföldjét az energia - lobbij új profitforrásáért feláldozni. Az erre szánt termőterület összesen 900 ezer hektár, az EU ilyen célú földlekötésének alig 10 százaléka.

Ezzel szemben, a *magyar politikai döntés*: 2020 – ig a bio – üzemanyagok keverési arányát – az összes üzemanyagra vetítve – 10 % - ra kell emelni. Ezért, a jövőben, *a hazai földalapról egymillió hektárt biomassza alapanyag előállítására kell felhasználni, amiből 350 ezer ha az energianövények termesztési területe, 650 ezer ha, pedig, a bioetanol alapanyagát adja.* A „gigantomán” adatok mögött a hazai mezőgazdaság olyan szerkezetváltási diktátuma munkál, amely az egész ágazatot, meghatározó minőséggel, a *bioetanol – gyártás ipari műhelyévé* kívánja formálni, és pedig – a hatékonyság növelése címen – előbb - utóbb teret adva a GMO alapú növényfajták köztermesztésbe vonásának is.

A KAP intézményi fordulata, amely a mezőgazdaságot (ezen belül a földhasználatot) döntő arányban és átfogó szerkezetváltással, a bioenergetikai célú növénytermesztésre állítja át, egyértelmű az *értékalapú agrár- és földpolitika mai és jövőbeli tagadásával.* Nyílt beismerése ez annak, hogy amikor a 21. század már a civilizációs válságok természeti – társadalmi kataklizmába átcsapásának a közvetlen veszélyeivel szembesül (társadalmi bomlás, a közösségből kirekesztést okozó nyomor, éhség és világelelmezési csőd, a tőkeerővel szemben meg nem állítható természet – és környezetrombolás, a globális éghajlatváltozásnak a földi életet fenyegető hatásai, az erőforrások kimerülése, az édesvízkészlet drámai csökkenése,

stb.), a globális tőkehasznosulásnak elkötelezett KAP, az új kihívásokra, nem válaszolhat ésszerű és közérdekű társadalmi cselekvéssel, emiatt, pedig, az EU számára képtelen fenntartható agrárjövőt biztosítani. Többé nem azt szolgálja, hogy „életet teremjen a föld”, ellenkezőleg, a növénytermesztés élelmezési rendeltetésének, döntő arányú megsemmisítésével, a földhasználat, a vidék, a társadalmi és természeti értékek feláldozásával, „profitot termel”, de nem a társadalomnak, hanem a felette álló tőkehatalom tulajdonosai számára.⁴⁵

Miért ütközik a bioenergetikai növénytermesztésnek a KAP által a földalap több, mint felére kiterjesztése, a *fenntarthatóság* követelményébe? Valójában ez az emberi létfenntartást és az állatok takarmányozását szolgáló, legértékesebb haszonnövények, óriási arányú elégetését jelenti, amivel – nem cáfolható bizonyítékok szerint – kevesebb energiához juthatunk, mint amennyit a cél érdekében megsemmisítettünk. Konkrét kísérletek külföldi adatain túl, Nagy Bálint professzor, általános érvennyel bizonyította: a biológiai úton termelt energia sem lehet olcsóbb annál, mint amivel előállították.⁴⁶ A KAP, e törvényszerűség ellenére, anélkül, hogy 467 millió polgára a döntésbe beleszólhatna, vagy legalább véleményt nyilváníthatna, eldöntötte: már 3 éven belül, az EU teljes földalapjának közel a fele, nem az élelmezési szükségleteket fogja kielégíteni, hanem búza, kukorica, repce és cukorrépa alapanyagot termesz, a bioetanol és biodízel gyártásához. A termények technológiai átalakításával (fermentáció, stb.) nagyobb energia – ráfordítással kisebb energiamentiséget állítanak elő, miközben ez a „zöldenergia” üzemanyagként az éves szükségletnek még 6 % - át sem fedezi.⁴⁷

Kérdés, mi ennek a társadalmi ára? A teljes földalap közel felét – 2020-ig már 60 százalékát – e cél érdekében kell kizsigerelni, az intenzív monokultúrával lepusztítani, a világ élelmezésére a természet által (ma még) életet biztosító élelmet megsemmisíteni, a talaj - degradációval és egyéb környezeti károkkal vissza nem fordítható rombolást végezni. Mindezt a nagybirtokrendszer társadalmat bomlasztó hatásai tetézik.

Igaz lenne, hogy ez a környezetvédelmet, a CO₂ gázkibocsátás csökkentését szolgálja? Még ha így is lenne, az etanolgyártás, ezen az áron, a közérdeken átgazoló, társadalom – ellenes cselekvés: a közösségi értékek szempontjából, merőben értelmetlenül, csak újabb pusztítással mérsékelhetné egy másik pusztítás –

⁴⁵ Az EB jövőképe maga is kénytelen felvetni, hogy az energetikai, másrészt az élelmezési célú növénytermesztés súlyos érdekütközésekre vezet. Az új üzletág föld – és terményigénye növelni fogja az élelmiszerárakat, míg ellenhatásként a 3. országok élelmiszer importját erősítheti. A földhasználat kiterjesztése károsíthatja a környezetet, növeli a termelés intenzitását, támadja a biológiai sokféleséget. (Scenar, 2007, 29. l.)

⁴⁶ A kutató számításai szerint „ha egy növény inputjának fosszilis energia és bioenergia termelésre hasznosított termése vagy anatómiai része, nem haladja meg a 60 % - ot, úgy az energia – transzformáció hatékonysága deficites lesz.” Ezért „a fosszilis energiákat nem a közbeiktatásukkal előállított, biológiai eredetű energiaformák fogják kiszorítani.”

⁴⁷ Az ésszerűtlen pazarláshoz két adat. Kiszámították, hogy egy terepjáró autó bioüzemanyaggal való egyszeri tankolása annyi gabona megsemmisítésébe kerül, mint egy ember, gabonában kifejezett, egész évi táplálék szükséglete. Másfelől, becslült adat, hogy a mai, szerény arányú, bio – üzemanyag váltáshoz a Föld összes gabonatermő területének a termése sem lenne elegendő.

az üvegházhatású gáz kibocsátás – hatásait. Valójában, azonban, még ez a környezet-kímélő hatása is hamis állítás, amit a tudomány újabb bizonyítékai lelepleztek.⁴⁸

Az új üzletág tehát, amit a KAP egész Európára kényszerít, egyetlen célt, a *globális tőke elsajátítási magánérdekét* szolgálja azzal, hogy „ne életet, hanem pénzt teremjen a föld”, a közösség kárára és egy szűk, hatalmi csoport hasznára. A földhasználat célrendszerét a tőkehasznosulásnak alárendelő agrárpolitika mélyebben fekvő gyökere az *ökoszociális gazdaság modelljének elvetése*. Az utóbbi ui. a gazdálkodás teljesítményével egyidejű és egyenértékű követelménynek tartja a társadalom létszükségleteinek (életminőség, foglalkoztatottság, a vidék népesség – megtartása, kulturális értékek, stb.) kielégítését, továbbá a környezet – és természetvédelem biztosítását. A bioenergetikai növénytermesztés leszűkített profit - célja, viszont, még a *versenyképesség* fogalmát is torzítja, mert annak elemeiből egészében kizárja a társadalmi hatékonyság igényeit.

n/ A KAP lényeges rendszeralkotó eleme a *közösségi agrártámogatás rendje*, amelyről a keleti térség polgárai már megtapasztalták, hogy az a terhekre hátrányosan megkülönböztető és piactorzító. Ezen túl viszont, az intézmény, számos ponton, fogalmi és tartalmi tisztázásra szorul. Nevezetesen:

>> A fogalom, amit a politikai ideológia a valóság torzójaként rögzített a köztudat számára, félrevezető. Közgazdaságilag ui. „uniós támogatás” sem jogintézményként, sem szociális gondoskodásként, sem vissza nem térítendő, vagyoni juttatásként nem létezik, hanem a *„tagállami befizetések újraelosztását”* teljesíti. Ennek mérlegétől függ, hogy az adott tagállam a többiek terhére vagyoni előnyhöz jut – e, avagy – mint „nettó befizető” – ő támogatja a Közösséget. Hazánk esetében, hiteles források szerint, az utóbbi helyzet valósult meg.⁴⁹

>> Az agrártámogatás, mint újraelosztás, *sajátos feltételrendszerre* épül. Első pillére a közvetlen (alanyi jogon járó, területalapú) támogatás, második pillére, pedig, a juttatás uniós mérlegelésén alapuló, vidékfejlesztési támogatás. Hazánk az összes uniós agrárforrás 64 százalékát az 1. pillérű forrásból kapja, *amelynek 90 százaléka a regisztrált termelők legfeljebb 5 százalékának jut*, vagyis ennek haszonélvezői a nagybirtoküzem legerősebb tőketulajdonosai.

⁴⁸ Ld. *Liska Bori: Az etanol nem veszélytelenebb a benzinnél*. INDEX, 2007. 04. 20. Az USA Stanford Egyetemének kutatói bizonyították, hogy a bioetanol üzemanyagként elterjesztése növeli a légkör formaldehid és acetaldehid tartalmát, továbbá az ózon – szennyeződést, amelyek rákkeltő hatásúak és együttesen, fokozzák az ilyen eredetű halálozások kockázatát.

⁴⁹ A részletes mérlegadatokat kimutatása szerint, *Magyarországnak az uniós csatlakozás 7866 mrd forintjába került. Uniós tagságunk évi 260 mrd Ft támogatást hoz, míg befizetésünk 1706 mrd Ft/év, vagyis évente 1446 mrd forinttal támogatjuk az Uniót*. A számítás az elmaradt jövedelmeink közt figyelembe veszi a kieső vámbevételeket, az úthasználati díjat, a tagdíjat – mely a GDP 1, 12 % - a, az Európai Beruházási Bank és az Európai Fejlesztési Bank felé terhelő fizetési kötelezettségünket, a Szén – és Acélkutatási Alapba kötelező befizetésünket és a különböző, többlet – költségeinket. (Pl. adminisztráció, az uniós jog átvételi költségei stb.) Ld. *Varga István: Pénzügyi folyamatok a magyar államháztartásban*. (Előadás, MUOSZ székház, 2005. XI. 23.) http://62.112.194.95/hirlevel/05113001_01. doc. továbbá: *Zágrábi László: Ráfizetés számokban*. http://62.112.194.95/hirlevel/050714_01, 02, 08, doc.

A 2. pillérű forrás nem normatív, hanem a juttatást a *pályáztatás* rendjében mérlegelik. A támogatás csak *tagállami társfinanszírozással* nyerhető el, tehát a megvalósítani kívánt terv teljes költségének 25 – 75 százalékát (a támogatási jogcímtől függően) nemzeti forrásból, illetve a pályázó önrészesedéséből kell fedezni. Mindkét támogatási forma utófinanszírozást jelent, vagyis a közösségi forrásból csak a támogatási cél teljesülése után lehet pénzhez jutni.

>> Az EU az 1. pillérű támogatásnál megtagadta az új belépők termelőinek az EU – 15 gazdálkodóival azonos mértékű támogatását. Brüsszel döntésének érvei közül kettő külön figyelmet érdemel. A mezőgazdasági főbiztos szerint, az új belépők gazdái számára az uniós támogatás negyedét meghaladó juttatás, ellenkezne a KAP céljaival, mert többlet – termelésre ösztönözné őket. Az EB egyik szakértője, A. Pouliquen, pedig, arra mutatott rá, hogy csak az EU – 15 átlagos agrár - termelékenysége felének az elérése is megköveteli az új tagok agrárnépességének legalább 4 millió fővel csökkentését, munkahelyük megszüntetése miatt az ágazat elhagyására kényszerítést. Az azonos agrártámogatás megadása a keleti térség termelőinek, kizárná a KAP szükséges szerkezeti modernizációját, adott esetben a munkaerő drasztikus „megcsapolását”.

>> Mindez csak lejátszástechnika volt annak intézményi biztosítására, hogy egyrészt, az új belépők agrártámogatása soha ne érhesse el azt a törvényes mértéket, amit az AGENDA 2000. a régi tagok termelőinek 2013 – ig szavatol. Másrészt, a támogatás 75 százalékának az új belépők gazdáitól megtagadása lehetővé tette, hogy a KAP – reformok véglegesen, 2018 – ig terjedő végrehajtási időszakon belül, intézményesen kizárják őket a KAP közösségi agrártámogatási rendszeréből. Ennek – nem titkolható rendeltetése -, hogy a keleti agrártérség termelőinek meghatározó tömege ne lehessen résztvevője az agrárpiaci versenynek, hanem – létfeltételei megsemmisítése miatt – a termelés feladására és a mezőgazdaság elhagyására kényszerüljön. A mélyszerkezet mozgását tekintve, ez alapvető eleme annak a célvezérelt rendszer – építkezésnek, hogy a keleti térség szabad elsajátítási élettere legyen a globális agrártőkének, a föld, az agrárvagyon, a termelési tényezők és egyéb erőforrások megszerzéséhez.

A fenti intézményi fordulatot az agrártámogatás – valóban bonyolult – szabályozási szövevényében, a részletek és összefüggéseik elemzésével, nyomon követhetjük. A lényeg, azonban, két alaptény. Egyfelől, 2013. után a KAP 1.pillére, néhány éven belül, teljesen leépül, 2018 – tól az összes belső piactámogatás és a közvetlen termelői támogatás megszűnik. (Scenar, 2007, 106. 1.)

Másfelől, a KAP - 2007 – től megkezdett – részpiaci reformjai addig is biztosítják, hogy az összevont gazdaságtámogatási rendszer (SPS) működtetése és a közvetlen támogatások megvonása, vagy fokozatos leépítése, változatlanul a „kettős mérce” alapján szerveződjék, tehát szavatolja a keleti térség gazdálkodóinak a támogatástó

való megfosztását. Ennek sajátos intézménye a „történelmi – referencia – szint” alkalmazása az 1. pillérű, területalap és állathozam alapján meghatározott, valamennyi támogatási jogcímnél, az EU – 15 agrártermelői javára. Ez, a korábban elnyert támogatási jogcímek alapján, a szerzett jogok védelmének ürügyén, a WTO – Dohai diktátumra hivatkozva „összezsugorított” támogatást is, csaknem kizárólag, a régi tagállamok legerősebb agrártárségeinek juttatja, az új tagok termelőinek kizárásával. (Lásd pl. a korábban jelzett, zöldség - gyümölcsipiaci reformot.)

Mint a KAP intézményi szabályozóinak gyökereinél legtöbbször, itt is az EU birodalmi jellegének egyik meghatározó vonása munkál: a profitközpont és a peremtárság agrárviszonyaiban *a tartósan egyenlőtlen cserét*, az előbbi tőkehatalma javára, hosszabb távon azzal kell megalapozni, hogy - a jogegyenlőség uniós elvét feladva, az új belépők agrártermelőinek *jogfosztása árán is* – garantálni kell a peremtárság tőke - javainak, erőforrásainak a profitközpont urai által elsajátítását.

>> Az agrártámogatás Tizenkettők terhére kialakított rendszere a *nemzetközi jog és a közösségi jog egyidejű sérelmével jár.* Az EU a tagjelöltekkel – köztük hazánkkal is - kötött Társulási Szerződésekben arra vállalt kötelezettséget, hogy az Unióba való felvételüket a közösségi jog normáinak betartásával biztosítja. Az integráció és a közösségi jogrend legfontosabb pillére a *tagállamok jogegyenlősége*, amit sem az EU, sem a tagállam, büntetlenül nem sérthet meg.

Ezen nemzetközi szerződések kötőerejéhez képest, a csatlakozási szerződések megkötésekor, az EU csak akkor járt volna el jogszerűen, ha a „rebus sic stantibus” elvére hivatkozik, vagyis arra, hogy a szerződéskötés óta megváltozott helyzete miatt hiányoznak a pénzügyi feltételei, melyek alapján azonos jogállást biztosíthatna a belépők agrártermelőinek a régi tagokéval, emiatt, pedig, a csatlakozásukat el kell halasztani. A társulási szerződés és a közösségi jog alapján őt terhelő kötelezettség, a tagállami jogegyenlőség biztosítása alól, nem mentesítheti őt, mint önálló jogi személyt, az a – politikai nyomással kikényszerített – *alávetés*, amely alapján az új tagok beleegyeztek abba, hogy az egyenlő jogállásuk csak tíz év múlva, a változó és még hátrányosabb feltételek alapján valósulhat meg.

A csatlakozás utáni fejlemények, egyébként, kétségtelenné teszik, hogy az EU a jogegyenlőség megadására 2013. utánra vállalt kötelezettségét tekintve is, súlyos *rosszhiszeműséggel járt el*, amit – nem a nemzetközi közjog, hanem - a magánjog kategóriái a „megtévesztés”, „tévedésbe ejtés”, sőt a „csalárdság” minősítésével és jogkövetkezményeivel illetnek. Aligha vitatható ugyanis, hogy - a WTO diktátuma alapján – *már 2004 – ben számolnia kellett a KAP támogatási rendszerének a közeli, teljes leépítésével*, ami viszont fogalmilag kizárja, hogy az új tagok azonos jogállása az agrártámogatásban anyagi megvalósulást jelentsen.

>> Az EU – 12 agrártámogatása – azon túl, hogy termelőinek a létérdekeit sérti és a terükre súlyos jogfosztást valósít meg – *felszámolja az uniós integráció*

legfontosabb pillérét, a tagállamok jogegyenlőségét. Az általános egyenlőség az Európai Közösségek Bírósága által is elismert alapjog, amelyet a gyakorlat – az EUSZ 4. cikke alapján – kiterjeszt az azonos versenyfeltételek biztosításának a követelményére is.⁵⁰ Az EU az új belépők agrártámogatásának a jogegyenlőség szerinti megtagadásával, nyíltan, jogi deklarációként is, felvállalta a jogegyenlőtlenség intézményesítését, amivel az integráció alapjait bontotta meg. Ez, a megkülönböztetett alaphelyzetű tagállamai között, olyan érdekszembenállást intézményesít, amelynek feszítő ereje az integráció ellen hat, azt bomlasztja és robbanással is fenyegeti.

>> Az agrártámogatás harmadik törvényességi szempontja azzal áll elő, hogy az EU az új tagok hátrányos megszorítását e terepen külön intézménnyel is garantálja. Ez sajátos biztosíték arra, hogy a „támogatottak”, a tagállamuk bármely erőfeszítése ellenére, a verseny feladására kényszerüljenek. A KAP ugyanis elvonta az új tagállam hatáskörét arra nézve, hogy a negyedére csökkentett közösségi támogatást, a nemzeti forrásaiból, száz százalékra kiegészíthesse. Magyarország, tehát, még a saját költségvetési támogatásával sem nyújthat az EU – 15 gazdáival egyenlő elbánást az agrártermelőinek, hanem e helyett, az éves tagállami kiegészítés (a „nemzeti top up”) legfeljebb 30 % lehet.

Eltekintve attól, hogy a hazai államkassza üres, így az nem tudná a támogatást 100 százalékra kiegészíteni, az EU intézménye, ezúttal, a közösségi versenyjogba ütközik. Az ugyanis a nemzeti támogatás tilalmát a pozitív diszkrimináció esetkörüli korlátozza, amikor is az állam az agrárpiac egyes szereplőit vagy egyes tevékenységeket a támogatással kedvezőbb helyzetbe hozna, másokhoz képest. (Római Szerződés: EUSZ 87. cikk /1/) Az agrártámogatás adott esetében e tilalom fogalmilag elesik: itt a tagállam csak a termelőivel szemben jogellenesen, a negyedére csökkentett támogatást, a saját költségvetéséből egészítené ki az uniós támogatás törvényes mértékére, amivel a támogatott jogalanyt, a piac egyetlen szereplőjével szemben sem részesíti előnyben, mert csak ugyanazt a támogatási szintet biztosítja számára, ami más piaci szereplőknek alanyi jogon jár.

A KAP alkotmányosan megosztott hatásköre, eljárásjogi szempontból, a Tanács és az EB számára jogalapot ad rá, hogy a tagállam hatáskörét elvonja a közvetlen agrártámogatás nemzeti kiegészítésének szabályozásában, tehát arról, a tagállam helyett, maga döntsön. Ez az eljárási pozíció, azonban, nem jogosítja fel az EU központi döntéshozó szerveit a rájuk nézve is kötelező érvényű, anyagi jogi közösségi szabályok mellőzésére.

Ehhez képest, e szervek számára, kötelező érvénnyel irányadó volt az EUSZ 87. cikkének előírása, amely fogalmilag kizárja, hogy az uniós agrártámogatásnak 100

⁵⁰ Ld. pl. a megkülönböztetés tilalmát a C – 117 – 76. és a C – 16 – 77.sz.. egyesített ügyekben. (1977/ECR I-1753, 7. pont)

százalékra, nemzeti forrásból kiegészítése, verseny – vagy kereskedelemtorzító juttatásnak minősülne. E törvény teljes mellőzése az EB döntését hatalmi önkényté teszi. Valójában nincs alkotmányos, közösségi jogalap annak kizárására, hogy az új tagállam élhessen a megcsonkított, uniós támogatás teljes mértékű kiegészítésével: ez nem sérti a versenytörvényt, és az Unióra anyagi terhet sem ró, hiszen a „kiegyenlítő különbözetet” nem neki, hanem a – hátrányos megkülönböztetéssel sújtott – tagállamnak kell megfizetnie.

A nyers tőkeérdek, amely az EB döntését motiválta, mit sem törődött a hatalmi diktátum társadalmi és politikai következményeivel. Egyrészt, az új belépők 73 milliós népességének, rögtön azzal kellett szembesülni: az új tagállamnak még az olyan létkérdésbe sincs beleszólása, mint saját termelőinek, a saját, nemzeti forrásból való (és a közösségi szintet meg nem haladó) támogatásába, mert az alávetés, a nemzeti hatáskör elvonása, ezt kizárja. Másrészt, az EU 394 milliós népessége győződhetett meg róla, hogy *a súlyosan diszkriminatív agrártámogatás súlyos társadalmi igazságtalanság is*, ami a közösségi értékrenden, a jogegyenlőségen – a tőkeérdekek elsőbbsége címén – végrehajtott, durva átgázolás következménye. A KAP – emiatt is – *megttagadja alkotmányos célrendszerét: nem „ember – központú”, nem az életminőséget szolgálja, hanem a „tőkeszabadságot” érvényesíti.*

o/ A KAP „kistestvére” a CARPE⁵¹, és azon belül a vidékfejlesztési politika. Ennek a Közös Agrárpolitikával fennálló rendszerkapcsolatait és mozgásterét döntően meghatározza, hogy – az egyéb közösségi politikákkal azonosan – alkotmányos jogi kötőerővel (is) – alá van vetve a tőke szabad áramlása lehető legnagyobb kiterjesztése követelményének (EUSZ 56 – 57. cikkei). A vidékfejlesztési politika intézményrendszere a „tőkeszabadság”, *mint legfőbb közösségi vívmánynak, a következő megszorításai* alá esik:

>> tartalmát tekintve nem önálló politika (amelynek az alakítását a saját szükséglet – szerkezete határozná meg), hanem *a KAP érvényesítését „kísérő politika”*, mert alaprendeltetése az, hogy – társadalmi, környezeti, szociális hatásainál – mérsékelje, tompítsa, kiigazítsa a KAP legsúlyosabb romboló hatásait, amelyek a tőkehasznosulás diktátumának a következményei;

>> a fenti rendeltetéséből eredően nem lehet funkciója, hogy útját állja a tőkehasznosulás diktátumának. Ezért *nem gátolhatja meg a gazdaságok és a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkentését*, a vidéki népesség elvándorlását, e folyamatokkal az agrártársadalom zömének megsemmisítését. E helyett az a feladata, hogy – miután a tőkeérdek a „szerkezetváltást” levezényelte – *„megőrizze, vagy helyreállítsa a vidéki társadalom minimumát.”* (Pouliquen, 2002, 1. vol. 31. l.) Ez utóbbi a vidékfejlesztés intézményi mércéje: nem vállalkozhat a

⁵¹ CARPE = Common Agricultural and Rural Policy for Europe.

vidék teljes társadalmi – térségi lefedésére, még azokkal az eszközeivel sem, amelyek e célból rendelkezésére állnak;

>> le kell mondania arról a funkcióról is, hogy – intézményrendszerével - *a vidék népességmegtartó rendeltetését fenntartsa*. Aláveti magát – a jövőben is - az EU „világpiaci versenyképességét”, tehát a tőkehasznosulást szolgáló foglalkoztatási politikának, ami azzal jár, hogy „a vidéki térségekben a foglalkoztatás visszaesik, és ez, általános lehetőségként, az elvándorlást állítja előtérbe.” (Scenar, 2007, 2. 1.)

>> tudomásul kell vennie, hogy „az állandó mezőgazdasági ’túlfoglalkoztatásnak’ (valójában a munkanélküliségnek), csak nagyon csekély hányadát képes felszívni” (Pouliquen, i.m.), még az erre alkalmasnak látszó eszköztárral is. Emiatt, pedig, fő feladata a „vidéki elvándorlás megszervezése” (u. o.), vagyis a mezőgazdaság és a vidék elhagyására kényszerített tömegek számára „menekülő utak” kiépítése (átképzéssel, szociális hálók időszakos működtetésével, stb.) a városi, vagy külföldi munkaerőpiacra való irányításuk és remélt befogadásuk végett;

>> a CARPE alapján a vidékfejlesztés célrendszerének ember – központú átalakítása, tehát az életminőség szolgáltatába állítása, a 21. század elején, azt kívánná, hogy a vidéki társadalom egészének az életminőségét – a romló környezeti, éghajlati, energia – gazdálkodási viszonyok és a társadalmi bomlás ellensúlyaként – a fenntarthatóság biztosításával, a foglalkoztatás és népesség életszínvonalának fenntartásával, a kulturális és más közösségi értékek megőrzésével (így, az Európa Tanács ajánlásaként, a kisebbségi nyelvek autonóm fennmaradásának szavatolásával is) szolgálja. Egy ilyen célrendszer megteremtése, azonban - az uniós szabályozók és a tervezett jövőkép alapján – a jövőben éppúgy kizárt, mint napjainkban. 2013 után a KAP 1. pillére rohamosan leépül, 2018 – ig a belső piactámogatás és a közvetlen termelői támogatás meg is szűnik. A vidékfejlesztés forrása, az EMVA (Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap) ugyan megmarad, azonban „ez, az EMVA valamennyi tengelyén, a források csökkenésére vezet.” (Scenar, 2007, 106. 1.)⁵²

⁵² Ez a kijózanító jövőkép, talán, véget vet a „Brüsszel – hívő” hazai vidékfejlesztők „messianisztikus csoda – várásának”. Az ő (naiv, vagy félrevezető?) formál -logikájuk szerint az EU „jótéteményeihez” épp csak azt kell kívárnunk, hogy a KAP számára ne legyen többé jogcím a termés támogatására, amelynek hamis ürügyén, a közösségi források zömét a globális agrártőke szivattyújának, mint tőkés járadékkelvonó szerkezetnek juttatja, a társadalom kizsákmányolására. Ezzel, végre, „zöld utat” kap a vidékfejlesztés: az EU az agrár- költségvetésének legnagyobb hányadát ettől fogva arra a legfontosabb közcélra fogja fordítani, ami ma is az egyedüli, lényeges rendeltetése lenne: a vidék és népességének megtartására, felemelésére.

E formál – logikát végképp széttöri az a valóság, amivel az álmodozók – ha csak egy pillanatra is ébren lettek volna -, szükségképp, kezdettől fogva szembesülnek. Ez, pedig, valamennyi közösségi politikának a „tőkeszabadság mindenek feletti érdekének” való, az alkotmányos, jogintézményi alávetése. Talán előbb kellett volna feltenniük a cui prodest kérdését: miféle tőkeérdeke is fűződne a vidék és népessége létfeltételei biztosításához, netán társadalmi felemelkedéséhez, a globális tőketulajdonnak, ami kárpótolná az erre fordított profitja elvesztéséért? Nem szólva róla, hogy egy önszerveződő, az alulról építkező kisközösségekre támaszkodó, a civil összefogással erősített, az értékeit és szokásrendjét védő, öntudatára ébredt vidék, a megtartó hagyományaival és kultúrájával, az egyik legszilárdabb gát lenne a globális tőkeuralom áradata ellen. Épp, ezt az ellenerőt kiiktatandó, a KAP 50 éve „gondoskodik” – az agrár - munkaerő folyamatos „megcsapolásával” és a

A vidékfejlesztés keleti térségének esélyeit tekintve – az EU szempontjából – a lényeg, az ide tartozó országok *történelmi fáziskésése*: a szovjet gyarmatbirodalom uralma és a magántulajdon azzal járó tagadása miatt, a piacelvű agrár – modernizációban félév századdal lemaradtak. A versenyképesség és a hatékonyság – mint felzárkózási követelmények – miatt a „keserű pirulát” még le kell, hogy nyeljék: mind az agrárnépesség, mind a gazdaságok számának drasztikus felszámolása, még előttük van. Ha ez – 1 -2 évtizeden belül – befejeződhet, úgy a „maradék vidék” és a tisztogatást „túlélte népessége”, majd „haszonélvezőként” osztozhat az EMVA – ugyancsak „maradék” forrásának, vagyis a tőkeéhség által végleg el nem nyelt, közösségi újraelosztás juttatásainak az „áldásaiban”.

Saját szemszögünkből, viszont, a lényeg: *hogyan merülhet fel, akár csak fogalmilag is, a vidékfejlesztés, amikor a KAP diktátuma a magángazdaságok és az agrártermelők milliós tömegének a felszámolását tervezi, illetve hajtja végre, folyamatosan?* Fejlődhet –e, avagy, egyáltalán fennmaradhat - e a vidék és társadalma, amikor a (hagyományosan) legfontosabb gazdasági szereplőinek a felét, harmadát, az intézményi rend „kiiktatja”, nemcsak az ágazat, hanem a lakó – és élettér elhagyására is kényszeríti? Arról nem szólva, hogy a magyar vidéket, 2004 – től, már kettős szorítás egyesített ereje gyűri maga alá: a KAP diktátumán felül, a hazai kormányzati politika, gyorsított ütemben hajtja végre a falurombolást, a vidéki települések intézményes ellehetetlenítését, létfeltételeik (közoktatás, egészségügy, társadalombiztosítás, szociális ellátás, közlekedés, stb.) megsemmisítését.

A vidékfejlesztés, nálunk, a – még teljesen fel nem bomlott – agrártársadalom *túlélési stratégiájának* lehet/ne/ az egyik eleme. Csak a birtokszerkezeten belül, a földalapnak közel a felét érinti (3 millió ha termőterület mintegy 900 ezer kis – és középüzemét) és főleg e térségek (környezetileg érzékeny, kedvezőtlen adottságú területek, kiterjedt munkanélküliséggel sújtott régiók) lakosságát, a vidéki családok másfél – kétmilliós tömegét. Ezért létkérdés, hogy az „Új Magyarország Vidékfejlesztési Program /2007 – 2013/” intézkedési terve, az 1403 milliárd Ft felhasználására, milyen forrás – elosztási arányokat határoz meg és e támogatásokat kiknek juttatja.

p/ Az *EU regionális politikája*, a „tőkeszabadsághoz” fűződő viszonyát tekintve, egy – lényegű a KAP és a CARPE intézményével. Az EU polgárainak alkotmányos joga, hogy saját térségük felzárkóztatási esélyeinek támogatását követeljék a Közösségtől. A fejlődésben leszakadt térségek, esetleges, kiegyenlítő támogatása, azonban, lényegében nem változtathat a regionális diszparitáson, mert a halmozott hátrányok nemcsak összegződnek, hanem- már rövid történelmi távon – újratermelődnek. Emiatt a regionális politika bármely eszköze – még hatékony alkalmazása mellett is – viszonylagos értékű. E tendenciatörvény mélyebbe fekvő

„nem életképes” gazdaságok felszámolásával – arról, hogy a tőkehasznosulásnak, ilyen társadalmi akadállyal, ne kelljen számolnia.

oka, hogy a regionális politika is a „tőke szabad áramlásának” van alárendelve. Ha ugyanis az eltérő alaphelyzetű régiók fejlettségi szintjének kiegyenlítését nem a tőkehasznosulás célracionalitása, hanem az érték – elvűség vezérelné, úgy nem a tőke „használdozati költsége” döntené el egy – egy, a fejlődésben leszakadt térség felzárkóztatását, hanem a társadalmi szükségletek, ami viszont – alapvető területeken – gyorsíthatná a kiegyenlítődést.

r/ A KAP legfőbb rendszerképző eleme – mondhatni, központi vezérlőműve – az EU „négy szabadsága”, mint legfőbb vívmányok közül, a „tőkeszabadság”. Ennek igényével már az EGK Alapító Szerződése (EUSZ) 1957 – ben számolt, amikor az Alapelvek közt rögzítette a belső piac megteremtését, „melyet az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke tagállamok közti szabad mozgását gátló akadályok eltörlése jellemez.” (3. cikk 1. § c/ pontja) Születésekor, e vívmány, szerényen és a közérdeknek alárendelve jelent meg: legutolsó a vívmányok sorrendjében és az alapítók közös piacára korlátozódik, tehát nem kíván túllépni igényével azok országhatárain.

1992 – től, viszont, amikor az EGK a Maastricht- i Szerződéssel szövetséges állammá alakult, a „tőkeszabadság” – a globális tőkehatalom uniós integrációban betöltött szerepét jelezve – már mint a négy vívmány közül a *legfontosabb, az Alkotmányos Chartában is az őt megillető elsőbbség rendjét foglalta el*. Ezt két alkotmányos tétel rögzíti. Egyfelől, „a tőke szabad áramlásának bármely korlátozása tilos, mind a tagállamok, mind harmadik országok viszonylatában.” (EUSZ 56. cikk /1/) Másfelől, „amikor a Tanács (tehát a tagállamok államfőinek testülete) a tőke szabad áramlásának a lehető legnagyobb kiterjesztése érdekében jár el, e szerződés (tehát az EUSZ) egyéb fejezeteiben foglaltakat nem veszi figyelembe.” (56. cikk /2/)

Az első tétel nem szorul magyarázatra: mióta a tőke nemzetközivé vált, a korlátozása sem tűrhet államhatárokat. Ellenkezőleg, már az adott állam „nemzeti elbánása” – tehát a fogadó állam polgáraival és jogi személyeivel az azonos jogállás szavatolása – is kevés számára, ami helyett a saját „szabad mozgásigényéhez” igazodó, *nemzetközi kiváltságot*, a különféle jogviszonyokban a „*legnagyobb kedvezmény*” megadását követeli magának.

A második tétel azt jelenti, hogy az Alkotmányos Charta, egyfelől, a másik három közösségi vívmányt (az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő szabad mozgását) is a „tőkeszabadság” elsőbbsége alá helyezte. Másfelől – és ez a legfontosabb -, az EU valamennyi közösségi politikáját, alkotmányos mérce szerint is, alárendelte a „tőkeszabadság” (jogi értelemben sehol meg nem határozott, tehát az adott szükséglet önkénye és hatalmi diktátuma szerinti) követelményrendszerének. Az EUSZ egyes fejezetei külön szólnak az egyes közösségi politikákról (kül – és belbiztonság, közlekedés, környezetvédelem, stb.), köztük a közös agrárpolitikáról is (33 – 39. cikkek). Ha azonban, az EU legfőbb közösségi döntéshozó testületének,

a tőke nemzetközi kiterjesztésének a követelményét kell érvényesítenie, úgy a KAP egész rendszere csak akkor, és annyiban juthat érvényre, ha nem ütközik a „tőkeszabadsággal”, vagyis „a tőke szabad áramlásának a lehető legnagyobb kiterjesztését szolgálja.”

Szükségtelen elemezni, hogy mindez mit jelent az elsajátítási érdek – hierarchia szempontjából: a tőkeigény alkotmányi szintre emelt, jogintézményi megjelenítése csak akkor lehetne *közérdekű*, ha a tőketulajdon - és hatalom azonos volna a köztulajdonnal és közhatalommal, nem pedig – a társadalommal szembenálló – elsajátítási magánérdeket szolgálná.

s/ A tőke szabad áramlásának jogi szavatolása a *KAP rendszerével szemben is meghatározó*, mert e nélkül a „tőkeszabadság” csak alkotmányos kinyilatkoztatás maradna, ami nem kényszeríthető ki. Valójában, ezt a funkciót, a közösségi jog egésze teljesíti, ugyanakkor, néhány *sajátos jogintézménynek* ez a fő rendeltetése. Nevezetesen:

≤≤ „egyhangúság kell az e bekezdés szerinti olyan intézkedésekhez, amelyek visszalépést jelentenek a közösségi jogban a harmadik országokba irányuló vagy onnan származó tőkemozgás liberalizációja tekintetében.” (*EUSZ 57. cikk /2/*) Ez a „*tőkeszabadság*” *vétójoga* arra az esetre, ha – a tőkeérdekek szempontjából, tehát a tőketulajdonos megítélése szerint – a közösségi jog bármely megváltoztatása visszalépést jelent/het/ a tőkemozgás szabadságának már elért biztosításához képest.

A jogelmélet klasszikus tétele, hogy a jogalanyok önkorlátozása, avagy közhatalmi korlátozása – közérdekből, közcélok elérése végett, vagy közhasznú tevékenység előmozdítása érdekében – általában nem zárható ki. A közösségi jog, viszont, a tőkeszabadság javára, alkotmányos kivételt teremtett e főszabály alól, pusztán azért, mert a tőke – saját érdekén kívül – nem ismer el semmilyen más, fölébe helyezhető érdeket, ami indokolná szabad mozgásának korlátozását.

Ha tehát, a jövőbeli jogalkotás – a hatályos rendezéshez képest – a szabad tőkemozgást bármely szempontból hátrányosan érintené, a vétójog gyakorlása (így a döntéshozók közül egyetlen ellenszavazat) lefogja a jogalkotó kezét: a *nolite me tangere* (tilos hozzám érni) nemzetközi jogi alapelv analógiájára, *a tőkeérdek megtilthatja a terhére eső jogalkotást*. Valójában ez a tőkeérdekeltségnek bármely más – jogszerű egyéni és vitán felül álló közérdek – fölé helyezését biztosítja oly módon, hogy az így kitüntetett érdekérvényesítés, a vétójoggal útját állhatja, akár a teljes európai közösség érdekeit szolgáló jogalkotásnak is.

≤≤ A „*nizzai büntetés*” címén vonult be a szakirodalomba az EUSZ Nizzai Szerződéssel megállapított 7. cikke, amit az EU Alkotmány – tervezete „a tagállami jogok felfüggesztése” címen tartalmaz. Ennek lényege az a szankciórendszer, amelynek alkalmazását a tagállam az EUSZ 6. cikk (1) bekezdésében írt alapelvek

valamelyikének, a terhére róható megsértésével váltja ki. Tartalmát tekintve, a büntetés, a tagállam jogsértése címén, szuverenitása maradékát és védekezési esélyét is, teljesen kizárja. Ez az intézmény, amely a jogsértés büntetéseként a tagállamot minden jogától, bizonytalan időre és feltételek szerint, a jogorvoslat kizárásával megfosztja, ugyanakkor e szankciók ellenére, kötelességeinek a teljesítésére kényszeríti, már – pusztán fenyegetettségként is - igen hatékonyan szolgálja a jogsértések megelőzését. A tagállamot arra szorítja, hogy *feltétlen érvényt szerezzen* a felette álló *acquis* vívmányainak – köztük a legfontosabbnak, a „*tőkeszabadságnak*” -, ugyanígy a kötelező közösségi jognak, az EU alapelveinek megsértésétől, pedig, jól felfogott érdekében, különösen tartózkodjék.

Az agrár – és földviszonyok tagállami jogi rendezésében a tőkeszabadság ilyen alkotmányos oltalma azzal jár, hogy a jogalkotó csak olyan jogi lépésre szánhatja el magát (feltéve, hogy a KAP megosztott hatásköre az adott kérdésben, egyáltalán, tagállami joghatóságot enged), amivel a globális agrártőke képviselői egyetértenek, illetve amit egyeztetni tud Brüsszellel, a kötelező jogharmonizáció keretében.

≤≤ Tágabb értelemben, a tőkeszabadság alkotmányos garanciája, a hírhedt „*rugalmassági záradék*” (flexibility clause) is, amit az EU nem ratifikált (így jogilag nem létező) Alkotmány – tervezete dolgozott ki, ugyanakkor, az Alkotmány – alkotás megghiúsulásától függetlenül, az *EUSZ 308. cikke* átvett, tehát kötelező érvényű része a hatályos Alkotmányos Chartának.⁵³ Eszerint „ha a Közösség fellépése bizonyul szükségesnek ahhoz, hogy a Közös Piac működése során a Közösség valamely célkitűzése megvalósuljon, és e szerződés nem biztosítja a szükséges hatáskört, úgy a Tanács, a Bizottság javaslata alapján, és az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően, egyhangúlag meghozza a megfelelő rendelkezéseket.”

Az intézmény részletes alkotmányjogi elemzése bizonyítja, hogy az EU hatáskörének (előre nem látott) közösségi célra hivatkozó ilyen kiterjesztése, amely az érdemi döntésre nem választott, vissza nem hívható, a döntéséért felelősségre nem vonható, központi szerveket hatalmaz fel, az *alkotmányos demokrácia súlyos sérelme*, az önkényuralom „jogba kódolt” biztosítéka. A záradéki felhatalmazás a közösségi döntéshozó szemszögéből úgy fordítható le, hogy ha olyat akarunk tenni, amit még a Római Szerződés (az Alkotmányos Charta) sem enged, ennek semmi akadálya: elég, ha az EU céljára hivatkozunk (a mediokrácia alapján, esetleg azt a társadalmi tudatba sulykoljuk, a tudomány tekintélyével megindokoljuk) és így – a felelősségre vonás kockázata nélkül - bármiről rendelkezhetünk.

⁵³ E jogtechnika - az idézett intézmény példájával – érthetővé teszi, *miért szükségtelen az EU „alkotmányos” működtetéséhez uniós alkotmány*. Függetlenül attól, hogy pl. épp ez a rugalmassági záradék nem ment át a népszuverenitás gyakorlásának a rostáján, vagyis két tagállam népszavazása is elutasította, az e nélkül is kötelező érvényű intézménye a Közösségnek. A szükségesnek ítélt változtatásokat, a közösségi döntéshozatal, úgy hajthatja végre a Római Szerződésen, hogy annak *elfogadásához nincs szükség a demokratikus jogalkotás működtetésére*, az alapvető kérdésekben népszavazásra.

Az új intézmény az alkotmányos alapviszonyt is megrendíti. A záradékból kiderül: az értékalapúság, a stabilitás, a jogbiztonság ígérete mind hamis díszlet, leszerelő megtévesztés, mert az EUSZ semmit sem garantálhat fő alapítói, az EU polgárai számára. Mindez fogalmilag elesik, hiszen *nincs szilárd hatásköre*, ez viszont *kizárja az értékállandóságot*. Közösségi célra és érdekre hivatkozva a hatáskör bármikor bővíthető – tehát *elvonható a tagállam maradék szuverenitása is* -, az eddig biztosított jog e címen korlátozható, megszüntethető. Ez alól a KAP sem kivétel. Ellenkezőleg, célrendszerének, a tőkehasznosulás neoliberais elkötelezettségű szolgálata miatti, felbomlása – az ezt tagadó, politikai nyilatkozatokkal szemben, lassan már bizonyításra sem szoruló – alaptény.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Bár a végső válaszok lehetőségét a társadalomtudomány sem ismeri, nem kerülhető meg a kérdés: *mi a KAP lényege, legbensőbb, minőségi jegyeinek a rendeltetése?* A holisztikus rendszertani kutatás elől, amely a jelenségek felszíne alatt az erőter lényegi, rendszervezrlő mozgatóit keresi, a szerkezetmozgás történetisége és az idősíkok rétegvonalai – az intézmények szakadatlan változási folyamata – sem rejtheti el a KAP „anatómiai vázát”, amelyre a félévszázados működtetése épül.

A KAP az alapító államok társadalmainak az *elsődleges létszükségletét* elégítette ki az élelmezési önellátás és az élelmezés – biztonság megteremtésével. Ezt döntően az *egységes piac* létrehozása, a nemzetállami piackeretek lebontása biztosította azzal, hogy az agrártermékek árának járulékos költségeit a közös piac jelentősen csökkentette, ami – a támogatási szabályozókkal együtt – *növelte a fizetőképes keresletet, a vásárlóerő növekedése, pedig többlettermelésre ösztönzött* és a belső piacok telítődéséhez, majd piacbővüléshez vezetett. (Az EGK számára, egyedül a belső vámhatárok megszüntetése, már néhány éven belül, 25 % gazdasági növekedést hozott.) A gazdaságpolitika tengelyében a „piac élénkítése”, tehát a piaci vásárlóerő bővítése állt, amely – az erőforrások növelésével is – húzóereje lett a bővített újratermelésnek.

Egy évtized múltán, azonban, az EGK önellátási szintjének elérése, majd a mezőgazdaság teljesítményének túltermelésbe átcsapása után, illetve az ipari forradalom műszaki - technikai követelményeinek az ágazat korszerűsítését célzó végrehajtásával, a kiinduló „gazdaságfilozófia” gyökeresen megváltozott. Az *átalakulás mélyszerkezetében, a globális tőkeerőnek a mezőgazdaságba történt, rendszer – szervezeti benyomulása* lett a változások „demiurgosza”, a minőségváltás legfőbb hajtóereje.

A nemzetközi szakirodalom a KAP agrár – modernizációs céljának megvalósítását, az intenzív kisüzemi gazdálkodás feltételrendszerének kiépítését, a K + F innováció

követelményeit – könyvtárakat megtöltő – információöözön alapján feldolgozta.⁵⁴ Ez azonban, a gazdálkodás szerkezetmozgásának *csak technikai – gazdasági vetületét képezi le* és egészében mellőzi annak másik, meghatározó oldalát, a *folyamat társadalmi – gazdasági viszonyainak lényegi feltárását*. E nélkül, viszont, a fejlődésképlet nemcsak sematikus, hanem tartalmatlan, semmitmondó. Az agrárviszonyok technikai forradalmának társadalmi – gazdasági vetülete, pedig, épp azt a legfontosabb változás – eredőt mutatja, amely döntően átformálta a KAP teljes cél – és intézményrendszerét, mégpedig olyan minőséggel, ami ma és a jövőben is legfőbb irányítója a szerkezetmozgásnak.

Az ipari-, az eszközgyártó -, a kereskedelmi és a banktőke erőteljes behatolása a KAP agrár – és földviszonyaiba, kezdettől fogva nem korlátozódott arra, hogy – az egyenértékű csere klasszikus piactörvénye alapján – kielégítse a gazdálkodás technikai szükségleteit és beérje a természetes munkamegosztásból őt illető nyereség megszerzésével. A tőkeszerveződés multi – és transznacionális hálózatának kiépülésével, az egyszerű tőkeberuházás üzleti terepének a „multi – funkcionalitás” igényeit teljesítő kiterjesztésével, tehát a mezőgazdaság sajátos szükségleteinek (a munka – és üzemszervezet, gépi technológia, hitelezés, raktározás, feldolgozás, értékesítés, stb. részfeladatok) finanszírozásával a külső, befektetői tőketulajdon mind fontosabb szerephez jutott a gazdálkodási feltételek biztosításában.

Ennek a változásnak a „minőség – ugrása” az, *amikor a globális tőkeerő már a „vertikális integrátor” mezét ölti magára*, vagyis – döntően a teljes mezőgazdasági termékpálya kulcs – pozícióinak megszerzésével, a tőketulajdon alapján - saját maga szervezi, irányítja az újratermelést és értékesítést, a tőke természetéből eredően, ezzel az elsajátítási magánérdekét érvényesítve.

Nyilvánvaló, hogy a tőke ilyen mezőgazdasági szerepköre, *messze túlnő a gazdálkodás technikai viszonyain*, mert – már önmagában – *hatalmi, uralmi helyzetet teremt a tulajdonosa számára*. Az agrár - újratermelés társadalmi – gazdasági feltételrendszerének ez a minőségváltása, azonban, a KAP egész sorsát is meghatározó, döntő fordulatot hozott. Ennek gyökere az, hogy a gazdálkodás társadalmi – gazdasági - politikai irányításának a tőketulajdonon belül végbement, intézményes összpontosítása, új fejezetet írt nemcsak a mezőgazdaság, hanem az egész társadalom *elsajátítási viszonyainak* a történelmében. Ha ugyanis a tőke nemzetek feletti kiterjedésének, a saját tulajdonán is túlnövő, a tulajdon hagyományos funkcióit (birtoklást, használatot, hasznosítást, rendelkezést) meghaladó, új szervezeti feladatait a hatalom és uralom képletében vizsgáljuk, úgy az *elsajátítás Max Weber – i fogalmába* ütközünk.

⁵⁴ Ld. pl. egy hazai forrásra – bár viszonylag szűk irodalmi apparátussal – Dorgai L. et alt.: Mezőgazdaságunk üzemi rendszere, kezelésének tennivalói a követelmények és az EU tapasztalatainak tükrében c. tanulmányát és irodalmi jegyzékét.(89 – 90. l.) AKII, Bp. 1999. (in: Agrárgazdasági Tanulmányok)

Kiderül: épp a tőkehatalom birtokosa a legtipikusabb és legerősebb elsajátító valamennyi piaci szereplő között, aki ezt a hatalmát nemcsak a birtokolható javak és értékek monopolizálására használja fel, hanem a többi piaci szereplő alávetésére, létfeltételeik diktálására, a piac feletti és a politikai uralom megszerzésével, pedig, az egész társadalom fölötti ellenőrzés biztosítására. A tőketulajdon épp azzal, hogy működtetése alapján a saját, materiális tulajdona tárgyain túlterjed, sőt – a „tőkeszabadság” uniós szavatolásával – a korlátlan kiterjedés kiváltságát is elérte, egy „kifelé zárt társadalmi kapcsolatot” jelenít meg. Ennek az a rendeltetése, hogy a „benne résztvevők számára biztosítsa a hasznos javaknak és lehetőségeknek a tartós, visszavonhatatlan, illetve öröklődő jelleggel bizonyos egyénekhez kötését, vagyis monopolizálását.” (Weber, 1987, 89. l.)

Az uniós mezőgazdaság tudományos – technikai forradalmának igazi ára, épp ez a minőségváltás lett, az újratermelés föld – és agrárviszonyaiban folytatott elsajátításban. A KAP első évtizede, a túltermelés eléréséig, illetve a külső tőke integrációs szerepének megjelenéséig, még egyensúlyban tartotta az elsajátítás társadalmi képletét az értékek és javak újraelosztásában, amelyekből, ráfordítás – arányosan, méltányos jövedelmet juttatott, magántulajdonosi autonómiájuk és termelési teljesítményük alapján, a termelők számára is. Ez az egyensúly, azonban, a tőkehatalom nyomulásával, viszonylag gyorsan megbomlott és – többé helyre nem állítható – tartós egyensúlytalanságba váltott át (disequilibrium). Az elsajátítás szerkezetét és mértékét semmilyen tudományos mutató nem méri. Ennek ellenére, a fenti alaptény aligha cáfolható, mert közvetve, néhány közgazdasági kategória, egyértelműen bizonyítja.

Egyik az – újratermelés értéktöbbletének megosztásával összefüggő – agrár termelőár, másik a KAP támogatási forráselosztásának alakulása. Abban ugyanis, hogy az EU agrárpiacán a termelői árak átlaga, tartósan 50 százalékkal, a világpiaci árszint fölé nőtt, ennek a fogyasztókra és az adófizetőkre háritásával, pedig, az EU élelmiszer árai (Japánt leszámítva) csaknem „világrekordot” értek el, nem egyetlen és döntő összetevő a technikai modernizáció (gépesítés, a belterjességi technológia, műtrágyák, kemizálás, stb.) költségtöbblete.

Amint ezt a hazai közgazdaságtan az üzleti nyereség, teljes termékpálya szereplői közti, megosztási arányainál bizonyította, az eszközyártó és kereskedelmi tőke, együttesen – főszabályként – a profit 80 – 85 százalékát sajátítja el és annak csak 15 – 20 százalékát hagyja meg a termelő szektor részére. Az elsajátítási képlet szempontjából nem is az osztozkodás konkrét aránya a döntő, hanem az – a nehezen vitatható – tény, hogy az integrációs tőke mezőgazdaságot irányító szerepe, az elsajátítást tekintve, egyértelmű saját nyereségigényének fokozott érvényesítésével. Ez, pedig, abban csapódott le, hogy a termelési költségek a világpiaci árak fölé nőttek, amit – a tőke profitéhsége miatt – tartósan a társadalomra háritásukkal sem lehet kezelni. Emiatt, viszont a KAP rendszere, közgazdasági és társadalmi szempontból, fenntarthatatlanná vált.

Ami a közösségi agrártámogatások megszerzését illeti, számos vetületben láttuk, hogy annak zöme a globális tőkehatalom „zsákmánya”. Az OECD számításait, az Egyesült Királyságban végzett elemzés adatait és egyéb nemzetközi becsléseket alapul véve, általános megállapítás, hogy a *közösségi források 80 százaléka a kedvezményezettek 20 százalékának jut*, akik – különféle vagyoni és hatalmi rétegződés szerint – a legnagyobb erejű tőketulajdont képviselik. A KAP tagállami befizetéseket újraelosztó rendszere, valójában – informális háttér – technikákkal, a hatalomgyakorlás rejtett mechanizmusával, amely szorosan összefonódik a központi szervek „euro – bürokráciájával” és a kiterjedt korrupcióval – a globális tőke elsajátítását intézményesítő, járadékkelvonó gépezet.

A KAP lényegét, intézményrendszere válságát és 1968 óta folyamatos reformjainak eleve kudarcra ítéletét nem lehet megérteni a szerkezetmozgás valódi immanenciája, a „benső mag” átalakulása, az integrációs tőkehatalomnak a Közösség agrár - és földviszonyaira irányuló elsajátítási tevékenysége nélkül. Mivel a tőkehasznosulás elsajátítási követelményeitől *a jóléti állam és a szociális piacgazdaság merőben idegen*, hiszen azok nemcsak a profitját csökkentenék, hanem a hatalmát is korlátoznák, a KAP szerveződésének le kellett mondania a vásárlóerő növeléséről és az agrárpiac dinamikájának ilyen módszerű fenntartásáról.

A kialakult rendszer fenntarthatatlanná vált, az összeomlás fenyegette. Ezt csak új „gazdaság – filozófia” menthette meg: „zöld utat” kellett adni a – KAP intézményrendszerét egyébként is uraló – „tőkeszabadságnak”, a *nemzetközi mozgásigénye „lehető legnagyobb körű kiterjesztéséhez”*, vagyis ahhoz, hogy a KAP „végelgyengülését” új erőforrások megszerzésével orvosolja. Ennek jegyében került sor az EU keleti bővítésére.

Az EU agrárpiaca, amely – döntően a tőkehatalom profitigénye miatt – csak a világpiacon ár fölötti 50 % költségtöbblettel és ennek társadalmi terhével képes termelni, semmiképp *nem fogadhatta be egyenjogú versenytársának a keleti térség mezőgazdaságát és agrárpiaci szereplőit*, hiszen ezek a technológiai elmaradottságuk és a hozzáadott érték – termelésben aligha behozható hátrányaik ellenére, jóval olcsóbban és elfogadható minőség mellett termelnének, amivel letörnének az integrációs tőke profitszerző monopóliumát. Ebből fakadt, hogy a magyar mezőgazdaságot (is), már a csatlakozás előtti másfél évtizedben, el kellett sorvasztani, a súlyosan diszkriminatív, keleti agrártámogatással, pedig biztosítani kellett, hogy az új belépők agrártermelői, eleve, kiessenek a versenyből.

Csak az elsajátítási képlet válaszolhat arra is, hogy a *keleti térség miatt kizárólag erőforrásként kell a globális tőkehasznosulás számára, tehát a nagybirtokrendszer alapján megtermelt, olcsó nyers - és alapanyag megszerzése céljából.*⁵⁵ A

⁵⁵ Az a tény, hogy az „erőforrás” – fogalmat és kérdéskört itt nem elemezzük, nem jelentheti ennek a mezőgazdasági javakra való, sematikus leszűkítését. Pl. a humán erőforrás tekintetében, a globális tőke lényeges

tőkehasznosulás gazdasági ésszerűsége – a hatalmi terjeszkedés igényein túl – „földhasználati váltást” is diktál. A félévszázad óta kiszarolt, az intenzív műveléssel és vegyszerekkel lepusztított nyugat – európai termőföldet csak tetemes és meg nem térülő ráfordításokkal (rekultiváció, teljes körű melioráció, stb.) lehetne alkalmassá tenni a termelés fenntartására. Ennél jóval olcsóbb, ha a *keleti térség – eddig még kevésbé terhelt és jobb termőképességű – földjeit terhelik a növekvő műtrágya használattal, az iparszerű, intenzív bioenergetikai növénytermesztés monokultúrát kiteljesítő és a biológiai sokféleséget felszámoló földhasználatával, továbbá a nyers - és alapanyag dömpingárak előállításával.*

A KAP rendszerét meghatározó tőkehatalom elsajátítási szerkezetmozgását vizsgálva, két tényező külön figyelmet érdemel, éspedig, egyrészt a *történetiség*, másrészt az *intézményesülés* alakulása.

A birodalmi központ geopolitikai stratégiája, a hatalmi terjeszkedés történeti logikája a KAP rendszerében is meghatározza a „*kettős mércét*”, a *jogegyenlőség feladását* és – akár nyílt jogfosztás árán – a keleti térség súlyos, halmozott hátrányokkal járó megkülönböztetését. A birodalmi terjeszkedés – több évezredes – törvénye, hogy amikor a hatalmi szerkezet a földrajzilag még összefogható területi határaihoz ér, ahol a világgazdaságból és a politikai erőteréből jórészt kiszorított, a peremtérségben élő államokat talál, velük szemben a hatalmi központ kénytelen a *kolonialitást* intézményesíteni. Ha ugyanis, az erőforrásokat és a monopolizálható profitszerzés lehetőségeit arányosan megosztaná valamennyi résztvevővel, ezzel az *elsajátítás alaptörvényét tagadná meg*: le kellene mondania saját terjeszkedési és uralmi igényeiről, ami a hatalomgyakorlásnál fogalmi képtelenség, az önfeladást jelentené.

Az EU, mint 394 milliós népeiséget átfogó birodalom, *nem épülhet a tagállamok társadalmainak érdekazonosságára*, mert – épp a központ és a peremtérség helyzete által újratermelt, eltérő történelmi – társadalmi feltételek és különbözőség miatt – a nemzeti érdekek szélsőségesen szóródnak, más államok érdekeivel ütköznek. (Lásd pl. a trianoni csonkolással nyolc részre darabolt Magyarország, és a történelmi állam

elsajátítási igénye, a *keleti térség olcsó és kedvező feltételek mellett kizsákmányolható munkaerejének a megszerzése.*

Az EU – 15 leggazdagabb országai közül több, évtizedek óta, csak a volt gyarmatairól szervezett bevándorlással biztosíthatta az alacsonyabb képzettségű munkakörök élőlétszám igényét. Ez közel 20 millió, nem európai kultúrkörből (az iszlám, az arab világból, más földrészekről) érkezők letelepedését hozta, akik viszont nem illeszkednek be az európai társadalmakba, ami miatt mind súlyosabb konfliktusok keletkeznek. (Pl. törökök Németországban, arabok Franciaországban, indonézok Hollandiában, afrikai négek az Egyesült Királyságban.) A bevándorlási korlátok és határvédelmi intézkedések az új betelepítésnek elejét vehetik, de nem oldják meg a *kieső munkaerő pótlását.* Erre szolgál a *keleti tömb*: a nyugati munkabér 10 – 20 százalékát sem elérő kereset (a reálbérek növekedésének 2 évtizede kizárása: ld. Bogár László adatait az 1980 – 2000 közti, éves 0,7 % bérnövekedésről, amivel szemben a tőke profitja évi átlagban 23 százalékkal nő), a magas infláció, a szociális nyomor és a tömeges munkanélküliség *mind célzott „gazdasági ösztönzők” arra, hogy a munkaképes tömegek, mivel otthon nem találhatnak megélhetést, hagyják el szülőföldjüket, és Nyugaton végezzenek – a keleti bérhez képest jobban megfizetett – segédmunkát.*

területét megszerzett, már uniós tagállamok alapvető érdeküközését.) A birodalmi kohézió ezt az *alapellentmondást kettős módszerrel kívánja feloldani*. Egyrészt, *kiiktatja magát a nemzetállamot*: ha nincs valós nemzeti közösség és annak érdekérvényesítő képessége, az állami önrendelkezés garantált intézményei, úgy előbb az érdek – kifejeződést, később – a remények szerint – magát az eltérő érdekképződést is el lehet fojtani, majd kizárni a társadalom életéből. Másrészt – a felszámolásra kerülő nemzeti érdekek helyett, azok fölé – „*európaiság*” címén olyan *értékközösséget* kell emelni, amit összefogó, közös érdeknek kell feltüntetni és elfogadtatni az egész birodalom, de főként a peremtárs népeisével.

Ez - a KAP rendszer pilléreit is tartó – *hamis értékközösség*, mert a valós közösségek létérdekeit tagadja, az azoktól elidegenedett, velük szembenálló érdek ideológiai hordozója: *a globális tőkehatalom elsajátítási magánérdekét képviseli*. Az „értékközösség” ugyanis, olyan alkotmányos alapelvekben nyilvánul meg, mint pl. a „legfőbb vívmány”, a „tőke szabad áramlása”, a közösségi politika, pedig, intézményi rangra emeli az „EU világgpiaci versenyképessége megteremtésének”, mint hamis közérdek tételezésében.

Az elsajátítási szerkezet másik lényeges eleme a *globális tőke informális hatalmának intézményi megjelenítése és szavatolása*. Az intézményi rendben ez, formálisan, mint sajátos alrendszer jelenik meg, amely a tőketulajdon alkotmányos jogállását, ezen belül, a jogi személy tőkés társaságnak a természetes személyekkel való egyenjogúságát rögzíti.(EUSZ 48. cikke) Az általános kiváltságot, pedig, a „tőkeszabadság” számára, az EUSZ 56 - 57. cikkei tartalmazzák. Valójában, azonban a „*tőkeszabadság*”, mint gazdasági és jogi intézmény, a közösségi jog és a KAP rendszerében nem alrendszerként érvényesül, hanem *felettük álló, azokat meghatározó, önálló rendszert alkot*.

Ez utóbbi, egyidejűleg, a globális tőkehatalom *kettős - egy belső és egy külső - gyűrűjébe* szorítja az EU legkülönbözőbb (társadalmi-, gazdasági – politikai) viszonyaiban, ezek közt az agrár - és földviszonyokban is végbemenő *elsajátítás feltételeit*. A „*belső gyűrűt*” a „*tőkeszabadság*” Alkotmányos Chartába írt intézményrendszere (EUSZ 56 – 57. cikkei) és annak a közösségi jog valamennyi (köz – és magánjogi) jogviszonyában való, következetes érvényesítése jelenti. Ez a jogalapja, a KAP rendszerén belül is, a tőkehatalom elsajátítási kiváltságainak.

A „*külső gyűrűt*” – amelynek szorító ereje a belső gyűrűjével vetekszik – a *WTO* intézményi léte és tevékenysége jelenti, amely a globális tőkehatalom nemzetközi szerveződésének ma már „világkormány”. Ugyanazokat a „közösségi vívmányokat” érvényesíti, amelyekre az uniós integráció épül (tehát a „négy szabadságot”), formális és informális ereje, azonban, döntéseinek szavatolt kikényszerítésével, meghaladja az Unión belüli tőkés szerveződését. A tőkeerő elsajátítási minőségét, nyilván, nem a kétféle erő ütközése, hanem azok egyesítése, tehát az összegződéssel elért sokszorozása jelenti. Az intézményi elkülönülés

(kettőződés) mögött – a szervezet és a funkciók felszíni különbségei ellenére - szervezeti, személyi és elsajátítási érdekazonosság áll: ugyanazok a multi – és transznacionális cégóriások, az ipari -, kereskedelmi és banktőke világurai gyakorolják az Unión belül a „tőkeszabadságot”, mint a korlátlan elsajátítás kiváltságának garanciáját, amelyeket a WTO „az áruk szabad mozgása” és a „világkereskedelem szabadsága” nevében képvisel.

A KAP „reformjai” – már a szóhasználatlaltal – fogalmi zavart keltenek. Az agrár(és birtok)politika reformja ugyanis az alaphelyzet megváltoztatását, jelentős kiigazítását feltételezi. A valós reformnak az elsajátítás képletét kellene, gyökeresen, megváltoztatnia a társadalom javára, vagyis a tőkehatalom részére intézményesen garantált elsajátítás megszüntetésével, az újratermelés javaira és a társadalom értékeire a termelői elsajátítást kellene biztosítani, teljesítmény – és jövedelemarányos újraelosztással, a javakat és értékeket létrehozók számára, tehát az agrártársadalom szereplőin túl, az elsajátítás esélyét kiterjesztve a társadalom szűkebb – tágabb közösségeire.⁵⁶

A 40 éve folyó reformok, azonban, épp az elsajátítás alaphelyzetét konzerválják, a tőkehasznosulás javára, vagyis „álreformok”: azon még akkor sem hajlandók változtatni, ha maga a rendszer összeomlással fenyeget. (Ezt sem tartják valós veszélynek, mert a társadalmat ugyan maga alá temetheti, azonban a tőke ezzel az esettel is számolva, menekülési utakat tervez/het/ önmagának.) Ugyancsak a tőkehatalom elsajátítási monopóliumának a – bármi áron – megőrzése zárja ki, hogy a CARPE a vidékfejlesztést az agrártársadalom és tágabb környezete felemelésére alkalmazza. A 2018 után felszabaduló közösségi források emiatt nem növelhetik az EMVA juttatásait. Ezzel függ össze az is, hogy a KAP 2018 – ig tervezett, teljes támogatás – leépítése sem zárhatja ki a tőke „járadékelvonó szivattyújának” működtetését, csupán az ezt szolgáló jogcím és forrás változna. (Pl. azzal, hogy az EU a tagállamok által létrehozott GDP mai 2 % újraelosztási arányát, ennek többszörösére növelné, a „közcélok közösségi támogatása” címén.)

A KAP és a WTO ilyen „elsajátító gépezete” az tehát, ami a tagállami birtokpolitika fölött áll és annak mozgásterét behatárolja. Magyarország – a kárpát – medencei államalapítás évezredéből mintegy már öt évszázada – „Kompország” (Ady E.), amelynek sorsa, váltakozva, nyugati és keleti típusú birodalmak szorításában, idegen érdekeknek alávetve sodródik, a biztos menedéket nyújtó, közeli kikötő reménye nélkül. Ugyanakkor, a magyarság, a túlélés parancsára – a középkortól fogva mind máig – megtalálta azokat a kitörési pontokat, amelyek a megmaradását biztosították. Az uniós tagság és azon belül a KAP rendszere, megsemmisítő következményei ellenére, még nem mozgósította a társadalmat – a politika ellenében – a nemzeti

⁵⁶ Ezt az - itt általánosan megfogalmazott – igényt, pl. olyan intézményeknek kellene érvényesíteni, mint a közteherviselés és a társadalmi szolidaritás. Így a magyar adósságsapdából mind addig nem törhetünk ki, amíg a politikai döntéshozó a multi – és transznacionális működő - tőkét, a banktőkét stb. nem képes arra kényszeríteni, hogy jövedelem – arányosan adózzon a hazai költségvetés javára.

önvédelem létkérdésének felismerésére és a szükséges eszköztár létrehozására. Pedig, a hitünkön kívül, csak ettől remélhető a megmaradásunk.

Hivatkozott irodalom:

Alain Pouliquen: Implications before and after accession for EU markets and policies. (in: Competitiveness and farm incomes in the CEEC agri – food sectors. vol. 1. 1 – 32. 1. vol. 2. 1 – 113. 1. EC – DGA, October 2001)

Barlowe, Raleigh: Land resources economics. The political economy of rural and urban land resource use. Prentice – Hall, Inc. Englewood Cliffs, N.J. 1958.

Bogár László: Magyarország és a globalizáció. Osiris Kiadó, Bp., 2003.

Burgerné Gimes Anna: Földhasználat és földbirtok – politika az EU országaiban. I. – II. Statisztikai Szemle, 1998/4 – 5. és 6. sz.

The Costs of Common Agricultural Policy. Report, Committee on the Environment, Agriculture and Local and Regional Affairs. Rapporteur: Mr. Paul Flynn, United Kingdom, Socialist Group, European Council, Parliamentary Assembly (DOC. 10649. 12 July 2005. 1 – 25.)

Dr. Czettler Jenő: Agrárpolitika. Bp., Stephaneum Kiadó, 1 – 247.

Csáki Csaba and Lerman, Zvi (szerk.): Structural change in the farming sectors in Central and Eastern Europe. World Bank Technical Paper, 465. Washington, April 2000. 1 – 248.

Csáki Csaba and Achim Fock: The Agrarian Economics of Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independence States. An Update on Status and Progress – 1998. The World Bank ECSSD Working Paper no. 13 April 26 1999. 1 – 167.

Easton, G.: Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs, 1969.

Easton, G. : The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. New York, Knopf, 1953.

Dr. Ferenczi Tibor: *Föld – és telekgazdálkodás*. I. és II. Jegyzet, BME, Okleveles Ingatlanszakértő Képzés, Bp., 1996. (1 – 162.) és Bp., 1997. (1 – 55.)

Harza Lajos: A Mansholt – terv: elképzelések és valóság. (in: A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása. I. AKI, Bp., 1990. 274 – 278.)

Ihrig Károly: *Agrárgazdaságtan*. Bp. Gergely Kiadó, 1941.

Dorgai László et al.: *Mezőgazdaságunk üzemi rendszere, kezelésének tennivalói a követelmények és az EU tapasztalatainak tükrében*. AKII, Bp., 1999. Agrárgazdasági Tanulmányok. 1- 90.

Dorgai László (szerk.): *A magyarországi birtokstruktúra, a birtokrendezési stratégia megalapozása*. (AKI, Agrárgazdasági Tanulmányok, Bp., 2004. 6. sz. 1 – 199.)

The Future's Project, the Wider Picture. *Enlargement and Cohesion in Europe*, series no. 15, EUR 19035, EN, december 1999.

Halmai Péter (szerk.): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Mezőgazda Kiadó, Bp., 2002. 1 – 345.

Korten, David C.: *Tőkés társaságok világoralma*. Kapu, 3. kiad. Bp., 1997. 1 – 445.

- Liska Bori: Az etanol nem veszélytelenebb a benzinnél. INDEX, 2007. 04. 20.
- Márai Géza: Győzhet – e a mérgező globalizáció? (in: A Falu, 2004, tél. 45 – 51.)
- Nagy Bálint: A magyar vidék jövőképe. Az „Új Magyarország vidékfejlesztési Stratégiai Terv” (2007 – 2013) Bp., 2007. Kézirat, 1 – 31. (megjelent a Valóság 2007/5. számában)
- Oláh János, Vass Csaba, Bogár László: A halmazképzés lételmélete. Bp., 2006. Kézirat (a Valóság folyóirat számára) 1 – 27.
- Pokol Béla: *Globális uralmi rend*. Bp., 2005. Kézirat, I – II. fejezet.
- Pokol Béla: Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről. 2004. 1- 21. (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol18.html>)
- Pokol Béla: Globális politikai szerveződések és a transzatlanti uralmi rend. (in: Imre M. – Lamm V. – Máthé G. : Közjogi tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére. Bp., 2006. 307 – 326.)
- Popp József: Az EU Közös Agrárpolitikájának elmélete és nemzetközi mozgástere. Európa Agrárpolitika Kft, Bp., 2004. 1- 320.
- SCENAR 2020 – *Scenario Study on Agriculture and the Rural World*. EC – DGA and Rural Development, DG Economic analysis and evaluation. G 4. Evaluation of measures applicable to agriculture ; studies, January 2007, 1 – 232.
- Shepherd, Andrew: Sustainable Agriculture. (in: Sustainable Rural Development, Basingstone, Mc. Millan, 1998, 40 – 55.)
- Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Athenaeum Könyvkiadó N. V. Bp., 1948. 3 - 68.
- Tanka Endre: *Magyar birtokpolitika az Európai Egyesült Államokban. Földviszonyaink útja Moszkvától Brüsszelig*. Alterra Kiadó, Bp., 2004. 1 - 367.
- Tanka Endre: Az élelmiszerárak és az intervenciós felvásárlás. A globális tőke profitéhségének kielégítését a magyar fogyasztóval fizettetik meg. (Magyar Nemzet, 2007. augusztus 7. 6. o.)
- Tanka Endre: A magyar földtulajdoni és földhasználati viszonyok szerkezetmozgása, különös tekintettel a fenntarthatóságra. (in: Nemzeti Fenntartható Fejlődési Stratégia dokumentumának stratégiai környezeti vizsgálata. SKV – zárójelentés. Respect Tanácsadó KFT és KÖVET Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület Konzorciuma, Bp., 2007. VI. 29. 41 – 59.)
- Tanka Endre: *Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben. Az értékalapú magyar birtokpolitika uniós jogkeretei*. Barankovics Kiadó, Bp. 2007. 1- 170.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban*. KJK, Bp., 1987.

(Szerző: Tanka Endre D. Sc. dr. habil. tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK)

VARGA CSABA
Mítosz és valóság az iszlám, a zsidó és a zoroasztriánus jogban
(Jany János könyvéről)

Nem magától értetődő, hogy egy a jogbölcseletet hivatásszerűen művelő kutató kíséreljen meg értékelni egy a perzsa jogtörténet korszakainak monográfusaként ismert, majd iszlamistaként szintén nevet szerzett, s klasszikus filológus ókorászként és jogászként bölcsészeti és jogi tudományokat egyaránt oktató specialista tollából származó, az előbbi kultúrákkal szerves egységben a klasszikus zsidó jog intézményi és működési világát szintén feldolgozó vaskos könyvet.¹ Ámde pontosan ugyanez a jogbölcész tett hitet mintegy négy évtizede már amellet (még az *общая теория права* moszkovita egyeduralkodó szemléletének korában, amikor ilyen címen hivalkodták azt, ami valójában csak legszűkebben *советская теория права* volt),² majd bő két évtizede Sydneyben tartott előadásaiban (DWORKIN kapcsán), hogy jogot illető általános elméleti gondolkodás kizárólag egyetemes összehasonlító történeti vizsgálódások talaján képzelhető, hiszen egyébként aligha emelkedhetik ki egy pusztán partikuláris kitekintésű ott-honosan lokális jogideológia szintjéről. Ezt a perspektívát utóbb tovább mélyítette annak tudatossága, hogy a jog végső soron kizárólag kulturális termékként és jelenségként képzelhető³ — akkor ugyanis, amikor immár közelmúlt jelenünkben tárgyiasított megjelenéseiről és eldologiasodottként láttatott működéséről az elemző vizsgálódások tükrében sorra-rendre kiderült, hogy mögötte kizárólag mi, tőle kérdező, ámde kérdéseinkre a tőle kölcsönzött terminusokban magunk válaszoló, edukációnkban és szocializációnkban kulturálisan kondicionált egyedek és közösségeik állunk.

Ilyen igényünkben mindaddig okkal hiányoltuk, hogy a történeti szemlélethez éppen magyar jogtörténetírásunk tudományos művelésében nem találunk kellő partnert, mert nyelvi kompetencia híján ritkán merészkedik el voltaképpen tárgyához, a legújabb korszakot megelőző latinitás mindmáig kikutatatlan sok évszázadához; amihez pedig elmerészkedik, hogy német vagy magyar nyelvű forrásokból kutassa, azt többnyire pusztán száraz adatpozitivizmussal dolgozza fel, ami szellemi izgalomról forrásvidékén sem igen tanúskodik, de ilyesmit bizonyosan nem közvetít. Akár nálunk megkövesített XIX. századi német (jól vagy éppen félreértett) hagyomány ez, akár bármiféle saját szellemiség, átfogó újító gondolat rejtésének továbbélő ösztönződése a szocializmus korából, jelen van, és némi túlzással pusztít és fertőzi a jogi

¹ Jany János *Mítosz és valóság* Az iszlám, a zsidó és a zoroasztriánus jog igazságszolgáltatásának történeti és szociológiai vizsgálata (Budapest 2007) 261 o. [Doktori disszertáció].

² Vö. Jerome Hall *Comparative Law & Social Theory* (1963) kritikai szemléjeként Varga Csaba 'Összehasonlító jog és társadalomelmélet' *Állam- és Jogtudomány* IX (1966) 4, 732–736. o.

³ Legkifejezettebbként vö. Varga Csaba 'A jog mint kultúra?' *Jogelméleti Szemle* 2004/3 <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga11.html>>.

gondolkodást továbbra is, mivel ha folytonos táplálását szabotálja, úgy azt vagy történelmietleníti, vagy önnön nemzeti tapasztalatainktól megfosztva egyoldalúsághoz éppen maga segíti, hiszen ilyen esetben honi gondolkodónk, ha a történelmi látásmódból ennyi ösztönzés ellenére mégsem akarna kiüresedni, legfeljebb és leginkább egy *English-styled history-writing*-hoz menekülhet inspirációért.⁴

A gondot tetézi, hogy egyidejűleg egyetemes jogtörténetírásunk sem emelkedett még átfogó diszciplináris szintre, merthogy kutatási vagy legalábbis tudományos szintézisteremtő szinten nem tudott továbbjutni némely akár oly kiváló személyes érdeklődésnél, vagyis tárgya extenzív végtelenségéhez képest összességében pusztán mozaik- vagy éppen kaleidoszkópszerű, legfeljebb egy-egy (ámbár önmagában csinos) üvegcserepdarabbal járulva a mindeddig reménytelenül hiányos össztablóhoz. Hiszen még a római jog is, ha izolációba kerül, merthogy sem előzményét, a görögséget, sem utózmányát, az európai középkort komolyan nem kutatja, könnyen denaturalizálhatja önmagát. S ha még olykor születnek is — mert derekasan napvilágot látnak — feltáró dolgozatok monarchikus szomszédságunk vagy évszázadokon keresztül német mintaadónk, s ritkábban távolabbi euró-atlanti környezetünk köréből, jogtörténetírásunk meghonosodott stílusa, topikális adat-fókuszáltsága aligha teszi lehetővé ezeknek egy megújuló szemléleti és/vagy módszertani keretbe történő ágyazódását. S minden egyéb, ami e közelebbi s távolabbi szomszédságból vett némely témakörön túl van, már a nagyszerű FRASERtől vaskos könyvek halmazában leírt rengeteg ősi kultúrától a mai nem-európaiig, az marad *terra incognita*. Vagyis egyebek közt, ám történetesen pontosan azon drámaian felnövekvő, a mienkéhez képest nagy ívű múlttal valóban rendelkező — távolabbi s közelebbi keleti — nagy kultúrákról a leggyatrább a jogtörténet-tudományként kiművelt tudásunk, amik viszont éppen a köznapi gazdasági, politikai, valamint nemzetbiztonságvonatkozású mai realitások és trendek szerint nem lebecsülendő súllyal alakíthatják — ha egyenesen éppen meg nem határozzák — már a nem túl távoli időkben globális jövőnket.

Ráadásul e hivatalos jogtörténetírás nemcsak immár igazolhatatlanul szűkösített terepmon mozog,⁵ de mintha nem is (vagy nem elégségesen) érzékelné a jogtudományi vizsgálódás tárgyában, fókuszáltságában az utóbbi évtizedekben valóban és látványosan bekövetkezett váltást, tárgyaként változatlanul leginkább csupán intézményi tényeket, tehát textusokban, formális aktusokban és/vagy statisztikai adatokban lemérhető adatokat, netalán relációkat vizsgál jogként. Miközben a mai római jogászat már szokásos latinos központjaiban is nem csekély mértékben problémamegoldás-történet, a

⁴ Ennek korábbi felpanaszolására lásd Varga Csaba 'Jogtudományunk az ezredvégen' in *Iustum, aequum, salutare* Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére, szerk. Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor & Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1998), 298–314. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Allamtudományi Karának könyvei 1].

⁵ Amit persze indokolhat, hogy ugyanúgy, ahogy a régészetben vagy a néprajzban, előbb gyűjtenünk kell, fáradhatatlanul dokumentálnunk (ha és ameddig van még mit, különösen néprajzunkban), hogy utóbb majd fölötte teoretizálhassunk.

középkorászat pedig leginkább mentalitás-rekonstrukció, merthogy a jog megértésével történő vívódás napjainkban immár korántsem adathalmazokkal lenyűgözés és kifárasztás, netalán — nagyszerű elődök példájában — döbbenetes erejű levezetés, hanem döntő mértékben hermeneutika, vagyis gondolkodástörténet, ami a legszorosabban jogi területeken is óhatatlanul interdiszciplináris rekonstrukció képét ölti magára — aminthogy hallgatólagosan vagy kifejezetten már ilyennek bizonyult a XIX. század második felének néhány méltán nagyírú (főként német) *opusa* tekintetében is. Már pedig nyilván többletvállalásról van itt szó, azaz módszerbeli benső gazdagodásról és többletszinteződésről, tehát egyszersmind növekvő igényességről, s nyilvánvalóan nem az adattalanodás vagy módszertelenedés, avagy éppenséggel a racionális kifejtésnek merő érzeményekkel történő helyettesítése valamiféle ál-posztmodern kliséjéről.

Miközben e fentebbiekben vázolt — s nem bántó látszatúnak szánt — kép pusztán tendenciális, vagyis sohasem bizonyult tökéletesen sötétnek, az utóbbi évtizedekben pedig számos és gyarapodó előfordulású új kezdeményezésekkel bőven találkozhattunk, ellenoldalként természetszerűleg szintén megjelentek a tűzoltó hiánypótlásra emlékeztető eszközök, jelesül az egyéb tudományterületekről vagy éppen laikus kezdeményezésekből történő pótlások. Ámbár az ilyenek és hasonlóik finomíthatják ugyan időlegesen a kint, egyidejűleg azonban hiányolják maguk mögül a szakmaközi konszenzust, vagyis a tudománytörténetekben és tudományszociológiákban éppen mellőzhetetlen funkcióként tárgyalt bátorítást vagy éppen megerősítést.

*

Egy ilyen állapotba robbant bele a szerző, olyan sajátosan egyedüli minőségben, mint egy *outsider*, aki szegről végre mégis *insider*-szerepet tölt be. A keletkutatás hazai és főként nemzetközi fórumain publikálva, egyszeriben hatalmas foltokban némileg telítettebbé téve az ürességében érdemes topikáktól alig megzavart iménti tablót. Ráadásul olyan merészséggel közelítve kutatott témáihoz, hogy abból a merő adatok iránt éppen és egyáltalán nem érdeklődő társadalomtudós egyszeriben érzékeny társadalomtörténeti vallatásokat, rekonstrukciókat és magyarázatokat vélhet kiolvashatni; ha pedig történetesen jogelmélet művelője az együgyű olvasója, úgy hallatlanul érdekes, éppen problémaérzékenységgel kigyűjtött és végigelemzett példázatok a jogban a társadalom gyakorlati kihívásaival gyötrődő problémamegoldó ember kísérleteiről, kerülőútjairól, s mindezeknek utólagos s egyszerre (bár külön irányokban) jó- és rosszhiszemű igazolási kísérleteiről.

A magyar nyelvű tudományosságban két, teljességgel hiánypótló feldolgozást megvalósító monografikus könyv és a témái kapcsán nyomozott perzsa és iszlám jogtörténeti vonatkozások számos magyar s angol nyelvű tanulmányi feldolgozása nyomán, íme, előttünk áll, mintegy 26 szerzői ívnyi terjedelemben,

mintegy negyedezrednyi irodalmi forrás áttanulmányozásának eredményeként, a címben jelzett „történeti és szociológiai vizsgálat”. Azaz „történeti”, vagyis leíró: természetszerűleg minden ízében értelmezett, tehát eredendően továbbértelmezés termékeként, és nem egy tekintetben rekonstruktív, vagyis különféle források mérlegelésével pusztán hipotetikus és/vagy valószínűség-alapú, mert mai racionalitásunknak a visszavetítő re-adaptálásával leginkább így képzelhető; miközben és egyúttal „szociológiai”, vagyis az előbbieknél megfelelően rögzített adatsort egy hasonlóképpen vizionált s rekonstruált társadalmi keretbe ágyazó és abban továbbértelmező.

Az összkép lenyűgöző, amennyiben megerősíti a *theatrum legale mundi* szokásos nagy áttekintéseit,⁶ amik előzményeként egykor megcsodálhattuk az ifjabb SZLADITS KÁROLY nagyszerű *Angol jogát*,⁷ majd gyötrelmes szocializmusunkban vigaszul együtt gyönyörködhettünk RENÉ DAVID A *jelenkor nagy jogrendszereiben*,⁸ hogy elérkezzünk a mai kultúra- és hagyományközpontú hatalmas tablókhoz, amikből az előbbire — talán — a világ igen számos egyetemén *suggested reading* gyanánt *Comparative Legal Cultures* címen hozzáférhetővé tett antológiám,⁹ az utóbbira pedig H. PATRICK GLENN eddig felülmúlhatlanul nagyszerű *Legal Traditions of the World* című, egyszerre kulturantropológiai és gondolkodástörténeti vállalkozása¹⁰ szolgálhat például. Persze ez az összkép itt, az általunk tárgyalt műben kizárólag monografikus elemzési részletekből kerekedhet ki. Viszont meggyőző ismételt bennünket arról, hogy ősi előképeink gondolkodásának gazdagsága és összetettsége aligha különül el a maitól, miközben megválaszolható kihívásaik is olyan kényszeres (egyszerre formalizált s előd-utakat követő) pályákra terelték, amik szintén ismerősek számunkra, mai dilemmáinkból.

*

Inkább értő olvasóként, merthogy kritikára nem jogosult érdeklődőként hadd rögzítsek néhány tanulságot a szerzői bűvölet megállapításaiból, amik egy szakmán belüli számára esetleg — amiről kompetencia híján nyilván nem

⁶ A körképek áttekintésére lásd Varga Csaba ‘*Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása’ in *Ius unum, lex multiplex Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata* (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből) szerk. H. Szilágyi István & Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 219–242. o. [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris // Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13].

⁷ ifj. Szladits Károly *Az angol jog kútfeje* (Budapest: Grill 1937) 145 o. [A Budapesti Kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi szemináriumának kiadványai 10].

⁸ René David *A jelenkor nagy jogrendszerei* Összehasonlító jog [Les grands systèmes de droit contemporaines, 5e éd.] ford. Nagy Lajosné Dusa Margit (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977) 494 o.

⁹ *Comparative Legal Cultures* ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1].

¹⁰ H. Patrick Glenn *Legal Traditions of the World Sustainable Diversity in Law* (Oxford & New York: Oxford University Press 2000) xxiv + 371 o., jogfilozófiai továbbgondolására pedig Varga Csaba ‘Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában’ in uő. *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004), 47–66. o. [Jogfilozófiák].

nyilatkozhatom — maguk is rekonstrukció novatív, s így a saját szakmájában üdvözlendő vagy vitatható eredményének bizonyulnak.

Vallási jogok csoportjaként határozza meg tárgyát a mű, melyeknél vallási autoritás áll a jog mögött (7), amelynek mint forrásnak egyszeri állandósága kifinomult adaptációs technikákat fejleszt ki, és bármiféle „külső történettel” szemben pontosan ennek módszeressége az adott jogi berendezkedés leginkább specifikus jegye (8).

Azok az analógiák, amelyek akár egymás párhuzamában, akár az általunk művelt jelenkori jogokkal szembesítve adódnak, szembeötlőek. Hadd emeljek ki néhányat a mű gazdagságából.

A z s i d ó knál a *Theologisierung des Rechts* áramában¹¹ a JÓSIÁS-féle reform után az uralkodó csak „megtalál” és „felolvas” jogot (21) — csakúgy, mint a régmúlt ködévé deszakralizált angol hagyományban. Revelációs forrásról lévén szó, drámai fontosságú ebben a KELSENi érvényesség-származtatási sémára emlékeztető „hagyományozási lánc töretlensége”, hiszen a szóbeli jogot [*Tōrah šebe'al peh*] is MÓZESnek a meglévőkől történő továbbderiválás egzegétikájával együtt átadottnak tudják (56). Megjelenik rögvest mindebben az újkor hajnalán megfogalmazott *artificiall reason* ösképe, hiszen amikor (a *Menahot*, 29b szerint) MÓZES az akadémiát meglátogatja, zavarba jön, mivel vitájukból egy szót sem ért, ámde megnyugodva távozik, midőn vezetője biztosítja, hogy minden, ami elhangzik, a magának MÓZESnek reveláltból adódik (57). Közösségi s jogegységhez a *responsumok* is hozzájárulhatnak, így a *Sanhedrīn* kérésre kötelező jogi iránymutatást ad (87–88), vezetője, a *nāšī* úgyszintén (89). Fellebbezés intézményi értelemben nincs, ámde új bizonyíték felbukkanásakor az eljáró szerv újra eljárhat (99), s a *Mišnah*ból kiderül, hogy valamely bíróság ítéletét egy már létszámban s tudásban nagyobb bíróság szintén megváltoztathatja (90). Elvszerűségnek tetszik, hogy (a *Sanh*, 74a, 76a szerint) analógiával bűncselekmény nem tételezhető (110). Gyakorlatiasságot láthatunk a közismert SALAMONi ítéletben; az eljárási s az anyagi igazság összekapcsolásában, miszerint kulturális háttérvélekedés szerint „akinek igaza van, az jobban és hatékonyabban harcol”, tehát a két félnek a kívülálló bíró előtti küzdelmében a pernyertesség mindent visz (145); abban, hogy MAIMONIDES mentő körülményt lát az alperes kötelező jelenléte alól 30 napon túli elutazása esetén, nehogy a kölcsön visszakövetelése kijátszhatóvá válják (96), avagy hogy a tanúk külön-külön kerüljenek kihallgatásra, nehogy elveszejtésre összebeszélés (mint ZSUZSANNA és a vének példázatában) történhessék (96); valamint hogy amennyiben a bírák nem mernek ítéletet hozni, nehogy esetleges helytelenségükkel ráharagítsák Istent Izrael népére, javaslatukat a felektől kezdeményezett megegyezésnek tüntetik fel (174). Doktriner következetesség ismerhető fel például a bűnösség elismerésének tilalmában (2 *Sám* 1.16 biblikus

¹¹ Vö. Rainer Albertz 'Die Theologisierung des Rechts im Alten Isreal' in uő. *Religion und Gesellschaft Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen der Antiken Vorderen Orients* (Münster: Ugarit-Verlag 1997), 115–131., különösen 120–127. o.

helyére hivatkozottan), merthogy az élet egyedül Istené (101); avagy a követendő módszer s a vitatkozás olyan kiemelt fontosságában, hogy még egy elfogadott *halakah*, sőt bibliai szabály elleni érvelést is önmagában szellemi értéknek ismernek el (170). A jog közösségisége közvetlenül jelenik meg a halálbüntetés végrehajtásában, így különösen megkövezésben, amit tanúkkal kezdve a lakosság hajt végre (103), valamint a „közösségi szertartás félbeszakításának jogában”, mely a legszentebb, rituális pillanatban hallathat panaszt saját ügyben a közösség előtt (147); közvetve pedig a szociologikumra történő nyílt felhívásokban, így a jogtudományi versengésben, ameddig annak éthoszáat társadalmi támogatottsága fenntartja (164), avagy a rabbinikus ítélkezés hangsúlynövekedésében, amikor ez marad meg a nép számára egyedüli intézményi lehetőségként (169).

Az iszlám a megegyezést részesíti előnyben (kivéve, ha ez jogtól tilalmazottat jogosítana) (41 & 137), és forrás hiányában úgyszintén helyet biztosít a józan ítélőképességnek, amennyiben ez racionális kifejtésben indokolásra kerül (mint *ashāb al-ra'y*) — szemben a hagyományra épülő iránnyal (*ashāb al-hadīth*), amelynél logikai racionalitás nem játszik számottevő szerepet (44). Kialakultságában az iszlám jog hármass forrásvidékű lesz: Korán, *sunna*, valamint a jogtudósok konszenzusa, amely utóbbiban a *šarī'a* mint 'igaz ösvény' a zsidó felfogásra emlékeztetően szintén nem kézhezkapott, hanem „fel- és megismerhető” (53), minthogy az erre irányuló képesség biztosításával — emlékezzünk csak a *dikaion* korai görög-római felhívására — az ember „a folyamat cselekvő részesévé” tétetett (56). Így mindaz, ami e jogban normakénti eredmény, az nem tárgya, hanem eredménye a jogász *interpretation*nak, következésképpen nem is lehet biztos tudás [*'ilm*], hanem legfeljebb vélemény [*zann*] (152); amely mégis biztos tudássá válhat, mégpedig automatikusan, azon pusztán tény erejénél fogva, ha és amennyiben létrejön felőle a jogtudósok konszenzusa (161). Benne a bíró már-már klasszikusan angolszásznak tetszik, hiszen nem igazság letéteményese, hanem az eljárás biztosítója s az elébe hozott „tanúk foglya” [*asīr al-šāhid*] (114–115 & 149); s ezért helyeződik a jogi gondolkodásban társadalmi előfeltételezettségként hangsúly az erényekre (116), mint a szocialitás végső fenntartójára, szintén valamiféle a DICEY-i *public opinion*ra emlékeztető felhanggal. Intézményesen nem találkozunk fellebbezéssel, hiszen az *iğtihād* eleve nem több, mint vélemény, amelynek érvényessége kizárólag az elfogadott metodikával történő megfogalmazottságából adódik, következésképpen bármely más — bárkitől e rendszerben származó — bírói véleménnyel [*zann*] egyenrangú (122–123 & 154); mégis egyfelől felépül a *dīwān al-mazālim* mint királyi fórum a hivatalnoki túlkapás delegált bíró útján történő ellenőrzésére (121), s másfelől a mindenkor hivatali utód is általános felülvizsgálatba foghat (124). A bírói jogszokás [*'amal*, a.m. 'tett; cselekvés'] lehet mint vélemény „híres”, „előnyben részesített” vagy „elszigetelt”; ámde a bíró kellő indoklással ez utóbbiakból is választhat, hogy döntése alapjául tegye (207). A *responsum* szintén megjelenik: a *muğtahid* adja doktrinális általánosságban, a *muftī* pedig konkrét ügyben, és az ilyen —

fatwāként — akkor (és attól) lesz majd a felekre nézve kötelező, ha és mert (és amely részében) ítéletbe foglalják (155–160). A jogkérdésekről folytatott vitát verbális harcként kezelik, sőt egyértelműen tisztelettel övezik, hiszen művelése, vagyis a jog élőként tartása a közösségi túlélés záloga (197). Ilyen jogművelésben fejlődött ki például a *hiyal* mint eszközrendelés adott cél eléréséhez, így a kamatszedés lehetővé tétele — kettős adásvétel burkában, az esedékességnek későbbi időpontra kitűzésével (208). Sokat sugalló történetek példázzák a gyakorlatiasság formáit: paráználkodás [*zinā*] megállapításához például négy férfi tanú kívántatik, kik képesek a teljes történésnek egymással megegyező előadásban történő tanúsítására (118 & 230–231); az iráni KAY QĀBŪS példázatban mutatja be a bírói furfangot az igazság mégis kideríthetésére (140–141¹²); avagy a neo-hanbaliták a *siyāsa šariyya* programjában lehetővé teszik a puszta gyanú alapján történő eljárást (120). A *qādī* [torzításában WEBER,¹³ majd FRANKFURTER in *Terminiell v. Chicago* („*under a tree dispensing justice according to considerations of individual expediency*”¹⁴), valamint Lord Justice GODDARD („*a Cadi under the palm tree*”¹⁵)] valójában megalapozott, jogtudósi tanácsoktól támogatott, kellő eljárást biztosító intézmény volt — akkor, amidőn még Európában sem működött politikától elszakadt igazságszolgáltatás, s a nem vagyoni kár összezszerősége pedig napjainkban is teljességgel bírői „ízléstől” függ (162–163).

A perzsa *dātā* egyidejűleg isteni jog és uralkodói törvény (59), amelyek esetleges ellentmondásának feloldásában pedig az isteni elsőséget olykor „a királyi hatalom lerombolása” szintén isteni tilalma okán látják akadályozottnak (62). A király (csupán magánjogi vitákban ismerten) beleszólhat a bíraskodásba, s ha ez jogellenességet eredményez, úgy ez „politikai döntésként” javíthatatlan marad, legfeljebb a bíróság, saját kockázatára persze, elszabotálja végrehajtását (71). Gyakorlati kompromisszumról, az elérhetetlen mégis elérésének addig megszerzett útjaihoz történő görcsös ragaszkodásról árulkodik, hogy például a jogtudós addig szabad a véleményében s annak alakíthatásában, ameddig bírót az döntésébe nem foglalja (161), avagy hogy egy tanító írás szerint „néha halállal kell büntetni azt a cselekményt, mely bocsánatot érdemel, és meg kell bocsátani

¹² Vö. Jany János ‘Az igazságosság szerepe a perzsa irodalmi hagyományban’ in *Correspondances – Kapcsolatok* Hommage à Martonyi Éva, szerk. Ádám Anikó et al. (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar 2006) [551 o.], 230–243., különösen 240–241. o.

¹³ Max Weber *Gazdaság és társadalom* A megértő szociológia alapvonalai, 2/2 [Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie] ford. Erdélyi Ágnes (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1995), 140–141. o. Vö. még — monografikus helyreigazításként — Irene Schneider ‘Die Merkmale der idealtypischen *qādī*-Justiz: Kritische Anmerkungen zu Max Webers Kategorisierung der islamischen Rechtsprechung’ *Der Islam* 70 (1993) 1, 145–159. o.

¹⁴ „This is a court of review, not a tribunal unbounded by rules. We do not sit like a kadi under a tree dispensing justice according to considerations of individual expediency.”

¹⁵ „The court [...] is really put very much in the position of a Cadi under the palm tree. There are no principles on which he is directed to act. He has to do the best he can in the circumstances, having no rules of law to guide him.” Id. L. Rosen *The Anthropology of Justice Law as Culture in Islamic Society* (Cambridge: Cambridge University Press 1989), 58. o. [Henry Morgan Lectures Series].

azt, ami halált érdemel” [IBN ISFANDIYĀR] (64¹⁶). Igazságtalan döntés ellen bárki közvetlenül a királyhoz fordulhat (81 & 136). Szabadon tünődhetünk az eljárás formaságain, ha arról is tudomást szerzünk, hogy királyi parancs ment a helyi kormányzóhoz, hogy börtönét meglátogatva a halálra méltókat végezze ki, a testi fenytést érdemlőket fenytse meg, a többieket pedig bocsássa szabadon (84)! A kivégzés itt is tömeg előtt történt (85).

Mind a h á r o m berendezkedésben közös, hogy nemcsak ismertek bennük tudatosan *contra legem* döntéseket, de az iszlám még elméletet is formált ennek (bizonyára kivételes) alkalmi igazolására, minthogy — XI–XII. századi fejleményként — AL-GHAZĀLĪ szerint a *muğtahid* eltérhet a *nass*-szövegekben meghatározott normától, ha a közösség érdekében [*maslaha*, korabeli *utilitas publica* gyanánt] ez feltétlenül szükséges (241).

Egyebek közt, közös a p e r z s a s az iszlám jogban, hogy „vallás és hatalom egy anyaméhből származtak, soha egymástól el nem válnak” [AL-GHAZĀLĪ] (35¹⁷). Z s i d ó s iszlám jogokban pedig az közös, hogy kinyilatkoztatásként a jog változhatatlanul adott, a „gyakorlati jogalkalmazásban alkalmazott jogtest” mégis jogtudósoktól megfogalmazott normákból áll össze, helyenként — korabeli hasonlattal — „hajszálon függő hegyként”¹⁸ (58); hogy a *halakah* és a *šarī’a* megfogalmazása és követése éppen nem egyszerűen evilági hívság, hanem egyenesen az Istenhez eljutásnak egyik kikerülhetetlen módja (170); hogy többségi határozattal, illetőleg jogtudósi konszenzussal a jogtudori következtetés önálló jogforrási erőre tesz szert (239); valamint hogy — hiszen a szabály nem változtatható — kívánatos eredményt egyebek közt az eljárás lefolytathatóságának a gyakorlati lehetetlenítésével érnek el (231).

Ezek a pusztán általam kiemelt hangsúlyok példaértékűek. Arra, ami pontosan összeköti ezeket korunk joga általunk való tanulmányozásának értelmével. Jelesül arra, hogy mentális műveletek és gyakorlati eljárások formái, pályái és csatornái megváltozhatatlan súllyal átörökíthetnek s valamiféle visszavezethetetlen originalitás és összemérhetetlenség képzetét kelthetik, miközben mint problémamegoldási eshetőlegességek éppen közös gyökereket, sőt akár egymással párhuzamos utakat is mutathatnak.

*

Látszólag egy leginkább semmitmondó következtetés az (az elemzések lezárultával megfogalmazottan), ami az egész művet megírásra érdemesítette avatja, s tényleg bizonyítottága esetén számunkra, napjainkban, üzenete potenciáljában is ügdyöntőnek tetszik. Eszerint „a jogrendszer állapota [...] a jogtudomány minőségétől függ”, mely jogtudomány egyben „jogforrásként is funkcionált” (238) — következtet a szerző —, miközben magam mindenekelőtt

¹⁶ Ibn Isfandiyār *Tārikh-i Tabaristān* ed. ’Abbās Iqbāl (Tehrān 1942), 23. o.

¹⁷ Al-Ghazālī *Nasīhat al-mulūk* [1351] ed. Galāl al-Dīn Hemmātī (Tehrān 1942), 17. o.

¹⁸ E. P. Sanders *Jewish Law from Jesus to the Mishnah* Five Studies (London: SCM Press 1990), 119. o.

talán „teoretikus igényességet is felmutató vagy párhuzamosan műveltető gyakorlati jogművelést” értenék a ‘jogtudomány’ kifejezésén.

Hasonlóképpen módszertani alapvetés értékű következtetés annak az egész elemzésen végighúzó kimutatása, hogy a jogi pluralizmus nem tévesztendő össze a bírói ítélethozatalnak tagolt, sokszereplős, kölcsönös rendszerbeli együttműködésen nyugvó strukturálásával (163). Vagyis volt, lehetett e berendezkedésekben jogi pluralizmus; ámde nem önmagában azért, mert a döntéshozatal egymáshoz képest eltéréseket mutathatott.

Számomra, a *comparative judicial mind* kifejtésére leginkább érzékeny érdeklődéssel a műben végig kihangzó alapkérdés változatlanul az (csakúgy, mint GLENN említett könyvében): mi köti, ha nem kézzelfogható, fizikálisan megragadható, mert egyfajta mechanicitással ható az, ami köti? Vagyis mire alapoz kultúránk, amikor hagyománykövetést igényel? Miben rejlik mindez? Mit folytatunk voltaképpen benne, amikor „követjük”, s mit nem, amikor „eltérünk”? Ez a kérdés itt — teológiai súllyal — létértelemmé, igazolási alapkérdéssé magasodik, nehogy lehetővé tegye az elbitangolást az isteni szándéktól, a revelációtól! Tehát: mi lehet diszkontinuus mihez képest, s mettől kezdődően?

Számomra (csakúgy, mint például a mai svéd jogtörténetírás mint módszeresség-történet számára) az ilyen és hasonló tanulságok a történelmi stúdiumok igazán érdemes eredményei. Hiszen azt látjuk mindvégig, hogy a hagyományörzés útjai kizárólag kerülőutak, pragmatizmusok lehettek és lehetnek változatlanul: részben ideológiák, részben pedig gyakorlati terelések, mint például a „hagyomány” kultusza, a „becsület” kiművelése, a „módszer” kritériumszerűsítéshez közelítése, avagy az „eljárás” csatornáinak kiépítése, és így tovább. Mind sikeres útként, ha beváltak, ám mégis önbecsapó módon, hiszen annyiban és azért működhettek csupán, amennyiben és amiért az éppen fennálló társadalmi konvencionalizáció sikeresnek minősítette ezeket — rituális megerősítésként ennek betudottan, de voltaképpen edukációs és szocializációs eszközökkel elérten. Jelzésértékű például, hogy amennyiben az adott jogi berendezkedés „háttérben nem állt állami autoritás [...] pótlásról a jogtudományi vita gondoskodott” (239); hogy a perzsák mintegy szójátékként konstruált önellentmondással kikényszeríthették az isteni és az uralkodói jog kettősségében esetlegesen felbukkanó ellentmondásnak az isteni helyett az evilági hatalmaskodást érvényre juttató megoldását (62); vagy hogy miközben kizárólag normatív posztulátumokról s legfeljebb ideológiákról értekezünk, végső soron mégis tények túlnyomó volta válhat(ott) döntővé, végső soron és normatív köntösben kritériumszerűvé emelkedve, amint ezt (a KELSENi jogerő vagy „nagyban-egészeben vett hatékonyság” előképeként) történetesen az iszlám bírói „véleménynek” konszenzus esetén „biztos tudássá” átlényegülésében láthattuk (161).

Ráadásul csaknem mulatságos, hogy megjelenik mindebben a latinitás isteni tökéletességének LEIBNIZi víziója, a matematizáló jogi levezetés francia XVIII–XIX. századi (gyakran STENDHALlal példázott) eszménye előképeként a zsidók

jogért folytatott vitáinak, mint a templom lerombolása után a kultusz pótlójának egyfajta önértékké válása, merthogy — mint egy történelmi feldolgozásból merítetten¹⁹ értesülünk erről — „a Mennyben Isten és az angyalok is tanulmányozzák a *Tōraht*, vitatkoznak róla és viselkedésük minden egyes mozzanata a rabbinikus etika elvei szerint történik” (172 & 186).

*

Csupán jelezhetem olykori részjellegű kétkedésemet kérdésként, olyan felvetések kapcsán, amik leginkább a hatalmas korpusz még kéziratgondozást igénylő esetleges hiátusaiból adódhatnak. Amennyiben például a szerző szerint „azáltal válik valami »jóvá«, hogy Isten azt tételezi”, miért kellene egyúttal azt is állítanunk, miszerint „mindebből logikusan következik, hogy eleve egy, a természetjoghhoz hasonló gondolatkör kialakulása az iszlám jogban kizárt volt” (54)? Merthogy nálunk, a keresztény gondolatkörben eltérő lenne az érték forrása? Vagy például annak tényénél fogva, hogy a „fogalmi jogászat” — másutt kifejtésként²⁰ így gondolnám én is — „ismeretlen” volt vagy „másodlagosnak” bizonyult, az érvelést máris szükségképpen egy *result centered approach* jellemezte (240)? Nincs kétségem ez iránt, de ebben a legáltalánosabb értelemben — mint ezt ugyanott már kifejtettem — az érdek mozzanata minden emberi reflexióban eleve benne rejlik. Azaz ilyen állításként ez vagy semmitmondó, vagy pusztán adott körben tettenérhető. Avagy valóban bizonyítani tudná a szerző — mert nem véltem látni ennek dokumentáltságát —, hogy „Mert igaz az, hogy a jogtudósok eljárása rendkívül formális és sok esetben rugalmatlan volt, mégis a merev jogszerűség összességében kevesebb kárt okozott, mint a rugalmas célszerűség.” (120)?

*

Eseményként értékelem a mű elkészültét: a szerző személyes fejlődésében időleges koronának, tudománytörténetünkben üdvözlendő s megjegyzendő komoly pillanatnak, egyéni tudományos teljesítményeként pedig hivatására méltán érdemesnek.

Nyelvünk finomságai iránt érzékenyen hadd rögzítsem végül, hogy „Mítosz és valóság: Az iszlám, zsidó és zoroasztrianus jog és igazságszolgáltatás történeti-szociológiai vizsgálata” címpontosbításban pontosan azt adja, amit ígér, s — tán még jelentősebbként — azt, amit feltehetően a jövőben is várhatunk a szerzőtől.

¹⁹ Forrásként J. Neusner *History of the Jews in Babylonia V* (Leiden: Brill 1970), 147. o. meghivatkozásával.

²⁰ Vö. Varga Csaba 'Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból' & '»Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból (Viszontválasz)' & 'A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka (Hozzászólás)' in *Jogdogmatika és jogelmélet* A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga, szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor Kiadó 2007), 11–26. & 68–80. & 241–251. o. [Prudentia Iuris 26].